

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TO HØJKIRKEMÆND

Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane

Ved

P. G. LINDHARDT OG JØRGEN SWANE †

Skrifter udgivet af

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE, SPROG OG LITTERATUR

4

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1958

FORORD

Brevvexlingen mellem bisperne *Swane* og *Stein* var – som det flere steder fremgår – ikke bestemt til offentliggørelse; den gik – sammen med hele biskop Swanes store og værdifulde privatarkiv – i arv til sønnen, kgl. borgmester P. D. Swane, og til sønnesønnen, amtsforvalter *Jørgen Swane*, som ikke – hvad der også nu 55 år efter den sidstlevendes død må kaldes overflødig – nærrede mindste betænkelighed ved en udgivelse, men i 1952 henvendte sig til mig derom; det lykkedes 1955 at få en bevilling fra Statens Almindelige Videnskabsfond til trykkeudgifterne, og arbejdet blev fordelt således, at amtsforvalter Swane skulde påtage sig teksternes afskrivning og kollationering, mens jeg skulde udarbejde indledning, noter og register. På grund af langvarig sygdom nåede *Jørgen Swane* kun delvis gennem sin del af opgaven, og ved hans død 11/3-57 måtte jeg overtage, hvad der endnu stod tilbage; udgivelsen er derfor noget forsinket. Det er mig en sorg, at *Jørgen Swane*, der med så enestående pietet har bevaret og registreret sit familiearkiv (som skal indgå i Rigsarkivet), ikke skulde opleve at se den udgave, han glædede sig meget til, og jeg skylder fru *Ellen Swane* tak for megen hjælpsomhed og ikke mindst for den tillid, der er vist ved i årevis at overlade mig det righoldige arkiv til frit brug.

Brevvexlingen mellem bisperne Swane og Stein omfatter 288 numre, enkelte korte eller helt uvæsentlige meddelelser er udeladt; det samme gælder en del stof, som kun angår familieforhold i snævrere forstand; ikke alle breve er bevaret, men de huller, som findes, skaber ikke alvorlige problemer for forståelsen. I slutningen af det 19. århundrede flyder litteraturen – både de primære kilder og monografierne – rigeligt for de religiøse bevægelers og retningers, de kirkelige institutioners og foreningers vedkommende, men der findes kun et sparsomt materiale til at belyse holdningen hos den midterlinie i kirken, som overfor vækkelserne, sekulariseringen, demokratiet etc. vilde fastholde og videreføre traditionen fra den oplyste enevældes, Mynsters og Martensens dage; denne linie i dens storhed og dens nederlag får man et klart og skarpt billede af i disse bispebreve; de viser, hvordan problemerne tog sig ud fra kirkeledelsens side; de vil derfor ikke blot kaste nyt lys over mange forhold og personer, men også udfylde et væsentligt hul i vor kirkelige brevlitteratur og derved bidrage til en mere omfattende og rigtigere vurdering af den tid, hvori de blev skrevet.

Skødstrup, den 13. maj 1958.

P. G. Lindhardt.

INDLEDNING

Biskop *Hans Jørgen Swane* (f. 27/10-1821 i Kbhvn, d. 23/6-1903 i Viborg) var søn af varemægler Lars Swane og Julie Annette f. Clausen; faderens slægt var knyttet til handel og håndværk; oldefaderen tjente en formue på kinahandel, farfaderen fortsatte i samme spor, opholdt sig længe på rejser i østen, men kom hjem, giftede sig ind i præsteslægten Gad og slog sig ned som brygger og tømmerhandler i Kbhvn; den store brand 1795 skånede hans ejendomme, men 1803 døde han – endnu ung; hans enke klarede heldigt pengekrisen 1813, og sønnen Lars giftede sig 1814 med stiftprovst Clausens 19-årige datter, der (ligesom sin søster Line) havde været stærkt betaget af J. P. Mynster og vel aldrig helt kom over sin passion; hun synes at have været en romantisk og noget sværmerisk karakter, og hendes begejstring for svogeren, den æstetisk-filosofiske forfatter H. M. Swane, vakte ikke bifald i familien.

Hjemmet prægedes af solid velstand, men også af stor jævnhed og gammeldags borgerlig strengthed i opdragelsen. H. J. Swane blev student 1838 og cand. theol. 1843; i teologisk henseende fulgte han ikke sin morbror, professor H. N. Clausens linie: »Onkel Henrik Clausens Exegese er noget gammelt, forrøget Tøj« – skrev han i dagbogen – han ser mere på, om man med klarhed i tanke og sprog kan følge og fremstille en tankegang end på et »bestemt teologisk Resultat, der udspringer af et bestemt System«; men trangen til et fast teologisk stade, hvilende på et filosofisk-religiøst system, fandt han til gengæld fuldt tilfredsstillet hos *H. L. Martensen*, der i Swanes dimissionsår begyndte sin akademiske virksomhed; han blev Swanes lærer i teologi. Da Martensens *Levnet* udkom, takkede Swane ham som »en af Deres gamle Disciple« (22/12-82); bogen levendegjorde mindet om den tid »da jeg – jeg tør sige det – med Henrykkelse hørte Deres Forelæsninger, og derved Skjellet faldt fra mine Øine, saa at der, saavidt mine Evner tillod det, aabnede sig uendelige Vidder for mig, og Grunden blev lagt til hele mit Livs Opfattelse af Tilværelsen«. Afgørende var ikke blot den anskuelse, at »det er Troen, som bærer al vor Erkjendelse af den personlige Gud«, men også »den Indvirkning, som Deres egen Personlighed som Docent udøvede paa mig«; efter en time, hvor Martensen havde talt om Guds kærlighed havde Swane ytret, at ikke blot ordene, men især »det, at vi havde fornemmet, at De selv var gennemglødet af denne Kjærlighed« var det vigtigste og »det, hvormed De øvede den særegne Magt over os Unge«. Og ikke blot teologisk, men kirkeligt og kirkepolitisk sluttede Swane sig helhjertet til Martensen: »Af mit inderste Hjerte« – skrev han til Martensens 25-års bispejubilæum (21/4-79) –

»takker jeg Dem, dog ikke blot for de 25 Aar, men ogsaa for, hvad der ligger meget længere tilbage, og beder Gud bevare Dem i den gamle Kraft i mange Aar, thi der udkræves paa Deres Plads en Mand med den Myndighed, som alene fremgaaer af alsidig Overlegenhed. Det er en stor Naade, Herren har bevist vor Kirke, at Sjællands Bispestol i 45 Aar har været beklædt af Mænd som Mynster og Dem«. Nok er der sket meget sørgeligt i den tid, men »hvor vilde ikke Alt have været Forvirring uden disse to Biskopper«; trods alt er »saameget af det gode Gamle . . . bevaret«, og at Martensen nu hyldes ved jubilæet er »Tegn paa Sundhed hos Folket«¹). Intet i Swanes hele liv og virke modsiger disse ord; som teolog, som prædikant og praktisk kirkemand var og blev han Martensens elev; de her udgivne breve vidner fra side til side derom. Omtrent da han blev kandidat synes teologiens stof ogsaa at være blevet personligt levende for ham: »Jeg føler, at jeg er paa Veje til at blive en troende Christen, at jeg begynder at nærme mig til Christus, og jeg fornemmer de forudgaaende dybe Rørelser, der antyde en forestaaende Omvæltning«, skønt det er svært »i vor Reflektionstid at frigøre sig fra Reflektionen for at give sig Guds Naade i Vold, og dernæst gøre sig Rede for, hvorvidt Reflektionen skal forkastes eller antages . . . Bønnen til Gud er dog den eneste Vej, men at kunne bede er ogsaa en Naadegave«. Spændingen mellem tro og teologi synes på harmonisk måde at være blevet »ophævet« i en højere enhed, og der findes ingen antydning af, at Swane nogensinde blot i mindste måde har beskæftiget sig med Grundtvig, endsiges da med Kierkegaard; hans religiøse og teologiske problemer løstes helt og holdent på kirkelærens grund, i den romantiske og spekulative teologis linie.

Som kandidat mødte han den smukke og indtagende *Magdalene Sorena Bruun* (27/3-1827 på Asmild kloster, d. 11/6-1909 i Viborg), datter af ejeren af Asmild kloster P. D. Bruun, landsretsassessor i Viborg, siden stænderdeputeret, højesteretsassessor, medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, landstingsformand og medlem af rigsrådet. Magdalene blev konfirmeret af Swanes svoger, dr. Kolthoff (dengang præst ved Vor Frue kirke i Kbhvn), og kom med sin familie i H. N. Clausens hjem. Fra først af var de unge betaget af hinanden, men hendes familie var imod forbindelsen, og på sit – aldeles henrivende – frierbrev fik Swane (1846) et svar, som han måtte tolke som afslag; bedrøvet rejste han udenlands, omgikkes danske kunstnere og videnskabsmænd i Rom (blev bl. a. malt af Marstrand), og et besøg hjemme 1847 bragte ikke klaring; atter rejste Swane ud, nu som lærer for Thorvaldsens dattersøn i Rom, men hjemme overvandt Magdalene sin slægts modstand og optog selv forbindelsen med Swanes hjem; forlovelsen var dermed en kendsgerning, men først et år efter – ved juletid 1848 – kom Swane hjem, opfyldt af skæbneårets begivenheder: republikkens oprettelse i Rom og Napoleons (III) valg til

¹) Ny kgl. Saml. 3451, II, 4° (KB).

præsident i Paris. 21/5-50 stod brylluppet; Swane var 1849 blevet adjunkt i Sorø, hvor det unge hjem fik nær forbindelse med Ingemann (en slægtning til Swane) og med andre af guldalderdigterne; H. C. Andersen var fadder til et af børnene. I ægteskabet fødtes to sønner og tre døtre; to af de sidste døde i voxen alder til umådelig sorg for forældrene, men ægteskabet var en sand lykke for begge, og familiefesterne blev fejret med stor og stilfuld festivitas.

1857 blev Swane sognepræst til Hjerminde-Lee-Hjorthede i Viborg stift og 16/9-57 ordineret af biskop Laub i Viborg; 1860 blev han provst for Middelsom-Sønderlyng hrd., og som jysk præst oplevede han – brevene til forældrene derom blev siden trykt – den tyske besættelse i 1864, men skønt han var glad for sit embede og sine menigheder, tvang økonomien ham til at søge forflyttelse: 1868 kom han som sognepræst til Føllenslev-Særslev og blev kort efter som provst for Skippinge-Ods hrd. en af Martensens medarbejdere; men 1871 ønskede biskop Laub ham tilbage som sognepræst til Viborg domsogn, Asmild og Tapdrup og stiftsprovst over Viborg stift; i denne stilling virkede han energisk for domkirkens fuldførelse under den store restauration; han bidrog væsenligt til arbejdets afslutning og også til, at Joakim Skovgaard siden fik overdraget kirkens indre udsmykning. Ved indvielsen 1876 prædikede Swane, mens biskop Brammer fungerede i den af hjerneblødning ramte Laubs sted, og da Laub året efter måtte søge afsked, faldt det af sig selv, at Swane 17/11-77 (at regne fra 1/5-78) kom til at følge ham i embedet; 10/6-78 ordineredes han af Martensen i Vor Frue kirke i Kbhvn, og hans prædiken (bevaret i ms.) ved den lejlighed er som hans andre prædikener både m. h. t. indhold og form i Martensens stil²).

²) I ms. er bevaret en del prædikener og lejlighedstaler; i den ferslewske presse offentliggjorde Swane enkelte opbyggelige betragtninger, og flere lejlighedstaler foreligger trykt; desuden udgav han 1903: Taler ved Præstevielse og Provsteindsættelse. Som eksempel på Swanens forkyndelse skal anføres en (utrykt) påskeprædiken fra 1896; den følger hovedlinien i »evangelisk-luthersk« orthodoxy, med et stærkt biblicistisk indslag, men er også kraftigt præget af den romantiske teologis spekulative tendens: »Hvad skeer i Dødsøjeblikket med et Menneske, der har hørt Vorherre til? I samme Nu gaaer Sjælen ind til Gud, den er hjemme hos Gud, dér er ingen Strid, ingen Sorg, ingen Angst, Gud har aftørret hver Taare. Dér er ingen Synd, Kjødets frister ikke, thi det er nedlagt i Graven. Verden er vegen bort, og til Paradiis har Djævelen ikke Vei. Men Aanden, mon den ikke skulde have behov at renses, luttres, modnes i Lysets Rige? Have vi det ikke Alle behov, er der ikke det i vort Jeg, vort selviske Jeg, der trænger til at udrenses; hvo af os gaaer herfra i en fuldkommen Tilstand, hvo af os har hernede naaet Virkeliggjørelsen af den Mulighed, der af Gud er nedlagt i en Menneskesjæl? Er det ikke skjönt og opløftende at turde tænke sig, at vore elskede Bortgange i Inderlighed, i stille Selvfordybelse, i Fordybelse i Guds Væsen og Raadslutninger modnes til den fuldkomne Herlighed, medens Legemet hviler i Graven? Maae vi ikke i hellig Forventning see hen til, at dette er beredt også os?« Ved opstandelsen på den yderste dag forenes sjælen igen med sit nu forklarede legeme, og »da skulle vi, saafremt vi hernede ere blevne bestandige indtil Enden, mødes med vore Kjære for aldrig at skilles mere, og vi skulle tales ved og mindes det Liv, der

Med kraft og fasthed forestod han i 23 år sit embede og hævdede det mod alle tidens »nedbrydende tendenser«; i begyndelsen så han mest farerne fra grundtvigsk side; på landemodet 1867 gik han konsekvent imod valgmenighedsloven, og som biskop ytrede han sig skarpt (som de nu udgiver til kultusminister J. C. H. Fischer viser) mod dem der »propaganderer en modbydelig Blanding af grundtvigiansk og venstreagtigt Uvæsen«. Senere voldte Indre Mission ham de største bekymringer.

Biskop Swane var en mand af godt helbred; sygdom kendte han så at sige ikke til, og selv da han 79 år gammel blev kørt ned af en cyklist og kom alvorligt til skade (hoftebrud), rettede han sig hurtigt og fortsatte sin virksomhed; som teolog og prædikant ydede han intet nyt, men videreførte det velkendte i en ædel skikkelse; som administrator var han fremragende og meget påskønnet i Min. Da han omsider (18/5-1901, at regne fra 1/11 s. å.) tog afsked, var hans stilling så stærk, at han faktisk kunde udnævne A. S. Poulsen til sin eftermand. Af karakter var Swane retlinet til det yderste, uden rænker og krogveje; både i kraft af den måde, hvorpå han bestred sit embede og ved sine personlige egenskaber vakte han respekt; den lille mand med den noget skrigende og spaltede stemme kunne nok vække morskab hos sine »undergivne« ved en vis fornemhed, men personlig forfængelighed lå ham såre fjernt. Han var sig bevidst at være en af de sidste på den skanse han fra sin ungdom havde valgt at forsvare, og den ydre anerkendelse, som i rigt mål blev ham til del, var fuldt ud berettiget. Han var af »de ædles æt«.

Biskop *Harald August Edvard Stein* (f. 9/3-1840 i Kbhvn, d. sst. 5/1-1900) stammede fra det kbhvske bourgeoisie og var søn af professor, dr. med S. A. V. Stein og Karen Sophie f. Borch; hans brødre var billedhuggeren Th. Stein og kemikeren V. Stein; hjemmet var højt kultiveret, kirkeligt nærmest konventionelt, mere præget af æstetiske end religiøse interesser; sit første dybere religiøse indtryk synes Stein at have fået i synagogen, og måske siger det noget om drengens indstilling, at han som 13-årig overværede Mynsters begravelse fra pulpituret i Vor Frue kirke. Krigene 1848-50 og atter 1864 vakte og styrkede hans altid stærke nationalfølelse, og som gymnasist og student (1859) var den unge Stein en typisk

svandt, mindes alt det, hvori der var et Glimt af den kommende Herlighed, og vi skulle see Guds Finger i alt det, som beskikkedes os herved«. I himlen er alle »Mod-sætninger« ophævet; det betyder ikke »eensformig Stillestaaen« eller »Kjedsommelighed«, men stadig væxt: »og maae vi ikke mene, at der i Saligheden sammen med Virksomheden maa være en bestandig Vorden, en fortsat Væxt, men uden Feil og Fald som henede, hvor det vel gaaer selv de Bedste saaledes, at de for hver tre Skridt, de naae frem, gaae de to tilbage. Og vi skulle være med alle de Hellige i Beskuelse af Guds Væsen, og vi skulle i Evighed være hos Herren og see ham, som han er, og see den Herlighed, som Faderen har givet ham. Da er Livets Seier over Døden bleven fuldkommet«. Prædikenen slutter mærkeligt nok med et grundtvigsk vers, men dens hele stemning og indhold er præget af orthodox tradition, tolket gennem Martensens spekulative »betragtning« og Ingemanns religiøse romance.

nationalliberal, skandinavistisk og noget overklassepræget yngling, der skrev nettede, men ubetydelige vers, deriblandt – endda i selve Berl. Tid. – smæderim mod grevinde Danner – med bombastiske opfordringer til at stække »den Frækkes Haand«, som ætser kronens glans, pletter tronens fløj og »hilder Drotten i sit Baand«. Som student var han imponeret, men næppe virkelig optages af Rs. Nielsens gnistrende forelæsninger; selv overvejede han filosofiske og filologiske studier, men muligt påvirket af vennen, A. Jantzen, af Frimodt og måske også H. N. Clausen valgte han teologien; mere end alle andre har dog *B. J. Fog* (der 1857 kom til Holmens kirke, fra 1867 som provst) haft indflydelse på ham gennem sine prædikener; Stein har ofte bevidnet det i breve og dedikationer, og de her udgivne breve bekræfter fra side til side hans altid stærke bindinger til Fog, hans åndelige fader, teologiske, homiletiske og kirkepolitiske forbillede; kun m. h. t. nye veje i det praktiske kirkeliv fulgte han andre idealer (se nedenfor). Men Fog var i virkeligheden som teolog, prædikant og kirkemand kun elev, for ikke at sige epigon, af Martensen, og det betyder, at Stein og Swane i realiteten havde anskuelse fælles, fordi de direkte og indirekte stod i afgørende afhængighedsforhold til Martensens teologi og kirkesyn; Swane var ifølge sagens natur aldrig direkte afhængig af Fog – så meget han også beundrede ham som Martensens sande arvtager og rette fortsætter, men trods 18½ års aldersforskel talte han og Stein samme sprog og havde samme rod. Heller ikke hos Stein møder man nogensinde Kierkegaards navn, og for forståelse af Grundtvig var han ligeså blank som Swane; Vartov med dets »Afgudsdyrkelse« afskyede han, og Grundtvig var – enkelte gode salmer tiltrods – kun den, der havde bragt uorden i den velordnede danske kirke.

1867 kom Stein, der i årene forinden havde fået sine katolske antipatier og sin antityske nationalisme styrket på rejser i Italien og Tyskland – som 2. kateket til Holmens kirke (ordineret af Martensen 27/3-67) og viste sig strax som en formfuldendt, men noget clichéagtig veltaler; i syv år blev han i stillingen og virkede desuden som Fogs sekretær; det kom til at bestemme ham for livstid; loyaliteten mod Fog var en af hans livs vigtigste ledestjerner. 12/6-68 indgik han ægteskab med den smukke og ombejlede *Anna Suenson* (f. i Kbhvn 24/7-1838, d. i Odense 28/3-1898), datter af den fra Helgoland-slaget berømte admiral Ed. Suenson. I ægteskabet var der en datter.

1872 begyndte en ny epoke i Steins liv. 1863 stiftedes diakonissestiftelsen som den første af de kristelig-karitative institutioner, der indvarslede Kbhvns IM, og 1868 gjorde forstanderinden, Louise Conring, protektrisen, dronning Louise, opmærksom på Stein som egnet til præst og forstander for stiftelsen; endnu var han for ung og uprøvet, men 1872 kvalificerede han sig ved et dygtigt skrift om den kristne kvindes historie (og foretog en studierejse sammen med frøken Conring), og dermed fortsatte han, hvad Martensen havde udviklet i 1860'erne om institutions-

mission som virkeliggørelse af diakonatets idé; men samtidig var han bestemt af den nye situation, som forelå efter 1871, både m. h. t. begyndende kvindeemancipation (G. Brandes havde just oversat Stuart Mills bog om kvindens frigørelse) og mere i almindelighed af den panik, som greb det kirkelige borgerskab ved pariserkommunen og den – unægtelig noget mattere – efterligning i Kbhvn 1872, da militær og politi nedkæmpede en socialistisk inspireret og ledet revolte. Som Martensen – og det meste af den kirkelige samtid, venstre-grundtvigianerne undtaget – så Stein herefter tingene i apokalyptisk perspektiv: fritænkeri og socialisme varslar de sidste tider, hvor menigheden igen som i de første skal stå sammen i tro og kærlighed. Kvindeemancipationen var forkastelig, men diakonissegerningen havde brug for den ledige kvindelige arbejdskraft, helst anvendt sognevis på folkekirkelig basis, men først uddannet gennem stiftelser. Han forsvarede diakonien, som jo var noget nyt og mødte indvendinger: den var ikke tysk (selvom inspirationen fra Th. Fliedners anstalter i Kaiserswerth var tydelig nok), men apostolsk, ikke humanitær, men kirkelig – velgørenhed er kirkens smukkeste pligt og bedste aktiv og må ikke glide over på andre hænder; diakonien er ikke klosterlig katolsk, men sundt folkekirkelig og ikke (som man tror) skadelig for kvindens fysiske og åndelige sundhed eller for hendes dyd. Stein følte svælget mellem en gammel tids syn på kvindens plads i hjemmet som det afgørende og den moderne kvindefrigørelse, betinget af sociale og økonomiske strukturændringer; heri adskilte han sig selvstændigt og initiativrigt fra sine gamle venner, Swane og Fog (der i grunden mente – som Martensen – at al »kvindesag« kom af kvindernes dovenskab, forlystelsessyge og hang til at løbe fra deres egentlige kald). Stein var nok politisk stokkonservativ, men ønskede ikke statens bistand til kirkens egentlige arbejde, den vil snart give kirken »det sidste Judaskys«, og diakoni er ialtfald en menighedssag, et frivilligt kærlighedsoffer af de troende, i skarp modsætning til human velgørenhed; trods al uvilje mod vækkelsen, og da især IM (»landmissionen«), var Stein dog ikke så lidt bestemt af dens menighedsbegreb, dens frivillige indsats og dens offervilje.

Stein knyttedes 1872 til diakonissestiftelsen og fik afgørende betydning for dens anerkendelse overalt i landet; arbejdet på at oprette lokalkomiteer satte ham 1874 i den livslange forbindelse med Swane, og for stiftelsen indadtil betød hans overlegne organisatoriske dygtighed meget; men hans virkefelt blev langt videre: Kbhvns IM – grundlagt 1865 af Rud. Frimodt og V. Beck – var i virkeligheden stagneret omkr. 1870; den var lagt an efter IM.s religiøse linie som en forkyndelse gennem »ordet« alene, med afstandtagen fra al institutionel virksomhed, men vækkelse i IM.s forstand opstod ikke i Kbhvn, og et »liv« svarende til det, der nu rask groede frem landet over, mærkede man kun lidt til. 1872 ruskede det socialistiske oprør kraftigt op i de kredse, som stod bag Kbhvns IM, og Frimodt gik i spidsen for et kirkebyggeri, der bl. a. afgjort havde til hensigt at lægge

bølgebrydere ud i arbejderkvartererne; det var imidlertid ikke nok, men man kom i forbindelse med Stein, fik ham sendt på studierejse for Det classenske fideikommis' penge, og da han havde besøgt adskillige af nabolandenes kristeligt-social institutioner, holdt han 1876 sine 8 epokeskabende foredrag: Hvad vil den Indre Mission? Der skal ikke her gøres rede for de minutiøst udarbejdede detaljer, hvorunder Stein tænkte sig den *bevarende*, den *frelsende* og den *lindrende kærlighed* bragt i funktion overfor alle samfundsklasser og alderstrin; det skal blot understreges, at han gav det svar til socialismen som borgerskabet, især i Kbhvn, havde let ved at slutte op om: præsterne skal opdrages til som menighedspræster at sætte menighederne igang med alskens kristelig-social virksomhed; fulde kirker er ikke nok, heller ikke at vinde de enkelte: »vort Aarhundrede er Foreningernes Tid«, og »Djævelens Socialisme besejres bedst af Vorherres . . . naar Jesu Venner række hverandre broderlig Samfundshaand . . . stor Velsignelse knytter sig til al Virksomhed i Forening«. Dilettanteri duer ikke, men en »fast organiseret Bymission« er vejen; i byerne hjælper hverken teori eller politik, kun »Kærlighedens Evangelium . . . baade i Ord og Gjerning«. Ordene har brod mod Beck og IM, men Steins situation var også en helt anden end Becks: »netop lige overfor det moderne Hedenskabs og Socialismens ihærdige Bestræbelser for at fange de unge og ubefæstede . . . at flette et Net hvor Maske nøje passer ind i Maske«. Socialisme og brandesianisme var endnu kun byfænomener, som landbefolkningen og IM ikke kendte; Steins sociale milieu var hovedstadens og de større byers borgerskab, som i egen interesse og i en følelse af socialt ansvar (ganske som Martensen understregede det 1874) kunde tænke sig at støtte hans program, men som ikke ville vide af den plumt ukultiverede IM, sålidt som i det hele af bøndernes »transtøvler«. De gejstlige ledere i Kbhvns IM (J. Paulli, G. Schepelern og V. Schousboe) var ikke vækelsesprædikanter, men højkirkelige eller bredkirkelige elever af Martensen; lægfolket i byerne var ikke »missionsk«, men borgerligt; det faldt hverken præster eller lægfolk ind at gå på linie med Beck og hans bondefolk; derfor var fra begyndelsen af kampen mellem IM og Kbhvns IM (i provinsbyerne også stefansforeningerne) givet, og sikkert var det også, at den måtte blive en socialt og kulturelt bestemt *klassekamp*.

Det lykkedes i rigt mål Stein at realisere sit kristelig-socialt program gennem en stadigt voxende ring af institutioner og foreninger, til dels med centrum i missionshuset Bethesda; bevidst gik han på dette punkt ud over sine læremestre og kunde privat kritisere Martensen: »hvor højt jeg end skatter vor gamle biskop, er jeg dog bedrøvet over hans overfladiske og doctrinære Domme om meget«³⁾, skrev han efter læsningen af 3. bind af Martensens Levnet, og når Fog vel erkendte, at de ældre havde haft for fin hud på hænderne til at gøre det praktiske arbejdede, men

³⁾ Stein til Rud. Volf (Volfs privat arkiv, RA), 21/11-83.

beklagede, at de yngre præster fik for lidt tid til studium, og at teologien (P. Madsen!) fulgte de empiriske videnskaber for langt i retning af det praktisk nyttige (mens naturvidenskaberne i spekulationens glanstid fulgte teologien), svarede Stein, at nok manglede de yngre præster studier (at han personlig følte det kom frem under bispevalgskrisen 1895), men de måtte bøde for de ældres »Synd«, eftersom »vi paa det praktiske Omraade fandt omtrent »tabula rasa««. Han fremhævede, at Kbhvns IM ville forene studier og organisationsarbejde, og selvom også han erkendte ubehaget ved IM.s taktløse prædikanter, var dog IM i Guds hånd et redskab til »at paavirke og tilbageholde Masserne i disse oprørte Tider«. »Vi bestræbe os herinde (i Kbhvn) – saavidt muligt – for at vinde Vilh. Beck og Landmissionen for besindigere Anskuelser og mere hensynsfuld Færd, og naar vi ofte opfordres til at bryde med den hele Retning, svarer jeg bestandig, at vi ikke bør »bryde«, men »læge«, saalænge det er muligt. Jeg har talt aabent med Beck om Differenspunkterne, vort Forhold er godt, og som vi gjerne ville efterligne ham i hans Nidkjærhed, haabe vi, at han med Aarene vil lære lidt af vor mere besindige Retning, som ikke vil gjøre Missionen til en »Bande«-agtig Fremtoning, som sværger til Mesterens Ord, og hvis Prædiken ofte reduceres til en »facon de parler«, men som vil samle alle alvorlige Christne om Herren og arbejde til Guds Riges Fremme med forenede Kræfter. Skønt den beck-ske Fraction er vred derover, er jeg dog glad over, at vor Bestyrelse for et Par Aar siden blev forøget med Professor Madsen, Paulli og Schepelern, hvorved det træder klarere frem, at vi baade agte Studium og staa fuldtud paa Folkekirkens Grund«⁴). Allerede efter Frimodts død 1879 trak det op til alvorlige vanskeligheder med Beck der var meget bitter over, at Stein blev formand for Kbhvns IM (1880–86) og at bestyrelsen reorganiseredes med folk, der stod IM fjernt, men under »den thyske krig« (1880–81) fik Beck i højeste grad brug for netop Steins (og Madsens) hjælp overfor kirkestyrelsen, og Stein ydede ham på flere måder store tjenester i håb om at vinde ham for en mere positiv holdning til de kbhvske institutioner; i det lange løb var dette håb dog forgæves, og med den stigende indvandring (især i Kbhvn) af just de sociale lag fra landet, hvor IM naturligt hørte hjemme, kom i storbyens lægfolk de missionske elementer til at virke som en altid rede femte kolonne for Becks intriger mod Kbhvns IM.s bestyrelse; 1886 gik Stein af som formand for at besværgede den oprækkende storm, fuldt ud klar over, at navnet Beck alene rummer hele vor »Kalamitet«; Volf som var Becks ven trådte til for mere varsomt at føre kursen videre, men kriserne fortsatte og øgedes i intensitet i 1890'erne igennem; de nedenfor gengivne breve vil klart afspejle Steins følelser overfor de stadigt voxende vanskeligheder med at holde den kurs han så dygtigt havde lagt i 1870'erne.

⁴) Fog til Stein 10/1-83, Stein til Fog 9/3-83, begge breve i Fogs privatarkiv, Ny gl. Saml. (KB), 3176 4°.

Efter den store krise på diakonissestiftelsen (udførligt skildret nedenfor i brevene fra 1880) forlod Stein nødtvunget sin stilling som stiftelsens præst og forstander og blev den første sognepræst ved St. Mathæus kirke på Vesterbro; allerede på stiftelsen havde hans prædiken vakt opsigt og draget mange tilhørere, i St. Mathæus kirken var tilstrømningen over alle bredder; længe før gudstjenesten stod folk op i tætte stimer, og man valfartede fra hele byen for at høre ham. I en vis forstand er det ikke underligt: han var en glimrende taler som uden ydre effekt forstod at skabe lydhørighed; hans retorik var formelt set klar og enkel, »meislede i Marmor«, sagde Fog om prædikerne; og Ricard fik som student samme indtryk af kølig klarhed: det var »som saa vi ind i Slotte af Marmor. Hans prædiken var ligesom Herrens Kjortel, usyet, af eet Stykke, vævet fra øverst helt igennem. Den var som det fineste Kniplingsværk, med tydeligt Mønster, gennemsigtig, klar«. Karakteristikken er for såvidt træffende; Steins prædikener er udarbejdet efter klassiske (ciceronianske) mønstre; de indledes og afsluttes med veldrejede bønner, efter textens oplæsning følger en mere almindelig parafrase, der efterhånden snævres sammen til og løber ud i et tema, som derefter behandles under tre synsvinkler: »først«, »men dernæst« og »til Slutning«; det første og det andet afsnit står i et indbyrdes dialektisk forhold, belyser emnet antitetisk, i det tredje »ophæves« modsætningen i en højere (hegeliansk-martensensk) harmoni, og her møder man også en tydelig, omend i forhold til vækkelsesforkyndelsen stærkt afdæmpet, appel til en viljesbetonet afgørelse. Fra formens side er prædikenen en »betragtning« plus en »applikation«; fremstillingen er klar og koncis, noget kølig, sproget beherskes til fuldkommenhed, men kan ikke – navnlig m. h. t. adjektiver – siges fri for en vis overlæssethed (»klunkestil«); indholdet er der ikke grund til nærmere at karakterisere, dels foreligger der tilstrækkeligt trykt, både af samlinger og enkeltprædikener, til at man let kan danne sig et indtryk af Steins forkyndelse, dels er selve indholdet ganske uoriginalt, i det store og hele blot efterklang og reproduktion af det teologiske arbejde, som er nedfældet i Martensens dogmatiske og etiske værker, fremført med større sproglig élan end hos mesteren, med mere enkelhed i tankegangen og – ialtfald som regel – med en noget kraftigere betonet appel til viljen. At så Martensens stil – »guldæbler i sølvskåle« – sandsynligvis er formidlet til Stein via Fog spiller sagligt ingen rolle.

Allerede da Martensens afgang 1883 var på tale, arbejdede Steins venner i Kbhvns IM for at få ham til efterfølger; selv ønskede han det ikke – det var for store sko at gå i, man kunne let snuble! – han så helst Fog på Sjællands bispestol (ikke Gude, som var Martensens kandidat), men var dog ikke uden betænkelighed: Fog var for gammel (65), for distrahit, for spekulativ (for ikke at sige fabulerende) og paradoxal, nok mere i kontakt med tiden end Martensen, men: han væver bestandig, uden at der bliver tøj deraf! Alligevel hilste han med glæde Fogs for-

flyttelse fra bispestolen i Aarhus til Kbhvn, og da Fyens bispestol 1889 blev ledig efter den 84-årige C. Th. Engelstoft, stillede sagen sig anderledes; atter virkede Volf og Schepelern kraftigt for ham, både hos Fog og kultusminister Scavenius som begge kunde samstemme i valget af Stein, ligesom også kongen gerne bifaldt det. Året før var Schousboe – Steins medarbejder i Kbhvns IM – blevet biskop i Aalborg, og med Stein fik den yngre, praktisk-indstillede generation af Martensens elever sin anden repræsentant i bispekollegiet; det fik afgjort betydning for dets holdning til adskillige sager. Vel var Stein betænkelig ved at forlade Kbhvn, hvor IM netop 1888/9 trængte stærkt på, og Becks undermineringsarbejde føltes truende; han foreslog som mellemvej, at han og andre præster kunde optages i et udvidet kirkeråd, men hans betæneligheder var næppe altfor alvorlige – P.Madsen anså dem for udsprunget af skaberi – og ud nævnelser kom let istand (29/3-89); biskop Fog foretog indvielsen i Vor Frue kirke 30/5-89.

Stein er som karakter mere kompliceret end Swane, hans udadvendte virke som prædikant og organisator – også som biskop var han en særdeles habil administrator – afbalanceres af en vis kølig indesluttethed, en skyhed for at blotte sig (samtidig med at brevene giver stærke udtryk for trang til at meddele sig og blive forstået) og en overordentlig ømtålelighed overfor kritik. Såvist som han efter 1870 virkelig så, at de mange nye problemer måtte mødes på en ny måde, så meget også hans praktiske talent nåede m. h. t. at realisere planerne, så sikkert er det, at udviklingen i 1890'erne og et stærkt personligt ressentiment der mere og mere koncentreredes i uovervindelig afsky for IM og dens ledere drev ham ud i en konservatisme, der i grunden stod slet til det friske initiativ han som ung havde vist. Meget lader sig vist her forklare af hans dybe følelse af at skyld sine lærere, Martensen (for den sags skyld også Mynster) og Fog, at stå fast og sige nej til alt nyt; han fornåm stedse discipelforholdet til traditionens mænd som en forpligtelse, og jo mere han kom til at stå ene des stærkere måtte han hævde deres linie. Intet under at han i biskop Swane fandt en ven der ærede de samme idealer og vilde følge samme kurs, og trods alders- og anden forskel blev venskabet intimt og hjerteligt; det hvilede nok på personlig sympati og fælles teologisk-kirkelig grundindstilling, men det voxede just ved følelsen af at stå på en skanse som for alt i verden skulde holde så længe som muligt.

Fra 1889 tager brevvekslingen mellem Swane og Stein for alvor fat, og i perioder næsten falder brevene over hinanden – mindst om efteråret hvor den personlige kontakt i KR gjorde skrivning overflødig; med Steins voxende sygelighed (der fra 1898 gjorde ham helt uarbejdsdygtig) ebber korrespondancen ud. I disse breve møder vi Martensens elever på en tid hvor de måtte savne mesterens faste hånd og deres rodfæstede tillid til og beundring for hans efterfølger iblandes bekymring over Fogs tiltagende svaghed og ubeslutsomhed. I 1880'erne stod de konservative bisper på fast

grund, når de modsatte sig vækkelsernes og venstrebevægelsernes fremtrængen og krav om kirkelige reformer; de ydede på kirkeligt område et sidestykke til det Estrups regering præsterede med sine provisorier, men mødte rigtignok også fra de religiøse bevægelser en tilsvarende »visnepolitik« som isolerede dem fra menighederne og bragte dem i en situation, de tit nok måtte beklage. Og efterhånden gjorde »den stille magt« sin virkning: som 1890'erne skred smuldrende grunden under Højres styrke; med god grund frygtede de det politiske forlig af 1894, og de følgende mere svage regeringer op til systemskiftet bød dem ingen virkelig støtte; højrekursen blev »holdningsløs« og »principløs«, mere og mere mærkede de det håbløse i at recurrere til regeringen, når de kirkelige positioner skulde hævdes, og mest følte det selvsagt af biskoper som Swane og Stein, når grunden gav efter under dem. Med største skepsis så de på de vekslede kirkeministre – omtrent som Martensen havde gjort – og skønt de personligt satte Jacob Scavenius højt som en loyal administrator var de så rystede over skandalerne i hans privatliv, at de gjorde hvad de kunde for at få ham fjernet – muligvis bidrog de virkelig også dertil – samtidig med at de gerne vilde bruge krisen til at få oprettet et nyt departement i Min. under en gejstlig departementschef, og således at kirke og folkeskole derved blev knyttet nært sammen – i virkeligheden en konsekvens af de betragtninger Martensen anlagde i sin Ethik. Scavenius' efterfølger, Goos, blev modtaget med forventning som en akademisk dannet mand, skønt han åndeligt hørte til på venstre fløj, men hans svage politiske position gjorde hans administration vaklende og opportunistisk, og hans forhold til ligbrændingen virkede stærkt med til, at de to biskoper mistede al tillid til ham. Det var dem en lettelse at få Bardenfleth i stedet; han var en overbevist kristen og en ædel mand, men hans grundtvigske »partigænger« kom snart for dagen, både i mange små administrative gunstbevisninger til grundtvigianismen og især i bispevalgskrisen 1895, og de var gladere, da han gik af, end da han kom. Den sidste af de kultusministre, de begge fik med at gøre, bispekollegaen Sthyr, var ganske vist videnskabeligt (han havde været professor i NT) og politisk et nul, og hans »svatsige« og selvglade snakkesalighed kunde kun irritere, men han var som minister personligt elskværdig og imødekommende og ikke nogen udygtig administrator; respekt for ham kunde de dog umuligt nære. Jo svagere Højre blev, des mere følte de situationen som en trusel mod deres kirkelige idealer; omkring 1890 kunde de beklage, at Højres partidisciplin ikke tillod en virkelig hæderlig opposition at komme til orde indenfor regeringspartiet og dets presse, men de endte med at indse, at ændringer ikke blot vilde komme, men – så meget de også frygtede dem – var nødvendige; blot så de ingen udvej til at nå over i nye tilstande uden at knuse alt godt i de gamle. Demokratiet var dem i virkeligheden kun et forstade til de sidste tider, navnlig da jo mere socialismen voxede; her kunde de kun se antikristelige kræfter i arbejde, og her måtte de for alvor repræsentere den magt »som holder igen«.

Marxisme i og for sig begreb de vel lige så lidt af som andre – arbejderførerne iberegnet – i datiden, men de delte borgerskabets syn på arbejderne som utilfredse, misundelige mennesker, arbejdsuvillige folk, der først og fremmest burde forstå at holde sig på deres samfundsbestemte niveau og af kirken lære at bære deres kår som et kald.

Overfor Min.s skiftende embedsmænd nærede de ikke blidere følelser, bortset fra den gamle hædersmand de Jonquières, som døde 1890; de fleste andre forekom dem enten ubetydelige eller uduelige, og var endelig en mand som Burman-Becker nogenlunde habil, så var han naturligvis grundtvigsk sindet og tilbøjelig til at skubbe bispeembedet i baggrunden. Sålænge Fog sad i stolen dannede han, Stein og Swane en trekant, som virkelig holdt sammen; også med den gamle biskop Balslev i Ribe kunne de samarbejde og ivrigt afstive ham i hans vanskelige stilling overfor IM efter Harboøre-ulykken i 1893; også biskop Clausen i Aarhus (Swanes fætter) var af de pålidelige, som samarbejdede, navnlig i salmebogssagen, viste, men i ligbrændingssagen sporede han ud, og det samme gjaldt endnu mere den »liberale« og »opportunistiske« Schousboe i Aalborg; *han* blev overhovedet mere og mere mistænkelig, og selvom Stein fortsat kunde samvirke med ham i diakonsagen blev forholdet mellem dem dog efterhånden ret køligt, og Swane – med hvem han søgte kontakt ved sin udnævnelse 1888 – var altid yderst tilbageholdende overfor ham; heller ikke Sthyr stode de noget videre på.

I KR støttede de sig især til den yderst reaktionære jurist H. Matzen, men også – trods nogen utryghed – til teologen H. Scharling; værre blev det, da flertallet 1893 blev til mindretal ved Jul. Lassens og Fr. Niensens indtræden (ligbrændingssagen); især den sidste nærede de den mest indgroede mistænksomhed til. 1895 kompliceredes situationen stærkt, da vækkelserne på een gang fik både den højregrundtvigske Skat Rørdam og den missionske V. Gøtzsche ind i kollegiet. Især vakte det vrede, at vækkelserne gik sammen om en adresse for at få Rørdam til primas og dermed faktisk etablerede et bispevalg som regeringen måtte bøje sig for; ministeren gjorde det gerne, kongen uvilligt. Det vakte uro, at Rørdam fornyede den dog under de herskende tilstande udsigtsløse kirkepolitiske debat og endog gik ind for menighedsråd og udvidelse af valgmenighedsloven; hans bibeloversættelses succes og hans liturgiske reformforslag var heller ikke tillidvækkende, og bestandig frygtede de grundtvigsk partigængeri hos ham; Gøtzsche var – skønt missionsmand – mere acceptabel; dels var han ubetydeligere som personlighed, dels var han udpræget konservativ, men begge vækkelsesbisper gik ind for en ny salmebog med en overvældende repræsentation af grundtvigske salmer, og her måtte Swane og Stein stille sig i spidsen for en ubetinget nej-politik, i håb om derved at svække grundtvigianismen politisk og kirkeligt, mens Schousboe opportunistisk håbede på at pacificere grundtvigianismen politisk ved at gøre indrømmelser på kirkeligt felt. Over Rørdam vågede de med argusøjne,

rapporterede og kritiserede hans mindste skridt, slog ned på alle uregel-mæssigheder og lagde en udtalt mistænksomhed for dagen; de havde håbet, at han som biskop vilde gå i konservative baner – han tog jo tit nok til orde mod grundtvigsk radikalisme og alle »frihedskrav« – men des større blev skuffelsen og harmen, da han i Kbhvns kirkesag så tydeligt lod sig køre med af IM, især som den ytrede sig gennem den kbhvske kirkesagsvækkelse; det rod som prægede denne sag op til 1896 var dem selv-sagt en torn i øjet, men da »lægmændene« – under protektion af Sjæl-lands biskop – fortsatte deres – mod frikirken tenderende – kurs kendte vreden ingen grænser; kirkesagen som de så på med velvilje syntes dem forrådt fra oven.

Mod alt som kunde smage af sekularisering – i datiden bedst betegnet ved ligbrændingssagen og forsøgene på at skille kirke og skole – optrådte Swane og Stein med fast bestemthed, men bifaldt ikke vækkelsernes forsøg på at gøre borgerlig moral til udgangspunkt for kirketugt og vilde ikke øge afstanden til sekulariserede kredse ved at gå med på at nægte dåb af borgerligt viede forældres børn eller nægte folk udenfor folkekirken kirkelig begravelse; i overensstemmelse med Mynsters, Martensens og Fogs linie vilde de her fare med lempe og anlægge bredere perspektiver. 1890. nes katolske fremstød, pater Langes foredrag, prinsesse Maries virksomhed, Johs. v. Euchs bispevielse fyldte dem med frygt – hvad Mynster og Martensen havde anet som en trusel syntes dem at gå i opfyldelse; de satte sig imod alle katolske fremstød (som f. ex. grev Moltke-Hvidfeldts) og virkede for et Tausen-monument som antikatsk demonstration; enkelte præste-konversioner gjorde dem bange, og katolicerende gejstlige blev holdt under skarp kontrol; det samme gjaldt lærere, og når Stein talte officielt – som ved bispeindvielsen 1895 – langede han i regelen kraftigt ud efter katolske tendenser; begge troede fuldt og fast, at begge vækkelser – grundtvigsk sakramentalisme og missionsk individualisme forbundet med »pavedyrkelse« – var naturlige trin på vejen til Rom. De grundtvigske problemer var naturligvis størst på Fyn, hvor Ryslinge valgmenighed og andre friere kredse frembød en stadig fare som måtte besværges ved en blanding af fast og lempelig optræden; de gældende love skulde nøje overholdes, den folkekirkelige grundtvigianisme holdes skarpt skilt fra den fri-kirkelige, men i småting måtte man være forsigtig og ikke ved provokationer fremkalde kirkebrud. Som IM.s »vildskab« udfoldede sig i 1890. ne, fik ialtfald Stein mere og mere sympati for de »vakre« grundtvigske præster, hvis dogmatik han ikke forstod, hvis forkyndelse af troen og dåben han fandt ensidig, men hvis indtagende menneskelige egenskaber han kom til at sætte pris på. Vækkelsens individualisme fik ham gang på gang til at falde ud mod alle tidens »syner« og »meninger«, »standpunkter« og »anskuelser« og den stadig mere fremtrædende »Ulyst til at underordne sig det Hele« forbundet med »en Tilbøjelighed til at svæve om som et Atom i ubunden Frihed«, og nogen som helst forståelse af grundtvigsk

kristendom endsige da af grundtvigsk kirkepolitik nåede ingen af bisperne nogensinde frem til; men netop nu, hvor skellet trak sig klart mellem »gammel-« og »nygrundtvigske« kom de dog – al skepsis til trods – til at vurdere de første højere på de sidstes bekostning, hvad der ikke udelukker, at de som Fog kunde betragte f. ex. Morten Pontoppidan med nogen »rummelighed«; nok var »rationalismen« en fare, men vækkelserne var dog langt farligere.

Og i 1890'erne var IM den største trusel mod kirken; mest mærkede Swane til den i Himmerland (og Fuur), og den voldte ham ofte store bryderier, ikke mindst fordi hans stiftsprovst (Zeuthen) hørte til på den fløj; men også Stein fik i Sdr. Broby oprettet en front mod IM, og »den fynske krig« var i virkeligheden et langvarigt og omfattende slag, en »prøvesag«, i opgøret mellem IM og Kbhvns IM. Begge bisper støttede kraftigt »menighedshuse« contra »missionshuse« og »holdt igen« hvor de kunde; IMs kulturløse pietisme bragte dem til at sukke, og så ængsteligt de også selv så på bibelkritikkens væxt (og Buhls virksomhed), måtte de dog også her bestemt hævde et friere teologisk syn; den mere og mere omsiggribende helvedsforkyndelse fandt de afskyelig, men først og sidst stod de fast på at hævde Kbhvns IM.s linie overfor IM; de rystedes over Becks helt ubalancerede optræden i hans sidste – fysisk som åndeligt – svage år og fandt, at syndfrihedslærens hærgen i IM-samfundene var løn som forskyldt; de unge IM-præster var dem inderligt imod, de anså dem for sekterere og sværmere, religiøst som kulturelt de rene bøllefrø. Det var uden tvivl Stein en lettelse ved et åbent brud med Beck (1896) at komme ud af den nervekrise som forholdet til IM stedse var ham, men Kbhvns IM kunde han ikke redde, nedbrudt som han var af sygdom og af sin kones død, just som krisen nåede kulminationen.

Deres egen »retning« – den folkekirkelige – vilde de to bisper ikke have organiseret (som der ellers var tendenser nok til); de følte det krænkende, når der taltes om den som »tredie retning«, den var jo »første«, den »retning« som de to andre hvilede på og sugede næring af; men iøvrigt var den slet ingen »retning«; at gøre den til det ved hjælp af organisering var ensbetydende med at sætte den *ned* på lige fod med vækkelserne; den var eet med selve folkekirken og behøvede ingen anden organisation end selve kirkens levende organisme. Overalt hævdede de Martensens idealer.

På mange måder kæmpede de for udsigtsløse positioner, og de vidste det: »De, Clausen og jeg (ville) vistnok komme til at staa som haabløse Forsteninger fra en svunden Slægt« – skrev Stein 1897 i anledning af salmebogssagen, og som 1890'erne gik til ende blev synet stadig mørkere; hertil bidrog også hos de to meget nationalt-sindede mænd den voxende frygt for tysk aggression og for den stigende europæiske spænding der kort før århundredeskiftet udløstes i en balkankrig. Selvom de ikke var blinde for begyndende forfaldstegn hos deres fjender, forekom dog Venstres og Socialdemokratiets øgende magt, det svage og forhandlende Højre, vækkel-

sernes mere og mere dominerende fremfærd og den dybe retningsplid i folkekirken dem at være forbud på de sidste tider. Det blev stadig sværere at stå på Martensens »principiis obsta« og forvalte Fogs »testamente«: »ingen noviteter«; i et mismodigt øjeblik tænkte Stein på som landsbypræst at undfly det slid på sind og kræfter bispegerningen medførte, men den mere robuste Swane afviste slige anfægtelser: var end positionen aldrig så håbløs, så skulde den dog holdes; om *dem* måtte eftertiden ikke med rette kunne sige, at de havde svigtet idealerne. Havde ikke Martensen altid sagt »Dominus providebit« når det så sort ud? Skulde da de som var kaldet til at løfte hans stav vige en tomme i kampen for sandhed og ret?

Det er let nok at påvise kortsyn og snæverhed og adskillige andre personlige og saglige mangler hos disse to bisper, men ingen bør derover glemme den sindets styrke og karakterens karat som kræves til kompromisløst at kæmpe for en faldende skanse.

FORKORTELSER

Brevene er gengivet med forfatternes – noget svingende og ikke helt konsekvente – retskrivning og tegnsætning; i enkelte breve er der ved beskadigelse opstået huller, som ikke med fuld sikkerhed kan udfyldes.

Følgende forkortelser er anvendt:

DKT.	Dansk Kirketidende.
DMS.	Det danske Missionselskab.
FB.	Fyens bispearkiv (Landsarkivet for Fyen, Odense).
FLA.	Fyens Stifts Landemode-Act.
GT.	Det gamle Testamente.
hrd.	Herred.
IM.	Kirkelig Forening for indre Mission i Danmark.
IMT.	Den indre Missions Tidende.
KB.	Det kongelige bibliotek.
Kbhvns IM.	Kirkelig Forening for indre Mission i København.
kkp.	Kaldskapellan.
KR.	Det kirkelige råd, oprettet 1883; dets protokoller findes i RA og er her citeret med dato.
Min.	Ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet.
NT.	Det nye Testamente.
RA.	Rigsarkivet.
rkp.	Residerende kapellan.
sp.	Sognepræst.
TT.	Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke, udg. af H. V. Sthyr.
VB.	Viborg bispearkiv (Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg).
VLA.	Viborg Stifts Synodal-Act.

LITTERATUR

M. h. t. de to bispers trykte produktion henvises til Dansk Bogfortegnelse. Korte biografier foreligger: af *Swane* i Dansk biografisk Lexikon XVI, 1902, 605 f. (L. Koch), Dansk biografisk Leksikon XXIII, 1942, 164 ff. (Bjørn Kornerup) og i Danmarks Præstehistorie 1884–1911 (ved M. Groshennig og Th. Hauch-Fausbøll) II, 1932, 534 f. Af *Stein*: sst. XVI, 362 ff. (A. Jantzen), XXII, 515 ff. (L. J. Koch) og II, 514 ff.

For *Swanes* vedkommende henvises særligt til: Th. Hauch-Fausbøll og H. R. Hiort-Lorenzen: Patriciske Slægter III, 1915, 262 f. Blade af en Familie-Krønike (Slægten Swane). Memoirer og Breve, udg. af Julius Clausen og P. Fr. Rist, XXXIX, 1923. Biskop Jørgen Swane og hans Hustru Magdalene f. Bruun. Memoirer og Breve XLIII, 1925.

For *Steins* vedkommende henvises særligt til: Johannes Stein: Biskop Harald Stein, 1933. L. J. Koch: Tro og Tjeneste. Den danske Diakonissestiftelse 1863–91, 1938. P. Holt: Nød dem – Kirkelig Forening for indre Mission i København, 1865–1940, 1940.

Deres Høiærværdighed!

Skjøndt jeg ikke har den Ære at være kjendt af Deres Høiærværdighed, tillader jeg mig dog ved disse Linier at henvende mig til Dem og at anmode Dem om velvillig at modtage og besvare min Forespørgsel. Det vil maaske være Deres Høiærværdighed bekjendt, at Diakonissestiftelsen just nu staar i Begreb med at udvide sin Virkekreds betydeligt, i det den i Oktobermaaned – om Gud vil – agter at lægge Grundstenen til sin nye Bygning, som omfatter Hospital, Søstreboliger og Kirke. Skjøndt der paa forskjellig Maade i den senere Tid – ved Tale, Skrift og ved Anbringelse af Diakonisser paa forskjellige Steder – er virket endeel for at berede denne skønne og betydningsfulde Sag mere end hidtil Indgang i Menighedernes Bevidsthed, og skjøndt det ogsaa hist og her er lykkedes os at sprede Misforstaaelser og Fordomme og vinde kjærlig og varig Interesse, saa maa det dog i det Hele taget siges, at der endnu staar meget tilbage at udrette i saa Henseende¹). Det er derfor mit Ønske efterhaanden at berejse Landet og prædike i de større Byer om Diakonissegjerningen i den evangeliske Kirke, og i Slutningen af denne Maaned agter jeg, om Gud vil, at komme til Jylland, hvor Stemningen altid har været Sagen bedst og hvorfra vi ofte faa meget dygtige Kræfter. Da jeg i Junimaaned var i Aarhus for at besøge de 3 Diakonisser, som betjene Sygehuset her, forhandlede jeg med Biskop Brammer²), Stiftsprovst Boesen³) og Pastor Seidelin⁴) om at faa Tilladelse til at gjøre Begyndelsen i Aarhus. Jeg blev modtaget med største Velvillie, og det endelige Resultat er blevet, at jeg, om Gud vil, prædiker i Frue Kirke der i Byen *Fredageftermiddag d. 26de September*. Da jeg saa kun er nogle faa Timers Kjørsel fjernet fra den anden store Stiftsby, Viborg, vilde det være mig overmaade kjært, om jeg kunde erholde Tilladelse til at gjentage denne Prædiken der i Byen nogle Dage efter, for ogsaa der at vække Interesse for en Sag, som ikke blot er af stor Betydning for alle Syge og elendige Mennesker, men som har stor Betydning for saa mange isolerede, kristne Kvinder, der her kunne faa Anvendelse for deres Pund; og ikke mindre er den af Betydning for hele den evangeliske Kirke, der i Kampen mod den fremtrængende Katholicisme⁵) ikke bør ringeagte den Modvægt mod de »barmhjertige Søstre« som Diakonissestiftelsen i rigt Maal kan yde, saaledes som jeg daglig erfarer det og kan belægge det med Beviser. Den Velvillie, som Biskoppen⁶)

og Provsten⁷⁾ i Viborg Stift viser vor Stiftelse, giver mig Haab om, at denne Bøn vil finde venligt Øre i Viborg ligesaa vel som i Aarhus. Da jeg imidlertid kun kan tage mig kort Permission herhjemme fra, maatte jeg anholde om, at jeg fik Lov til at prædike i Viborg *Mandag d. 29de* eller *senest: Tirsdag d. 30de September* om Eftermiddagen. Skulde ingen af disse to Dage convenere, kunde jeg ogsaa foreslaa *Onsdag d. 24de Septbr*, saa at jeg først prædikede i Viborg og saa to Dage efter i Aarhus. Dog vilde jeg foretrække en af de første Dage.

Jeg tillader mig nu ærbødigt at anmode Deres Høiærværdighed om at overveje denne Sag og dernæst velvillig meddele mig et uforbeholdent Svar. I Tilfælde af, at mit Ønske kan opfyldes, turde jeg maaske udbede mig Oplysning om, til hvem jeg nærmere har at henvende mig i denne Sag. I Aarhus fik jeg kun i al Almindelighed et mundtligt Tilsagn af Biskop og Stiftsprovst om, at de gjerne gik ind paa min Begjæring, og Alt nærmere har jeg saa corresponderet med Pastor Seidelin om, der meddeler Menigheden Underretning om min paatænkte Prædiken ved den Søndagstjeneste, der gaaer forud, og senere gennem Stiftsidende. Det er en Selvfølge, at alle Udgifter til Belysning, Kirkebetjente o. s. v. – efter nærmere Aftale – blive at afholde af Diakonissestiftelsen.

Da jeg, under Domkirkens Restauration, er fuldstændig ubekjendt med Kirkeordningen i Viborg, har jeg – tildels som en Følge af en Samtale med Stiftsprovst Welding⁸⁾ – taget mig den Frihed at henvende mig til Deres Høiærværdighed for at blive ledet paa rette Vej. Da Tiden allerede rykker nær, tør jeg maaske snarest mulig imødesee et Par Linier med Svar paa disse Spørgsmaal:

- 1) om det kan tillades mig at holde omtalte Prædiken;
- 2) i bekræftende Fald, hvilken af de tre nævnte Dage der vælges.
- 3) hvilke Skridt jeg nærmere har at foretage (Skrivelse til Biskop, Sognepræst).

Meddeles Tilladelsen, skal jeg ufortøvet oversende nærmere Oplysning med Hensyn til Psalmer og Tjenestens hele Ordning. Jeg haaber at kunne formaa Pastor Schousboe⁹⁾, som jeg personlig kjender, til at staa mig lidt bi med Ordningen af disse faa Sager. Jeg tilføjer endnu, at kan Tilladelsen ikke meddeles mig af et fuldt oprigtigt Hjerte, saa bliver jeg hellere borte og indskrænker mig saa til Aarhus alene.

Med Undskyldning for den Uleilighed, jeg forvolder,
er jeg Deres Høiærværdigheds ærbødige

H. Stein.

¹⁾ se L. J. Koch: Tro og Tjeneste, 1938; N. Dalhoff: Den danske Diakonissestiftelse, 1888; H. Stein: Nogle Blade af den kristne Kvindes Historie, 1872; Diakonissegjerningen i den evangeliske Kirke, 1873; Hvad vil det sige at være Diakonisse i den evangeliske Kirke, 1877. ²⁾ Dr. theol. G. P. Brammer (1801–84), biskop over Aarhus stift 1845–81. ³⁾ E. F. Boesen (1812–81), stiftsprovst i Aarhus 1863–77.

⁴) *F. E. Seidelin* (1822–1908), sp. til Vor Frue kirke i Aarhus 1870–1904. ⁵) 1872 ff. førtes en skarp polemik om katolicismen, bl. a. med lensgreve J. L. Holstein-Ledreborg og biskop Martensen som deltagere (se: Skat Arildsen: Biskop Hans Lassen Martensen I, 1932, 407 ff.). Baggrunden var romerkirkens væxt i Danmark og proklamationen af ufejlbarhedsdogmet (1870). ⁶) *H. O. C. Laub* (1805–82), biskop over Viborg stift 1854–78. ⁷) *H. J. Swane*. ⁸) *F. P. Welding* (1811–94), stiftsprovst i Viborg 1855–71. ⁹) *V. C. Schousboe* (1841–1900), biskop over Aalborg stift 1888–1900, var kateket og skoleinspektør i Viborg 1869–75 og en af Steins venner. Stiftsprovst Swane meddelte (13/9-73) at Sdr. sogns kirke var til Steins disposition, og gudstjenesten fastsattes (brev fra Stein, 15/9-73) til mandag den 29/9.

. 2. Diaconissestiftelsen.

Kjøbenhavn, 12te Mai 1875

Høiærværdige Hr Stiftsprovst!

Jeg bringer Dem herved Diaconissestiftelsens og min egen hjerteligste Tak for den Velvillie, De bestandig viser os og som paany har givet sig tilkjende ved den fremsendte Pengegave (18 Kroner), hvorfor herved meddeles Tilstaaelse. Der vil senere i Bladene blive meddelt Regnskab ogsaa for dette Beløb. Generalinde Bülow¹) Plan om at ville indsamle en Sum til Anskaffelse af et Fortepiano til Søstrenes Forsamlingsværelse har glædet mig meget paa Grund af den kjærlige Velvillie, som udtaler sig deri; men naar jeg bliver spurgt om min Mening i denne Sag, da maa jeg alligevel fraraade en saadan *Indsamling*. Vi trænge ganske vist til et Klaveer; thi naar Dagværket er endt, er det en stor Vederkvælgelse for Diaconisserne at kunne faa lidt god Musik til at styrke og oplive Sindet med, og al Smaaligheds Aand flygter for Sang og Spil; og da vi netop for Tiden eier i vor Midte en meget musikalsk Søster (Elisabeth Daugaard²)), saa er Savnet dobbelt stort. Men alligevel troer jeg, at vi bør vente lidt endnu hellere end at faa et Klaveer ved *Indsamling*. Har nogen engang et ældre Instrument at forære os, saa sige vi hjertelig Tak og saa er Sagen afgjort i en Haandevending; men selvom Gaverne ved en *Indsamling* rækkes af godt Hjerte, saa vækker Sagen Opmærksomhed i vide Kredse, onde Tunger komme i Bevægelse og nye Misforstaaelser ville fremkomme. Stiftelsen har i den sidste Tid lagt saa stærkt Beslag paa den almene Velvillie – og er ikke bleven skuffet –, saa nu troer jeg, at vi bør være meget forsigtige. Vor Herre opfylder alle vore Ønsker lidt efter lidt, saa selv om vi paa et eller andet Punkt opsætte, saa opgive vi dog ikke Haabet. Jeg beder imidlertid Deres Høiærværdighed om ved Lejlighed at bringe Generalinden en oprigtig Tak for den store Velvillie, som ikke paaskjønnes mindre, fordi Forsigtighedshensyn tilskynde os til ikke at benytte os af den. At Deres Høiærværdighed har Betænkeligheder ved at medvirke ved denne *Indsamling* i Viborg, kan jeg godt forstaa. Vi ere taknemlige for

Deres Medvirkning med Hensyn til det centrale i Sagen; Udenværkerne komme nok lidt efter lidt.

Aarsberetningen vil blive trykt færdig i Slutningen af Mai; og i Begyndelsen af Juni skal jeg saa tillade mig at oversende det fornødne Antal Exemplarer; maaske ledsager Kassereren saa Aarsberetningerne med Kvitteringerne for indeværende Aar til de ærede Bidragydende i Viborg. Da Lokalkomiteen først blev dannet i Slutningen af 1874, kan Aarsberetningen denne gang endnu ikke i Medlemslisten samle de i Viborg og Omegn contribueringer under Rubrik: Lokalkomiteen i Viborg. Kassererens Bøger kunne ikke forandres for det forløbne Aar; men det vil ske ad Aare; inde i selve Beretningen er der derimod givet Meddelelse om Komiteens Danelse³).

Selv om jeg ikke havde haft Forretninger at skrive om, vilde jeg dog have sendt Stiftsprovsten et Brev i disse Dage, for at lykønske Deres Frue og Dem til Sølvbrylluppet paa Fredag, (d. 21de), om jeg er rigtig underrettet. Jeg kan ikke skrive i de Dage, der gaa lige forud for Festen, da jeg til den Tid er paa Rejser, for at prædike om Diakonissegjerningen (i Sorø og i Nykjøbing p. Falster). Jeg benytter derfor Leiligheden i Dag til at bringe Deres Frue og Dem min Hustrues og min egen hjerteligste Lykønskning til den festlige Dag. Vor Herre skænke Dem og alle Deres endnu mange lykkelige Aar!

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

¹) formentlig *Pauline Andrea Bülow*, f. Brøndsted, (1840–1920), gift med chefen for 2. jyske brigade, general O. C. S. A. Bülow. ²) 1840–92, diakonisse 1874. ³) jfr. Tolvte Beretning om den danske Diakonisse-Stiftelse 1874, 1875, 29 f.

Nr. 3. Diaconissestiftelsen.

Kjøbenhavn, 27 December 1875.

Kjære, Høiærværdige Hr Stiftsprovst!

Jeg takker Dem ret hjertelig for Deres venlige Brev og for de Brevet ledsagende Penge, som jeg modtog paa Juleaften. Jeg tillader mig at vedlægge en Kvittering for det hele, modtagne Beløb, ledsaget af Bestyrelsens, og ikke mindst af Kassererens, Tak for den Velvillie og Ulejlighed, hvormed den ærede Lokalkomitee omfatter og virker for den hele Sag. En hjertelig Tak fremsendes ogsaa til alle Bidragydende. En Mængde Aarsberetninger skulle en af Dagene blive afsendte med Pakkeposten. I kommende Aarsberetning skal Lokalkomiteen i Viborg og alle dens Bidragydere blive optaget som et Afsnit for sig i Fortegnelsen. En lignende Ord-

ning have vi opnaaet med Aarhus. De Aarsberetninger, som ikke bruges, kunne godt tilintetgjøres, da vi iaar have et stort Antal tilovers af det betydelig forøgede Oplag, som blev trykt.

Det er med blandede Følelser, at jeg modtog Deres Høiærværdigheds Vink om, at der mulig vil blive rettet en Anmodning til os om 2 Diakonisser til Viborg. Det glæder os at erfare, at man har Tillid til os; vi have den inderligste Lyst til at imødekomme ethvert Ønske – navnlig fra en By, som viser os saa megen Velvillie; – men den bedrøvelige Sandhed er, at Tilgangen af Søstre kun er i jævn, men Begjæringen om Hjælp i meget hurtig Stigen. Fra Aalborg, Thisted, Mariager, Helsingør har der allerede været mere eller mindre officielle Forespørgsler; men vi maa overalt svare: det er os umuligt at overtage nogen ny Station, førend Erfaringen har lært os, hvor mange Kræfter det nye Hospital vil lægge Beslag paa. Lægerne bede os altid om ikke at bringe dem i Forlegenhed ved at udsende for mange Søstre. Ligesaa kjært som det derfor skal være mig, engang i Tiden at modtage en Anmodning fra Viborg, ligesaa sikkert troer jeg desværre at kunne forudse, at vi indtil videre maa svare: non possumus; men kan tilføie, at paa Expectancelisten, staaer Viborg høit tilveirs; og faa vi rask Tilgang af Søstre i kommende Aar, saa kan Sagen maaske gaa i Orden, hurtigere end vi vente. Hvad der hidtil er meddelt mig, betragter jeg imidlertid – efter Stiftsprovstens Ønske – kun som Vink, der imidlertid baade hos Frk. Conring¹⁾ og mig ere faldne i god Jord.

Da Deres Høiærværdighed omtaler, at De engang vil samle Lokalkomiteen, saa kan nogle Meddelelser om Sagens nuværende Standpunkt maaske interessere.

- 1) Stor Tilgang af Søstre kan ikke ventes i disse Aar; thi den humane Sygepleie²⁾, som nu begynder at røre paa sig, vil i Begyndelsen friste mange. Men saa vil der komme en Tid, hvor ogsaa disse humane Foreningers store Feil og Skrøbeligheder (fremfor alt deres løse Grundvold) vil blive opdagede, og saa troer jeg, at Diakonissestiftelsen vil faa mange Kræfter; den er vis paa at bygge paa den solideste Grundvold, at yde sine Søstre ogsaa i timelig Henseende hvad ingen anden Forening kan yde (Forsørgelse paa Livstid for trofaste Søstre) og den seer derfor roligt paa, at de humane Foreninger bringe Liv og Røre i den hele Sag. De Kvinder, som virkelig føle religiøst Kald til Gjærningen, ville gaa til os, – og de andre kunne vi dog ikke bruge; thi vi erfare det aarlig, at selv udmærket begavede Kvinder, der savne Kaldet, blive ubrugelige inden føie Tid, medens derimod svagt begavede Kvinder, med Tro paa deres Kald, kunne udrette store Ting og blive ypperlige Redskaber i Guds Haand. Søstrenes Antal er nu 43, men flere ere ivente; kun ganske enkelte ere i Aarets Løb traadte ud efter at have følt, at deres Kræfter eller Kald ikke slog til; de have ikke været ret længe hos os. En af de ældre Søstre er derimod traadt ud i Aarets Løb, paa min

Foranledning, da jeg ikke saa mig istand til arbejde sammen med hende. Sagen blev imidlertid først forelagt i et Møde med de ældre Søstre, saa intet overilet Skridt er skeet. Dette til Modgift mod alle Rygter!

- 2) *Hospitalet* nærmer sig nu sin Fuldendelse; om Gud vil, tages det i Brug til Foraaret (Marts–April); *Søstrefløien* er allerede delvis taget i Brug.
- 3) *Kirken* er færdig i Tegning og vil blive meget smuk (4–500 Siddepladser); naar Overslagene ere ganske i Orden, fremskyndes Arbejdet; først naar Kirken er færdig, vil den egentlige Indvielse finde Sted. Det øvrige Bygningscomplex tages i Brug efter en almindelig Gudstjeneste. Kirken ventes færdig til Jul 1876³).
- 4) I Sparekassen have vi faaet et Prioritetslaan paa 80,000 Kroner, hvormed vi nu haabe at ende det Hele. Kirken har sine Midler for sig (60,000 Kroner). Laanet skal tilbagebetales Sparekassen med 10,000 Kroner aarlig. Om Gud vil, ere vi altsaa *gjældfri* om 8 Aar, og der er Haab om, at Lotteriet kan dække det aarlige Afdrag. Om Lotteriets Dannelse havde vi ikke Anelse.

Tag til Takke med disse Meddelelser! En hjertelig Hilsen og de bedste Ønsker for Dem og Deres i Anl. af Jul og Nytaar fra

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

¹) *Louise Conring* (1824–91), fra 1863 forstanderinde på diakonissestiftelsen.

²) Stein var en skarp modstander af »human« (ikke-religiøs) sygepleje, f. ex. også af Røde Kors, bl. a. fordi dets danske afdeling lededes af en jødisk læge; Stein var som Martensen udpræget »antisemit«. Jfr. iøvrigt L. J. Koch: a. s. 92, 149 ff. ³) Om diakonissestiftelsens hospital og kirkeindvielsen (31/12–76), se sst. 104 ff.

Nr. 4.

Kjøbenh. 11te Februar 1877.

Kjære, høiærværdige Hr. Stiftsprovst!

En hjertelig Tak for den smukke Bog om Viborg Domkirke¹); jeg har med stor Glæde læst den og er fornøjet over at have modtaget den af Deres Haand. Faa Dage efter modtog jeg den iøvrigt fra Biskop Brammer, som ogsaa kjærligt havde tænkt paa mig. Deres Forespørgsel om at faa 2 Diakonisser til Viborg opfylder baade Frøken Conring og mig med glade Haab om at se et længe næret Ønske opfyldt. Den af Dem foreslaaede Ordning tro vi nok lader sig realisere. Det kniber nok med at skaffe to paalidelige, dygtige Søstre til den Gjerning, men vi *haabe* dog at kunne

sige Ja, hvis en Anmodning stilles til os om Søstre fEx. til Efteraaret. Vi have Anmodninger fra Thisted, Horsens, Helsingør, Slagelse og flere Steder, men Viborg har baade et Aldersfortrin og et Fortrin paa Grund af den store Velvillie Sagen der har mødt.

Jeg haaber, vil Gud, i Maj-maaned at berejse Jylland for ved et kirkeligt Foredrag at vække lidt Interesse for vor Magdalene-Stiftelse¹⁾; det er ikke Penge jeg begærer, de komme nok, naar Folk faa Syn for Sagens Betydning, men vi maa – som i Holland – have Filialer i Landsdelene, som kunne staa os bi med Pigernes Anbringelse, naar de forlade Stiftelsen, og som i det Hele kunne brede Kjendskab til Sagen. Jeg havde stor Lyst til ogsaa dennegang at besøge Viborg, som jeg har i saa kjær Erindring fra sidst, og naturligt er det vel at gaa til alle Stiftshovedstæderne. Men i ethvert Fald haaber jeg at passere Viborg og skal da tillade mig at forhandle videre om Sagen angaaende vore to Diakonissers Anbringelse derovre. Skulde Planen om at prædike ogsaa i Viborg modne sig hos mig, tillader jeg mig i god Tid at gjøre Forespørgsel derom.

Deres ærbødige hengivne

H. Stein.

¹⁾ Ved Viborg Domkirkes Indvielse den 10. September 1876, 1877. ²⁾ N. G. Blædels Forening til ulykkelige Pigers Frelse overgik til Kbhvns IM og 1877 kunde *magdalenehjemmet* indvies, jfr. H. Stein: Hvad vil den Indre Mission, 1876, 110 ff. 134.

Kjøbenhavn, 3 Mai 1877.

Kjære, høiærværdige Hr. Stiftsprøust!

Hjertelig Tak for Deres venlige Brev og de deri indeholdte gode Meddelelser; thi det er os altid en Glæde at møde Tillid og Interesse for vor Sag. Herren lade det lykkes for os i Viborg! alle andre Steder i Provindsbyerne er det slaaet fortræffeligt an. To Søstre skulle, vil Gud, komme til Efteraaret; hvem det bliver, er umuligt allerede nu at afgøre. Men for vor Forretningsgangs Skyld tillader jeg mig at anmode om et til Bestyrelsen rettet Andragende om to Søstres Udsendelse til Viborg; saa lægger jeg Sagen frem i et Møde og sender Dem det officielle Svar, ledsaget af en trykt Blanket, som underskrives af begge Parter – og saa er Alt i Orden. Desværre kommer jeg ikke til Jylland *i Mai*. Det var min Agt at gjæste de 4 Stiftsbyer i Jylland og der – med Sognepræsternes Tilladelse – holde et kirkeligt Foredrag om Betydningen af den paatænkte *Magdalenestiftelse* og søge at danne Hjælpeforeninger navnlig til Pigernes Anbringelse. Man gjorde mig imidlertid opmærksom paa, at »Stefansforeningen«¹⁾ vilde

tage det fortrydeligt op, hvis jeg ignorerede dens Tilværelse og arrangerede Møder paa egen Haand. Jeg skrev da til Formanden, Pstor. Hansen i Aarhus²⁾, der ogsaa venlig kom mig imøde hvad det rent Udvortes angaaer; derimod viste der sig i vor Brevvexling (og nylig ved en Samtale med Hansen her i Byen) en stor Uoverensstemmelse i den Maade, hvorpaa »Stefansforeningen« og »Missionen i Kjøbh.« se paa »Magdalenesagen«. Vi have prøvet ad Erfaringens Vei, at Pigernes Anbringelse i *Familier* ikke duer og vi ville derfor centralisere vor Virksomhed i *Stiftelsen*, hvis Talsmand jeg ville være. Stefansforeningen synes derimod at ville *decentralisere* og kun at betragte den nye Stiftelse som et Led i Rækken af andre Forholdsregler, blandt hvilke Anbringelse i *Familier* ogsaa skulde anbefales; men dette sidste Punkt vil og kan jeg ikke anbefale, og jeg følte derfor, at jeg let kunde gjøre mere Skade end Gavn til begge Sider ved nu at foretage min Rejse, og mine Kolleger i Bestyrelsen vare næsten alle enige med mig. Hvor jeg gaaer paa Prædikestolen, maa jeg være vis paa, at den Mand, hvis Gjæst jeg er, kan samstemme med mig i Princippet; det er jeg ikke vis paa endnu for Stefansforeningens Vedkommende; jeg vil nødig bryde med den og brat gaa mine egne Veie; ved en lille Opsættelse naaes nok Maalet. I Juli skal der holdes et større Møde i Fredericia, hvortil Hansen har indbudt mig. Der vil jeg for de tilstedeværende Præster klare mit Standpunkt i al Stilhed, og saa gaaer Sagen let i Orden. Men jeg har, naar Alt kommer til Alt, mest Lyst til Stiftsbyerne. Hvis Stiftsprovsten vil laane mig Deres Kirke i Begyndelsen af *September*, saa siger jeg hjertelig Tak; i Sommermaanederne kan det ikke nytte at komme. Men herom vil der være Tid nok at forhandle. Min Nærværelse i *September* vil maaske ogsaa være nok saa gavnlig for Diakonissernes Indstallering, som om jeg var kommen i Mai; thi de *foreløbige* Aftaler kunne træffes skriftligt; de *endelige*, praktiske Aftaler træffes bedst Ansigt til Ansigt. Ogsaa for Magdalenesagen er en Opsættelse maaske gavnlig, thi da vi aabne *Stiftelsen*, vil Gud, *1ste* Oktober, saa fremtræder den til den Tid mere som en Realitet, der vækker Interesse, end nu saa længe iforveien.

Med Tak for al kjærlig Deltagelse og venlige Hilsener er jeg
Deres Høiærværdigheds ærbødigt hengivne

H. Stein.

¹⁾ Stefansforeningen stiftedes i Aarhus 1876, på initiativ af østjyske (by)præster, som et middel til kirkelig diakoni. I forståelse for den sociale udvikling i byerne udviklede den sig (til dels efter Kbhvns IM.s mønster) til en gennem institutioner og karitative stiftelser virkende »bymission« med skarp front mod den blot med »ordet« arbejdende »landmission«. ²⁾ lic. theol. *Th. V. L. Hansen* (1838–1914), rkp. ved Vor Frue kirke i Aarhus 1869–77, sp. til Østrup 1877–1909, medstifter af og formand for stefansforeningen.

Kjære, høiærværdige Hr Stiftsprovst!

Som Svar paa Deres kjærkomne Skrivelse skal jeg herved tillade mig at meddele, at Diakonissestiftelsen skal gjøre sig en Glæde af at sende 2 *Diakonisser til Viborg d. 1ste September*, for at overtage Sygeplejen paa Amtets Sygehus og blandt ubemidlede syge i Byen, ganske i Overensstemmelse med den indsendte Begjæring. Herren lægge nu sin Velsignelse til! Hvilke Søstre det bliver, kan ikke endnu bestemt afgjøres, da mange Forhold og Omstændigheder spille med ind ved Afgjørelsen af Valget, men det skal blive 2 ældre, prøvede Søstre. Alle Enkeltheder ordnes bedst mundtlig, naar jeg – om Gud vil – kommer til Viborg i September. Vedlagte 2 Blanketter, der ganske træde i Kontrakts Sted, bedes velvillig forsynede med Underskrift; det ene Exemplar bedes beholdt i Viborg, det andet venlig remitteret til mig.

Hvad nu min jyske Rejse angaar, da stiller Sagen sig saaledes. Pastor Hansen ønskede den gjerne sat i Forbindelse med Stefansforeningens Virksomhed og et paatænkt Møde. Uoverensstemmelser i Opfattelsen gjorde det imidlertid lidet ønskeligt for mig at komme derover i Mai, og Sagen blev opsat til *Juli*; ved et Møde i *Fredericia*, skulde jeg saa have truffet Aftale om den bedste Rejseroute og mundtlig have forhandlet om Sagens bedste Ordning. Nu skriver imidlertid Hansen, at Mødet er udsat til Efter-sommeren eller til Septbr. (han har jo nok at gjøre i Østrup) og beder mig saa at komme. Men det har jeg afslaaet; thi der maa en Ende paa Alt. Jeg har tilskrevet ham idag, at jeg ikke har Tid til at deltage i Stefansmøder i Septbr., at jeg reiser ud i Magdalenestiftelsens *Ærinde aldeles uafhængig* af Stefansforeningen men i venlig Tilslutning til dens Bestræbelser, og at jeg selv arrangerer Alt Fornødent med vedkommende Præster. Dermed er det Baand løst! Min Plan er følgende, som Frimodt¹) og de andre i »indre Missions« Bestyrelse have godkjendt. 1) Jeg vil ved at holde *et kirkeligt Foredrag* om Magdalenestiftelsen og dens Betydning søge at vække Interesse for denne Sag rundt om i Landet. 2) Jeg vil fornemlig gaa til alle *Stiftsbyerne*, for at interessere Biskopper og Stiftsprovster for Sagen; ved deres Bistand kan der paa Landemoder virkes meget paa Præsterne og derigjennem paa Menigheden. Kunde der danne sig *Lokalkomiteer* i Stiftsbyerne (som i Holland), der dels sendte os faldne Piger (thi vi ønske dem fra hele Landet) dels hjælpe ved Anbringelse af de fra Stiftelsen udgaaende, og dels støttede os ved at skaffe og opkræve Aarsbidrag, da hilse vi det med Glæde. 3) Da Jylland er det bedste Land – det mærke vi i Diakonissesagen – saa ønsker jeg at begynde der, vil altsaa gaa til de 4 Stiftsbyer derovre, men da de ligge saa spredte, har jeg tænkt tillige at gaa til Thisted – Ringkjøbing og Horsens. Til Thisted og Ringkjøbing har jeg alt Indbydelse. I anden Omgang vilde jeg saa tage Odense, Ringsted og Nykjøb. p. Falster. – 4) Jeg vilde helst begynde i *Viborg*,

for saa med det samme at være med ved Diakonissernes Indstilling derovre.

Jeg tillader mig nu at spørge Deres Høiærværdighed: 1) Vil De paa ovennævnte Basis modtage mig i Viborg – i Domkirken eller maaske snarere i Søndresogns Kirke, jeg er lidt bange for den store? 2) Vil De bestemme *Dag og Tid for Mødet*; da jeg begynder i Viborg, kan jeg lægge alle Dispositioner derefter. Jeg har tænkt Rundreisen saaledes: Viborg – Aalborg – Thisted – Ringkjøbing – Ribe – Horsens – Aarhus –. Hvis Hensynet til Landboerne, der jo gjerne maatte med, skulde gjøre det ønskeligt at lægge Mødet i Maaneskinstid, maatte det jo falde senere i September; jeg kan ogsaa det, men Hensynet til Diakonissernes Anbringelse synes mig dog at henlægge Mødet til Maanedens Begyndelse for Viborgs Vedkommende, Maaneskinnet kommer mig saa tilgode for senere Stadier af Rejsen. 3) Tør jeg haabe, at Deres Høiærværdighed vil anmelde Mødet noget forud i »Stiftstidende«, og at Bøsser maa udsættes for Magdalene-stiftelsen ved selve Mødet? Jeg skammer mig over den Uleilighed, jeg forvolder ved disse mange Spørgsmaal, men jeg haaber paa Stiftsprovstens sædvanlige Velvillie. Fra 1ste Septbr. af er jeg ganske til Disposition. Naar jeg faaer Meddelelse om hvilken Dag, Deres Høiærværdighed bestemmer, skriver jeg strax til de andre Byer om Møderne der; i hver By maa jeg blive 1½ a 2 Dage, for ogsaa gjennem Samtale at kunne besvare mange Spørgsmaal.

Imødeseeende velvilligt Svar og med venlig Hilsen
er jeg Deres Høiærværdigheds ærbødigt hengivne

H. Stein.

¹⁾ *J. C. R. Frimodt* (1828–79), sp. til St. Johannes kirke i Kbhvn 1861–79 og 1865 ff. formand for Kirkelig Forening for Indre Mission i Kbhvn.

Nr. 7.

Vedbæk, pr. Kjøbenhavn, 25de Juli 1877.

Kjære, høiærværdige Hr. Stiftsprøust!

Hjertelig Tak for det modtagne Brev og for den kjærlige Imødekommen. Vil Gud, ankommer jeg til Viborg Løverdagaften d. *1ste Septbr.*, glæder mig til at deltage i Gudstjenesten Søndagformiddag og tillader mig saa at hilse paa Deres Høiærværdighed; *indtil da skal baade De og jeg have Ro. Søndagaften* (6 eller 7, som De synes bedst) taler jeg saa med Glæde i Domkirken, naar saa skal være. Gudstjenesten har jeg tænkt mig som en Aftensangstjeneste (Bøn i Chorsdør, 2 Psalmer, og bagefter: Psalme – Colлект om Ordet – Slutningspsalme). Psalmerne skulle blive angivne i god Tid og tages ud af alm. Psalmebog. For Bøssers Udsættelse takker jeg, men naturligvis udredes alle med Mødet forbundne Udgifter først af det Ind-

komne. For Mødets kjærlige Anmeldelse fra Prædikestolen vil jeg være dobbelt taknemlig. Diakonisserne ville ogsaa – vil Gud – komme d. 1ste Septbr. *Mandag d. 3die Septbr.* haaber jeg at blive i Viborg, forat ordne alt Fornødent. – Med Stefansforeningen, som paany har tilskrevet os, er det kommet til en Forstaaelse, og jeg har ingen Grund længere til at nægte Samvirken, da alle Misforstaaelser ere fjernede. Ligesaa vist som jeg ikke kan og bør opgive de Principper, hvorefter »indre Mission« i Kjøbenhavn virker i Magdalenesagen, ligesaa vist vil jeg ogsaa nødig bære Umedgjørighedens Præg, og jeg har derfor nu modtaget Stefansforeningens imødekommende Tilbud om at ordne Møderne i de andre Byer. I Viborg har jeg jo nu faaet alt ordnet ved Deres Høiærværdigheds Velvillie.

Med Tak for al Imødekommenhed og med venlig Hilsen er jeg Deres Høiærværdigheds ærbødig hengivne

H. Stein.

Vedbæk, 13de August 1877.

Kjære, høiærværdige Hr. Stiftsprøust!

Tiden nærmer sig saa smaat til Mødets Afholdelse i Viborg – vil Gud: Søndag d. *2den September* om Eftermiddagen – og jeg tillader mig derfor at fremsende følgende Ønskeseddel med Hensyn til Gudstjenestens Ordning. Jeg tænker mig den ganske som en Aftensangs-tjeneste, med Ind- og Udgangsbøn, 2 Psalmer før og 2 efter Prædikenen og Slutningsmesse (Collekt om Ordet og Velsignelsen). Følgende Psalmer tillader jeg mig at foreslaa:

Før) 365: Lover Herren, han er nær.
528: Hvor seer det ud i Verdens Ørk.

Efter) 444: Min Sjæl, om du vil nogen Tid.
571: Amen raabe hver en Tunge.

Jeg tør altsaa nok fra Prædikestolen sige, at Bøsserne ere udsatte for Magdalenestiftelsen? Alle Udgifter til Kirken, Betjentene, Avertissementer o. s. v. udredes naturligvis først deraf. For Stiftsprøustens Velvillie ogsaa med Hensyn til Mødets Anmeldelse fra Prædikestolen er jeg af Hjerte taknemlig. Mere troer jeg ikke der kan være at aftale. Efter Højmessens tillader jeg mig at søge Deres Høiærværdighed. Dagen efter kan Diakonissesagen saa ordnes. De to Søstre ville ankomme Løverdag d. 1ste til Viborg og drage strax til Sygehuset. Vil Gud – og lægger ikke Upasselighed Hindring ivejen – bliver det Diakonisserne *Emilie Christensen*¹⁾ og *Eleonore Jensen*²⁾ (begge indviede Diakonisser), som overtage Gjæringen i Viborg.

S. Emilie har tidligere, foruden i vort Hospital, arbejdet i Tjenestepige-hjemmet og i Hjortebjerg Skole paa Falster; S. Eleonore har navnlig været anvendt i privat Sygepleje. Begge fortjene godt Lov. Herren velsigne deres Gjerning.

Med Højagtelse og Hengivenhed Deres ærbødige

H. Stein.

¹⁾ Diakonisse *Emilie Christensen* (1844–1928) virkede i Viborg til 1881, derefter i Aalborg og 1882–1915 i Fredericia menighedspleje. ²⁾ Diakonisse *Eleonore Jensen* (f. 1845) udtrådte af arbejdet 1885 for at indgå ægteskab.

Nr. 9.

Kjøbenhavn, 26de Septbr. 1877.

Kjære, høiærværdige Hr. Stiftsprovst!

Efterat jeg nu for nogle Dage siden lykkelig er kommen hjem efter min lange Fraværelse fra Hjemmet, føler jeg Trang til at sige hjertelig Tak til de mange kjære Venner, som saa kjærligt have modtaget mig i de nys henrundne Uger. Jeg beder Dem, kjære Hr. Stiftsprovst, og Deres Frue om at modtage min hjerteligste Tak for de kjære Dage, jeg tilbragte i Viborg; Tak for Gjæstfrihed i Kirke og Hus, Tak for Interessen for den Sag, jeg havde at frembære, Tak for velvillig Modtagelse af de kjære Diakonisser, som skrive glade Breve til Frk. Conring angaaende deres Ophold i Viborg. Med Guds Hjælp skulle vi gjensidig faa Glæde af Søstrenes Gjerning. Er det Frk. Conring muligt, kommer hun snart til Viborg, men i hvert Fald glæde vi os til at se Stiftsprovsten herovre. – Min Rejse har beredet mig megen Glæde og givet mig gode Minder, der vil kunne opveje den øjeblikkelige Træthed efter 8 Møder.

Deres hjertelig hengivne og forbundne

H. Stein.

Nr. 10.

Kjøbenhavn, 27 November 1877.

Kjære, Høiærværdige Hr Biskop Swane!¹⁾

Det er med Glæde at jeg denne gang kan sætte ovenstaaende Titel over Brevet; og jeg beder Dem ved disse Linier om at modtage min ærbødigste, hjerteligste Hilsen og Lykønskning til det skønne men ansvarsfulde Em-

bede, som er blevet Dem betroet. Herren styrke Dem til Legeme og Sjæl og bevare Dem gennem mange Aar Visdoms, Kjærligheds og Kraftens Aand til at være Styret i Kirken!

For Diakonissesagens Vedkommende er jeg glad over at vide ogsaa Biskoppen i Viborg Stift som en Ven og Talsmand for Sagen; men jeg kan tænke, at det stadige Forhold til Søstrene maa gaa over til den nye Stiftsprovst og jeg er derfor spændt paa at erfare, hvordan han vil stille sig til Søstrenes Gjerning. Endnu engang være det mig tilladt at takke Dem for Deres kjærlige Velvillie i den Tid, som svandt; skænk os den ogsaa i de Dage, som komme!

Jeg var igaar Aftes i »Magdalenehjemmet«, for at holde Søndagsandagt, og saa der den fra Viborg ankomne Pige, men jeg talte med Villie ikke til hende, da jeg ønsker at det daglige Liv i Huset en Uges Tid skal stemme hendes Sind i den ene eller den anden Retning; saa kan en Samtale bære bedre Frugt. Herren hjælpe den Stakkel! Tak ogsaa for kjærlig Medvirkning i denne Sag.

Deres hengivne

H. Stein.

¹⁾ Swane udnævntes 17/11-77 til biskop fra 1/5-78 at regne; indvielsen fandt sted 10/6-78.

7. 11.

Viborg 10. Januar 1880.

Kjære Pastor Stein!

Jeg har længe skullet skrive til Dem, idet jeg skylder Dem hjertelig Tak for den fortræffelige Bog om Frimodt¹⁾, som De har skjænket hans Menighed og hans Venner, og som De har været saa venlig at sende mig fra Deres Haand. Bogen er skrevet med lige stor Kjærlighed til Frimodt og til Sandheden, og ved Deres smukke Fremstillingsevne har De givet et værdifuldt Billede af den dyrebare Mands Personlighed og Virksomhed. Meget tiltalende er Brevene fra Hædersmanden Feilberg. Skulde jeg gøre nogen Indvending mod Bogen, skulde det være den, at De har fordulgt den Indflydelse, som sikkert er udgaaet fra Dem med Hensyn til at bringe Indre-Mission i Kbhvn. ind paa det rette Spor, som senere er fulgt. Ogsaa for Deres udgivne Prædikener²⁾ takker jeg Dem, idet jeg maa tilføje, at jeg endnu kun har læst 2 af dem; der er i den sidste Tid udkommen saa mange Prædikensamlinger, at jeg, som ikke formaaer at sluge sligt, endnu ikke er naaet videre med Deres. Jeg har læst den til Allehelg.dag og Nytaarsdag, og takker Dem særligt for den sidstnævnte gedigne Prædiken.

Jeg hørte før Jul med Bedrøvelse, at De var syg, uden dog at vide, hvad De fejlede; jeg frygter, at De overanstrenger Dem og beder Dem af personlig Hengivenhed for Dem, for Menighedens Skyld at vaage over Deres Helbred og saavidt muligt skaane Dem.

Dernæst kommer jeg til vort Diakonisse-Anliggende, som i længere Tid har tynget paa mig, og som jeg efter Opfordring fra flere Sider anser det for Pligt at henvende mig om til Dem. Vel er jeg fratraadt som Leder af Localkomiteen, men min Kjærlighed til Sagen giver mig Adkomst til at udtale mig om den for Dem som Ven til Ven, idet jeg forøvrigt ikke kan have noget imod, at Frk. Conring bliver bekjendt med min Opfattelse.

Frøkenens Brev til Stiftsprovsten³⁾, som er skrevet fra Aarhus Dagen efter hendes Besøg i Viborg, har jeg læst. Deri ankes der over forskjellige Ting, hvilke jeg vil sondre fra hinanden som flere smaa Ankeposter og én væsentlig. Naar jeg kalder de flere Ankeposter smaa og derved tænker paa Kosten, mangelfuld Vadsk fra Økonomens Side, og Husets Rengjøring, er det ingenlunde min Mening, at disse Sager i sig selv ere ubetydelige, og at det ikke er Diakonissestiftelsens Bestyrelses Ret og Pligt at varetage Søstrenes Tarv i disse Henseender, men jeg benævner dem smaa, for saavidt som de med god Villie – og den er i fuldt Maal tilstede herovre – med Lethed kunne afhjælpes og ikke bør kunne fremkalde en virkelig Differents. Dr. Heiberg⁴⁾ har lovet at Kosten skal blive god, og hvad Rengjøring angaaer, har han forbudt Søstrene at udføre den. Det kan ikke være min Sag at dvæle længere ved disse Punkter, som umuligt kunne volde nogen Vanskelighed.

Jeg vender mig til det Væsentlige, til § 7⁵⁾, om hvilken Frk. Conring i sit Brev udtaler Følgende: »at Dr. Heibergs varme Interesse for sin Videnskab og sit Kalds Udøvelse har forledet vore kjære Søstre til at gaa ind paa hans Opfattelse af § 7 i vore Bestemmelser og derved overtraadt den Orden, som de skulde have holdt sig efterrettelig, er vist nok«. Jeg tilstaaer, at jeg deler Dr. Heibergs Opfattelse af § 7, og at jeg ikke er istand til at indrømme at denne er overtraadt, saaledes at der er paalagt Søstrene Noget, som har kunnet saare deres Blufærdighed. Hvad Søstrene i deres Hospitalsgjerning maa se og deltage i, overgaaer visselig langt, hvad en blufærdig Kvinde kan taale naar hun intet Kald har i saa Henseende, men *Kaldet* helliger Gjerningen, og naar en Kvinde har viet sig til den Opgave at pleje Syge paa et Hospital, naar hun er gaaet ind dertil efter en Prøvetid af flere Aar og efter Oplærelse til Gjerningen paa Moderstiftelsen, hvor hun er bleven opdraget til christelig Selvfornægtelses Alvor, saa maa hun efter min Mening være modnet saaledes, at hun ikke alene villigt bærer de Savn og den Møie, som følger med Kaldet, men at hun ogsaa uanfægtet af, hvad hun maa se, kan bevare sin kvindelige Renhed. Her mener jeg, at Ordet: »for de Rene er Alting rent« har sin fulde Anvendelse; gaaer en Søster til Hospitalstjenesten i Jesu Navn, saa kan hun gaa gjennem Ild, og luttres kun Dag for Dag mere.

Ser jeg paa Sagen aldeles practisk, møder mig det Spørgsmaal, hvor Grænsen er for, hvad der ikke saarer Søstrenes Blufærdighed, og jeg nødes til at svare mig selv, at skal kvindelig Blufærdighed og ikke Opofrelse i Jesu Navn for de Lidende være Maalestocken for, hvad der kan kræves af en Diakonisse, saa bliver der Intet tilbage for hende at udrette, thi en personlig Tilnærmelse til de mandlige Patienter, som uden for denne Gjærning er utilstedelig, bliver her en daglig Nødvendighed. Dog er der en Grænse; syphilitiske Patienter ere aldeles udelukkede fra Diakonissernes Pleje.

Ser jeg dernæst hen til de herværende Forhold, kunne de næppe være bedre i den paagjældende Henseende. Dr. Heiberg er en Mand med den strængeste Alvor, og det Christelige er ham helligt; jeg er vis paa, at han gaaer i sit Kald med Gud for Øje, og at Enhver, der staaer indenfor hans Gjærnings Omraade, føler sig paavirket af hans Alvor. Skulde det være muligt for denne Mand at overtale Søstre til Udførelsen af noget for dem Usømmeligt, og, jeg beder Dem kjærligt at overveje dette, maa det ikke være Krænkende for ham indirecte at modtage en Bebrejdelse i den Retning? Og nu Søstre her. Vi have af Frk. Conring det Vidnesbyrd, at hvad der ellers kan mangle dem, saa ere de fuldt ud trofaste, og efter mit Kjendskab til dem, bekræfter jeg ganske dette Vidnesbyrd, og tilføjer, at jeg har talt med dem i Alvor og set dem lige i Øjnene og bedet dem svare mig for Guds Aasyn paa det Spørgsmaal: Er der krævet nogen Gjærning af Dem, som har saaret Deres Blufærdighed? og de have svaret Nej med en saadan frimodig, uskyldig Tilforladelighed, at jeg, som dog har nogen Erfaring, fortrøster mig til Sandheden heraf.

Dette har jeg skrevet af et fuldt Hjerte, fordi det er kommet mig for Øre, at vi sandsynligvis skulle miste Søstre, hvilket ogsaa er antydnet i Frk. Conrings Brev, hvori en anden Tingenes Ordning betegnes som absolut nødvendig. Jeg beder Dem, kjære Pastor Stein, at undgaa dette Skridt. Thi nu gaaer Alt paa Sygehuset godt; Søstrenes tidligere Mangel paa Færdighed og Kundskab er nu afhjulpen ved den Oplærelse, de have modtaget af Dr. Heiberg, og han er udmærket tilfreds med dem; de selv højagte ham og have ham af Hjertet kjær som en Mand, lige ypperlig ved sin bestemte Alvor og sin barnlige Mildhed mod de Syge; den tidligere Sorg over, at der ikke var nok at udrette, er slukket, nu udfylde de en Plads og det Eneste som hindre dem i at være fuldt tilfredse, er Frygten for et forestaaende Brud. Jeg ser paa Søstrenes nuværende Gjærning paa Sygehuset med de Øjne, at jeg nødsages til at bede Dem, Diakonissestiftelsens Formand: Fordærv den ikke, thi der er Velsignelse deri. Og ved Tanken om et muligt Brud bør jeg ikke tilbageholde den Bemærkning, at et saadant kunde blive skjæbnesvangert for Diakonissesagen, nu er denne ifærd med at vinde Anerkjendelse hos Lægestanden; hvad Virkning vil det ikke kunne medføre, naar Dr. Heiberg, som efter sin Stilling ikke vil kunne tie, lægger Differentispunctet frem for Offentligheden og med den

Vægt, som hans Personlighed og videnskabelige Dygtighed giver ham, under Henvisning til, hvad han i Udlandet med Høiagtelse har set udrettet af Diakonisser, raader Landets Læger til at foretrække det røde Kors for vore egne Søstre?

Dette har jeg nedskrevet efter megen Overveielse, men ogsaa med Efterkommelse af Jak. 1,5, og jeg beder nu Dem, kjære Pastor Stein at modtage min Fremstilling med Kjærlighed. Gud velsigne og bevare Dem!

Til Frk. Conring og S. Sophie⁶⁾ beder jeg bragt min ærbødigste Hilsen.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ Rud. Frimodt. Et Livsbillede, 1879. Kontorchef, arkivar P. D. Feilberg (1804–78) var medlem af komiteen til opførelse af St. Johannes kirke i Kbhvn. ²⁾ Minder fra Emmauskirken, 1879. ³⁾ L. S. Sørensen (1826–89), stiftsprovst i Viborg 1878–85, sp. til Keldby 1885–89. ⁴⁾ Dr. med P. W. Heiberg (1840–1920), overlæge i Viborg 1879. ⁵⁾ »Hvor Mænd skulle forplejes paa Sygehuse . . . stilles en dertil skikket Mand til Søstrenes Raadighed, dels i Tilfælde som overgaa deres legemlige Kræfter, og dels i Tilfælde der kunne saare deres Blufærdighed« (Betingelser for Søstrenes Udsendelse fra Diakonisse-stiftelsen til at betjene Sygehuse etc. 1874). Om striden se L. J. Koch: a. s. 184 ff. og Sophie Zahrtmanns breve til biskop Brammer, Kirkehist. Saml. 6, IV, 424 ff. ⁶⁾ Sophie Zahrtmann (1844–1925), uddannet i Strassbourg, 1879 leder af søsteruddannelsen på diakonissestiftelsen, forstanderinde 1891–1914, se L. J. Koch: Søster Sophie Zahrtmann, 1925.

Nr. 12.

K. 12/1 80.

Kjære, højærværdige Hr. Biskop.

Hjertelig Tak for Deres Brev idag, for alle kjærlige Udtalelser om min Gjerning, hvis Skrøbeligheder jeg selv kjender bedst, og for Deres klare, uforbeholdne Ord om Diakonissesagen i Viborg, ved hvilken jeg særlig vil dvæle.

Hvad jeg her fremfører, skeer i Fortrolighed og anbefales til *at bevares i Taushed*.

Der har i det sidste Aarstid udviklet sig *principielle Differenser* mellem Frøken Conring og mig. Jeg haaber, at de kunne løses i Mindelighed, saadan som de drøftes i Venskabelighed, men jeg øiner dog en Fare, som let kunde føre til min Fratræden, da jeg ej kan laane Ham til Noget eller forsvare Noget, som strider mod min Overbevisning. Jeg holder paa, at Livet i Stiftelsen og Søstrenes Uddannelse og Samliv skal være saa naturligt som muligt og saa nær som muligt stemmende med det almindelige christelige Liv; fra den anden Side gjøres gjældende – hvad jeg ogsaa

til en vis Grad kan indrømme – at Stiftelseslivet maa bære sit bestemte Præg.

Jeg samstemmer med Biskoppens Udtalelser om, at *Kaldet* helliger Gjerningen; men fra den anden Side paastaaes, at Grænserne for det, *Blufærdigheden* tillader, langt ere overskredne paa Viborg Sygehus. Jeg har spurgt om, *hvad* der da fordres, men har faaet det Svar, at det er af den Beskaffenhed, at det ikke kan siges mig *af nogen Kvinde*. Her er Grunden til min lange Taushed i den Sag. Paa den ene Side krymper man sig ved at omtale Differensen i vor egen Leir, paa den anden Side kan jeg og den øvrige Bestyrelse, hvem Sagen iøvrigt ikke er forelagt endnu, ikke træffe nogen Afgjørelse da punctum quæstionis er os et ubekjendt x. – Paa den ene Side deler jeg Biskoppens Udtalelser om Dr. Heiberg; paa den anden Side kan jeg ej heller nægte Frk. Conring, at Lægernes Aandsretning gaaer baade Christendom og Blufærdighed imod paa mange Steder. Der gaaer ikke en Dag uden Frk. C. og jeg tale om den Sag, men hidtil er det ikke lykkedes mig, at trække Sagen ned fra Skyerne og Taaernes Verden. Jeg er ikke fremmed for den Tanke at rejse over til Viborg et Par Dage for at samtale med Heiberg, faa klart Overblik, saa rejse hjem, drøfte Sagen paany med Frk. Conring, og hvis Differensen vedvarer, indanke Sagen for Bestyrelsen, hvori min – jeg tør sige – faderlige Ven, Biskop Martensen¹) har Sæde. Saa er der ingen Tvivl om, at en baade christelig og human Afgjørelse vil blive truffet. Men paa den anden Side er jeg ogsaa bange for, at Sagen ved en saadan særlig Vinterrejse skal antage latterlig store Dimensioner. Frk. Conring betoner stærkt den underskrevne Paragraf og gjør gjældende, at en bestemt Aftale er brudt; paa den anden Side kan jeg som Formand ei lade det gaa hen, hvis Diakoniserne Pleje skulde lide af et Snærperi, som barmhjærtige Søstre og »det røde Kors« ikke kjende. Hvis Dr. Heiberg vilde angribe Stiftelsen for den Sags Skyld, staaer Stiftelsen værgeløs; thi jeg forsvare den ikke, dette har jeg forud sagt Frk. Conring og bedet hende betænke Consequenserne af hendes Anskuelse. – Afgjørelsen kan ei trækkes længe hen, men skulde den gaa i Retning af Søstrenes Tilbagekaldelse, vilde mit Forhold til Stiftelsens Ledelse have faaet et betænkeligt Ryk. Misforstaa ikke mine Udtalelser om Frk. Conring, *hvem jeg agter og ærer*, men hvis Omhu for Søstrene tidt forekommer mig usund og overdreven og førende ind i alvorlige Controverser. Jeg tilføjer iøvrigt, at S. Sofie deler Frk. Conrings Opfattelse i denne Sag. Naar blot ikke en Luftning fra Kaiserswerth og Straszburg, hvor ikke alt er sundt, skal blæse hen over os og fordærve vor Sundhed; jeg kan ei være med dertil! Da Biskoppen altid har vist mig saa stor Tillid, og da Bylden, der volder Besvær, trækker sammen i Viborg, har jeg følt Trang til at fremlægge Sagens Sammenhæng aabent og uforbeholdent.

Fra Stiftsprovst Sørensen fik jeg forleden et Brev, i samme Aand som Biskoppens. Jeg *tier foreløbig* overfor ham, da jeg ei kan skrive saa aabent

til ham, der er mig Fremmed; men jeg vilde være Deres Høiærværdighed taknemlig, hvis De vilde hilse ham, takke ham for Brevet og bede ham være overbeviist om en snarlig og forhaabentlig besindig Ordning af den svævende Sag.

Med Ønsket om Velsignelse over Dem og Deres Familie i det nye Aar,
er jeg Biskoppens ærbødig hengivne

H. Stein.

¹⁾ Dr. theol. *H. L. Martensen* (1808–84), biskop over Sjællands stift 1854–84.

Nr. 13.

Viborg 14 Januar 80.

Kjære Pastor Stein.

Hjertelig Tak for Deres Brev af 12te og for den Fortrolighed, De har vist mig.

Min Tid er idag knap, og derfor skriver jeg kun kort, men jeg har tænkt meget paa Deres Brevs Indhold og er kommen til det Resultat, at dersom Deres Helbred tillader en Reise hertil, vil jeg anse dette for det bedste der for Øieblikket kan foretages i den bevidste Sag. Jeg mener ikke, at en saadan Reise kan være særligt paafaldende; i Kbhvn. behøver man jo ikke forud at vide om den, og herovre er man jo vant til hyppige Besøg baade af Dem og Frk. Conring. Ved Deres Nærværelse her vilde De ved at følge med Heiberg og Søstrene paa Stuegang erfare, hvad der kræves af disse og danne Dem en selvstændig Mening om, hvorvidt der er Grund til Klage, og De vilde ved at tale med Heiberg, *saafremt* De maatte mene, at der burde gjøres Forandring i noget Enkelt, muligvis sætte dette igennem overfor ham og derved jævne Controversen. H., som er djærv og aaben, vil føle sig tiltalt ved at forhandle med Dem i Modsætning til den Forhandling, han førte med Frk. Conring, som næppe har kunnet undgaa at stille sig spidst overfor ham. Jeg maa endogsaa tilføie, at jeg uden Deres Autopsi ikke indser, hvorledes det skal være Dem som Formand muligt at forelægge Bestyrelsen Forslag til en Afgjørelse, naar Sagen kommer til Forhandling, og hertil maa den nødvendigvis komme, idet der ikke er Udsigt til, at Frk. Conring fraviger sin Opfattelse. Jeg har kun én Betænkelighed med Hensyn til Deres Reise, at Deres Helbred kan lide derunder; dersom denne Frygt er begrundet, beder jeg Dem om at opsætte Reisen til den mildere Aarstid og lade Sagen staa hen indtil da. Naar Foraaret kommer, skal der foretages en større Ombygning paa Sygehuset, og det var Heibergs Mening, at Søstrene da kunde faa en Ferie.

For det Tilfælde, at De beslutter Dem til en snarlig Reise, bemærker jeg, at jeg er fraværende fra Viborg fra c. 21de og maaske Ugen ud; i de Dage maatte De altsaa ikke gjerne komme. Det er en Selvfølge, at De vil være os en kjærkommen Gjæst i Bispegaarden.

Hjerteligst Levvel!

Deres hengivne

J. Swane.

Kjøbenhavn 26/1 80.

Kjære, højærværdige Hr. Biskop!

Det er med tungt Hjerte, at jeg sender Dem dette Brev; thi efter al Sandynlighed ere mine Dage ved Diakonissestiftelsen talte.

Forretningsgangen i min Embedsvirksomhed pleier ellers at være hurtig; men den omhandlede Sag har været saa brændende, næsten gløende, at jeg har troet at opnaa bedre Resultat ved at lade Tiden afkøle den noget. Min Forhaabning er imidlertid bleven skuffet; der er ikke Tale om Imødekommenhed fra Stiftelsens Side. Jeg skal tillade mig at give en kort Fremstilling af Sagens Udvikling siden mit sidste Brev. Jeg læste strax Biskoppens Brev for Frøken Conring og sagde hende, at jeg delte Deres Anskuelse; men hvor højt Frøken Conring end agter Dem og hvor gjerne hun end vilde ende Sagen mindeligt, kunde hun dog ei overbevises. Vi enedes da om at indhente Biskop Martensens Erklæring; jeg fremsatte Sagen for ham aldeles objectivt; gjorde ham paa den ene Side bekendt med Frk. C.s Indvendinger og læste paa den anden Side Deres Højærværdigheds Brev for ham, og Martensen, hvis klare Blik og dybe, sædelige Alvor vi dog Alle maa bøje os for, sluttede sig i Et og Alt til Deres Brev, som han fandt, slog Sømmet paa Hovedet! Hvor der er *et Kald*, kan man tage paa Skorpioner og Slanger i Herrens Navn, og Intet skal skade; det er et Princip, opfyldt af en kristelig Idee og bygget paa en Forjættelse; men gjør man Fordring paa at pleie Mænd og beder sig dog undskyldt endogsaa ved Operationer, hvor dygtig Hjælp er nødvendig, saa kommer der en Principløshed ind, og man nærmer sig det »at synes og ikke at være«. Martensen delte min Anskuelse om, at et Compromis maaske kunne opnaaes, saadan at Søstrene vare Lægens Medhjælp ved Operationen og den første Behandling, hvor Legemets Dele jo væsentlig fremtræde i en *grupvækkende* Tilstand, men at en mandlig Betjening mulig senere kunde træde til, naar Helbredelsen lod det *fristende* Moment træde frem, og den tilbagevendende Livskraft mulig kunde forlede Patienten til Mangel paa Hensyn med den plejende Søster. Efter hvad der er

mig meddelt, skeer det omtrent saadan med Hensyn til Kvinderne af »det røde Kors«, som pleie paa Communehospitallet; meget af Efterbehandlingen ere de fri for.

Jeg har talt med Stiftelsens mangeaarige Overlæge, Dr. Holstein¹⁾, og han seer Sagen paa samme Maade og advarer ogsaa mod at tage en Krig paa dette Punkt; han indrømmer, at mange Læger og Patienter kunne være raa, men tilføjer, at jo mere Søstrene virke i stille *Opojjrelse* uden at tage for mange Hensyn til sig selv, i samme Grad ville de af- tvinge Læger og Patienter Høiagtelse, og man vil *godvillig* skaane dem for meget.

Paa den anden Side bearbejdes jeg ivrigt i modsat Retning. Pastor Fich²⁾, Diakonissestiftelsens første Præst, stiller sig decideret paa Frk. Conrings Side. Søster Sofie Zahrtmann har baade skriftlig og mundtlig nedlagt Protest mod Imødekommen overfor Heibergs Fordringer; alle de hjemmeværende indviede Diakonisser (17 i Tallet) slutte sig til Frk. Conrings Opfattelse af § 7, og HM. Dronningen³⁾ har idag stillet sig paa samme Side.

Til Fordel for denne Anskuelse anføres:

- 1) hvilke Forældre vilde tillade, at deres Døttre blive Diakonisser, naar Sligt venter dem?
- 2) Søstrene ville tage Sjæleskade deraf.
- 3) Søstrene ville prisgives til Lægernes Vilkaarlighed.
- 4) Der er ingen Nødvendighed tilstede, thi den opererende Læge kan sikkre sig andre Lægers Assistance under Operationen, og ved Efterbehandling kan en mandlig Betjening skaffes tilveje (Inspecteur, Barbeer o. s. v.).
- 5) Andre *Diakonissehuse i Udlandet* gjøre det aldrig; »de barmhjertige Søstre« heller ei; vi have i disse Dage ladet Lægen ved »St. Josefs Hospitalet« paa Nørrebro adspørge, og han gav os igaar Forstanderindens, soeur Placides⁴⁾ Svar, der lød: hvor barmhj. Søstre pleie Mænd, fordres bestemt mandlig Betjening til de Functioner, som saare Blufærdigheden.

Jeg nægter ikke, at dette sidste Moment har en Deel Vægt, thi »de barmhj. Søstre« kan man ei sige om – hvad man jo ofte siger om Diakonisser, – at de ikke arbejde nok.

- 6) Man bebrejder mig endelig, at jeg selv har været med til at affatte omtalte § 7. Jeg indrømmer, at jeg dengang burde have spurgt mig nøiere for, om hvilke Grændser, Blufærdigheden havde, men Æmnet var delicat og fristede til let Behandling mellem Mand og Kvinde; og jeg tænkte ved det, hvortil mandlig Betjening ønskedes, Rækken af Bækkenet o. s. v., som Søstrene jo godt kunne fritages for hos Reconvalescenter, som – (man slutte fra sig selv) – hellere ville betjenes med saadanne Ting af en Mand end af »en Søster«.

At gjøre Grændsen saa viid, som Frk. Conring ønsker er aldrig faldet mig ind, thi saa havde jeg foreslaaet den Paragraf saaledes affattet: »Mænd ere *fuldstændig udelukkede* fra Diakonissernes Pleje;« saa var Sagen klar.

Det var min Agt at rejse til Viborg i disse Dage, og jeg havde haabet at kunne overbringe et Compromis, om hvilket Heiberg og jeg maaske i Venskabelighed kunde have enedes. Nu bliver jeg hjemme, thi jeg har intet Compromis kunnet bringe istand. Derimod *troer jeg nok*, at S. Sofie Zahrtmann i Slutningen af Ugen rejser derover, for at forsøge at vinde Heiberg og Lokalkomiteen for Søstrekredsens Anskuelser. Hun er et fortræffeligt Menneske, ædel og begeistret for sit Kald, men om hun er fremsynet, er en anden Sag, og hun seer Udlandets Mænd og Læger i Rosenlys, men vore egne graat i graat. Kan hendes Mission lykkes skal jeg hilse det med Glæde, thi jeg kan da med god Samvittighed blive paa min Post – (kort eller længe maa nu Fremtiden vise); men fastholder Heiberg sin Opfattelse, og er Søstrekredsen ubøjelig, saa maa *jeg* træde af, og derom har jeg underrettet baade Frk. Conring og Dronningen saavel som Martensen. Thi hvis Lægestanden angriber Stiftelsen for dens Principper i denne Sag, eller hvis Søstre Eleonora og Emilie »lyses i Ban« saa *kan* og *vil* jeg ikke være Stiftelsens Talsmand og Værn.

Jeg underkjender ikke Modpartens Grunde (∴ enkelte af dem), men jeg holder dog de Anskuelser, som ogsaa Biskoppen udtalte, for principfastere og renere i deres inderste Væsen. Jeg anerkjender det smukke Sammenhold mellem alle Diakonissehuse, men anseer det for betænkeligt i Et og Alt at binde Hænderne paa hinanden.

Jeg nedlægger ikke min Stilling af Frygt for Kamp, thi jeg har taget mangen Dyst for Stiftelsens Skyld, men jeg *kan ikke* forsvare noget, hvis Rigtighed jeg nærer Tvivl om i mit eget Hierte. For min egen Fremtid frygter jeg ikke, skjøndt det skal gjøre mig bittert ondt at forlade Stiftelsen, hvis Sag er mig saare kjær. Men jeg imødeser med Frygt den svære Tid, der vil komme over den, naar Consequenserne melde sig, den ene efter den anden; saa er det svært at staa som Tilskuer, uden at *kunne* hjælpe dem, man saa gjerne *vil* hjælpe. Herren vende Alt til det Bedste! Maaske slaa mine Evner ikke mere til i den Sag; jeg troer det næsten selv; thi min Naadegave (jeg tør omtale det, siden det er Gave fra Gud) er at styre og lede udadtil; for den mere indadvendte Sjælesørgergjerning (imod Søstre og de Syge) er jeg mindre anlagt. Kan Stiftelsen komme ene over denne Dyst, saa har den maaske langt bedre af en flink, hyggelig, taalmodig Præst, der kan samtale og forhandle mere med den Enkelte; – naar Luften i Huset saa blot ikke bliver lummer!

Det er mig ogsaa i anden Henseende en trang Tid, thi hos min Broder⁵), Billedhuggeren er der megen Sygdom; først Sønnen; Difteritis, saa Smaabørnene Mæslinger, og nu i disse Uger have alle 5 Børn ligget, de

ældste af Tyfus, de yngste af gastrisk Feber. Den ældste Datter Emmy (20 Aar) svæver endnu mellem Liv og Død, og samtidig ligge 3 andre. Herren hjælpe!

Jeg beder nu Biskoppen om Overbærenhed for det lange Brev, jeg veed, at ogsaa De nærer Ønske om Sagens mindelige Ordning, og selv om De er udtraadt af Lokalkomiteen, nærer De dog Interesse for Gjærningen. Jeg *kan ikke skrive* til Stiftsprovst Sørensen eller Dr. Heiberg om Sagen, da begge staa mig mere fjern; men jeg beder Deres Høiærværdighed om at meddele den ene eller dem begge saa meget eller saa lidt af dette Brevs Indhold, som De maatte anse for ønskeligt til Sagens Fremme.

Med ærbødig Hilsen
er jeg Biskoppens taknemlig hengivne

H. Stein.

¹⁾ *J. A. Holstein* (1830–1916), diakonissestiftelsens overlæge 1873–80, siden overlæge på Frederiksberg hospital. ²⁾ *A. G. Fich* (1827–1901), præst ved diakonissestiftelsen 1863–69, sp. til Karlebo 1879–92. ³⁾ Dronning *Louise* (1817–98) var diakonissestiftelsens protektrice. ⁴⁾ Soeur *Marie-Placide* (Catherine Dijoud, 1824–97), grundede 1874 St. Josefs hospital i Kbhvn og ledede det som forstanderinde til 1897. ⁵⁾ *J. C. H. Th. Stein* (1829–1901), billedhugger og professor ved kunstakademiet.

Nr. 15.

Viborg 27 Januar 80.

Kjære Pastor Stein!

Igaar var jeg sammen med Dr. Heiberg; han førte Talen hen paa vor Diakonissesag, og det var øiensynligt, at et Compromis er ham meget ønskeligt. Han yttrede gjentagne Gange, at dersom Søstrene ved Noget, som forlanges af dem, beder sig forskaanet af Blufærdigheds Hensyn, vil der ubetinget gjøres Indrømmelse af ham, og at en Patient, som er uhøvisk mod dem, vil blive fjernet, men at hidtil intet Saadant er indtruffet. Jeg havde haabet, at Deres Komme hertil vilde været istand til at jævne Alt.

Men mit Haab er glippet ved Deres Brev af igaar, som jeg modtog for en Time siden, og som jeg mod mit Princip besvarer uden »at sove paa det«.

Jeg er enig med Dem i, at De ikke kan reise herover, thi De kan intet Compromis medbringe. Til S. Sofie Z.s Komme sætter jeg kun lidet Haab, dog maa hun helst reise hertil, det er det sidste Forsøg. Men jeg lider ikke den kvindelige Myndighed, Overlegenhed i dette Anliggende og

J. SWANE

Foto i privateje

finder det »abgesmactt«, at de 17 Diakonisser ere adspurgte; jeg ser en kvindelig Fanatisme opfyldte Diakonissehuset, som er ulykkespaaende, og et Brev, som jeg for 8 Dage siden modtog fra S. Sophie, og som jeg ikke har kunnet overvinde mig til at besvare, var saa glødende, at jeg kun venter mig lidet af hendes Nærværelse, hvor megen Agtelse jeg end forøvrigt nærer for hende. Dog gjentager jeg, at hun helst maa komme.

Dersom jeg efter at have sovet derpaa, er af samme Mening som nu, lader jeg Heiberg læse hele Deres Brev; han bør se hele Sammenhængen, og han er en ædel Mand. Stiftsprovsten skylder jeg at gjøre bekjendt med dets Indhold, men giver ikke Brevet i hans Hænder, da nemlig Yttringen om, at De staa ham mere fjern, kunde være ham ubehagelig.

For mit Vedkommende synes den af Dem antydede Grændse – Efterbehandlingen – at være principielt rigtig, skjøndt jeg med Virkeligheden for Øie maa sige mig selv, at en tjenende Søster ved mandlige Patienters Pleie maa se og udføre meget, som i det daglige Liv er uforeneligt med kvindelig Blufærdighed.

Men naar Frk. Conring etc. ubetinget ville holde Diakonisserne ude fra enhver Function, hvor Blottelse finder Sted, saa maatte jeg med Dem affatte § 7 saaledes: »Mænd ere udelukkede fra Søstrenes Pleie«.

Til de af Frk. Conring anførte Grunde 1–4 svarer jeg, at ikke enhver Diakonisse er dygtig til Hospitalstjeneste; nogle gaa ud i Menighedspleie, andre til Børnehjem og Asyler; nogle, maaske kun faa, kunne gaa i Ilden, og det bliver Moderhusets Opgave at kjende sine Folk og udsende de dertil Modnede og de dertil Villige til den største Gjerning. Gaar Moderhuset grundigt tilværks i saa Henseende, vil ingen Søster tage Sjæleskade, og ingen Forældre tage Anstød.

Det Moment, som synes det vægtigste, er Udtalelsen fra soeur Placide, men hvad siger den? Ordret det samme som § 7, hvis rette $\varnothing$: sunde og practiske Fortolkning netop er punctum saliens. Jeg er overbevist om, at Virkeligheden paa de katholske Hospitaler er noget helt andet, end det, der staaer paa Papiret. Men jeg mener at se i den nærværende Sag noget dybere, hvad jo ogsaa Deres forrige Brev betegnede (og som ikke kommer videre), at der nemlig er en Forskjellighed i Grundanskuelsen tilstede hos Dem og Frk. Conring; dette er mig en Sorg, thi jeg indseer ikke, at Stiftelsen kan undvære Dem, uden at Sygelighed indsniger sig. Der kræves en Mand til Formand, men saadanne, som derhos forene Iver med Kundskab, hvor findes de?

Jeg behøver næppe at sige, at dersom S. Sophie Z. henvender sig til mig, vil jeg med al den Iver og Sindighed, som Kjærlighed til Sagen giver, stræbe hen til en Overenskomst, men jeg har kun ringe Haab.

Og lad mig saa udtale for Dem, hvor inderligt jeg deltager i den Smerte, som den nuværende Situation maa volde Dem. Dertil kommer saa den anden Nød i Deres Broders Hus. Ja, Herren hjælpe!

Ogsaa mit Hjerte er bevæget i disse Dage; jeg har i Troels Smith¹)

mistet en dyrebar Ven fra min Ungdom af, da vi i 6 Maaneder i Rom boede sammen og delte Alt med hinanden.

Vær nu varlig med Deres Helbred – og bær over med dette Brev, der kjendeligt bærer den sildige Nattetimes Præg.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ *Troels F. P. Smith* (1813–80), sp. til Skelskør 1870–80.

Nr. 16.

Kjøbh. 29/1 80.

Kjære, højærværdige Hr. Biskop!

Kun et Par Ord til Tak for det imorges modtagne Brev, og til yderligere Orientering.

Søster Sofie ankommer – saavidt mig bekjendt – til Viborg Fredag Aften, og vil vel søge Biskoppen Løvedag eller Søndag.

Jeg siger hende iaften, at der er kjærlig Imødekommen at vente hos Heiberg og lægger hende samme Stemning paa Hjerte.

Biskop Martensen lod mig igaar hente, og vi talte timeviis om Sagen. Han er endnu ganske af Deres Anskuelse, men haaber paa et Compromis. Hovedvanskeligheden er, at Frk. C. og S. Sofie repræsentere (siger Martensen) det historisk givne (de barmhjertige Søstres og Diakonissehusenes Vægring), medens vi Andre staa som Reformatorer. Men Lægebehandlingen nu er anderledes end paa Vinc. a. Paulas¹⁾ og Fliedners²⁾ Tid, og Sygeplejen maa til en vis Grad holde Skridt dermed; thi ellers bliver alle »religiøse Pleiersker« overfløjne af *det engelske System* (Miss Nightingale³⁾, Fl. Lees⁴⁾) ∴ som udrette *Alt*.

Dronningen, siger Martensen, vaander sig som en Orm; hun tør ei bryde »Principper«, og har heller ei Mod til at tage en Kamp op; et Compromis er ønskelig. Naaes dette, kan jeg maaske blive ved Sagen, maaske ikke som Husets *Præst*, men dog som dets Formand.

Sporene af denne Strid ville dog vist efterlade en Brod i kvindelige Gemytter, som ikke vil være hyggelige i dagligt, nært Samkvem; en yngre Præst med »hyggeligere« Evner kan vist bedre færdes blandt Kvinderne i Huset; kan jeg faa en Stilling i eller nær ved Kjøbenhavn, kan jeg gjerne vedblive at lede Sagen, dog deri lader jeg mig gjerne raade af Biskop Martensen, som kjender ikke blot denne Sag, men hele Forskjellen i Frk. C's og mit Grundsyn. Herren vende Alt til det Bedste!

Tak for al Kjærlighed og gode Raad!

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ *Vincentius a Paulo* (1581–1660), stiftede 1617 vincentindernes kvindekongregation for fattig- og sygepleje. ²⁾ *Th. Fließner* (1800–64), stiftede 1836 diakonisseanstalten i Kaiserswerth. ³⁾ *Florence Nightingale* (1820–1910). grundede især i forbindelse med krimkrigen den moderne kristeligt prægede kvindelige sygepleje. ⁴⁾ *Florence Lees* (Dacre Craven) var en af Florence Nightingales nærmeste medarbejdere.

Viborg 2. Februar 1880.

Jeg skylder Dem, kjære Pastor Stein en Meddelelse om Udfaldet af Forhandlingen med S. Sophie Zahrtmann, og jeg kan give Dem den forsaa-vidt med Glæde, som der er tilveiebragt en Overenskomst, og den hele Forhandling, er foregaaet for alle Vedkommendes Side med den Ærbødighed, der skyldes Diakonissesagen.

Forinden Søster Sophies Ankomst havde jeg talt med Heiberg, og han var villig til den yderste Imødekommen for at undgaa et Brud, der i hans Øjne vilde være anstødeligt; han var villig til at sige: giv os et klart formuleret Reglement, og vi ville efterkomme det, saa bliver det derefter vor Opgave at erfare, om vi overhovedet kunne anvende Diakonisser til Mandspleie. Men for denne hans Imødekommen blev der end ikke Brug.

Hvor forbavset maatte jeg ikke blive ved at forhandle med S. Sophie. De har tilskrevet mig, at *De* intet Compromis kunde overbringe fra Moderhusets Side, og som Følge deraf reiste De ikke hertil, hvilket er i sin Orden, og saa kommer S. Sophie, og efterat vi have talt længe og indgaaende om Principerne – og uagtet vi ikke var enige, var al vor Samtale i Kjærlighed, thi hun er virkelig en højsindet Kvinde – og efterat jeg havde forsikkret hende, at hun vilde finde den største Imødekommen hos Heiberg, uden at jeg dog nævnede, hvor vidt han vilde gaa i Indrømmelser, saa meddelte hun paa Stiftelsens Vegne, at man var villig til at lade Alt gaa sin Gang som hidtil, kun at man fordrede, at naar Sygehuset efter endt Omdannelse i Foraaret atter toges i Brug, skulde en mandlig Betjening tilveiebringes. Hvor maatte ikke dette overraske mig, thi det er jo et Compromis og tilmed i høieste Grad imødekommende, som her bringes, og to Dage forud skriver De mig til, at intet Compromis kan tilveiebringes. Kan man ikke her spore en Indflydelse fra Martensens Side?

Mit Svar til S. Sophie kunde kun være en Udtalelse af min Paaskjøn- nelse af denne Holdning, og af at jeg var vis paa, at Heiberg med Glæde gik ind derpaa.

Derefter har S. Sophie talt med Heiberg (hvem jeg ikke senere har set), og igaar meddelte hun mig, at hun var kommen til Enighed med Heiberg, som havde lovet hende at skaane Søstrene mest muligt. Hun gjorde Indtryk paa mig af at forlade Viborg med en vis Beroligelse og Tilfredshed, og jeg kan i Sandhed sige, at Alle her, som have nogen Tanke for Diakonissegjerningen, omfatte den med Ærbødighed og Hengivenhed.

Jeg takker Gud for dette Udfald af den høist pinlige Sag, og forsaa-vidt er jeg opfyldt af Glæde; det har derhos været mig kjært at tale indgaaende om Sagens Principper med S. Sophie, fordi der uagtet al Meningsforskjel var Overensstemmelse i det Væsentlige tilstede, og vi altsaa kunde forstaa hinanden. Men paa den anden Side har jeg faaet en levende Fornemmelse af, at inden denne enkelte Sag er bilagt, er Kløften mellem de ledende Kræfter derovre ikke jævnet, og at der sidder en Braad i de kvindelige Hjerter, som vanskeligt kan udtages. Her møder os stærkt den levende Følelse af, at al vor Gjerning er Stykværk.

Idet jeg nu afslutter denne Sag som tilendebragt for Viborgs Vedkommende, sender jeg Dem min hjerteligste Hilsen og Ønsket om, at ihvad De under Biskop Martensens gode Raad og Vejledning maa beslutte Dem til med Hensyn til Deres nærmeste Fremtid, denne dog maa blive knyttet til Diakonissestiftelsen, som efter min Mening for Øieblikket ikke kan undvære Dem, og at denne Krisis, hvor smertelig den end er Dem, dog maa have sin Velsignelse for Dem efter Forjættelsen Rom. 8,28.

Deres hengivne

J. Swane.

Nr. 18.

Kjøbenhavn 7. Februar 1880.

Kjære, høiærværdige Hr. Biskop!

Et Par Dages Upasselighed har hindret mig fra at tilskrive Deres Høiærværdighed. Nu griber jeg Pennen, først for at udtale min hjerteligste Tak for al Deres Kjærlighed, Raad og Bistand i denne Sag, dernæst for at udtale min Forbauselse over det vundne Resultat. Man afslaaer mig ethvert Compromis, nægter at forhandle med Dr. Heiberg, erklærer sig rede til at modtage alle Conseqvenser – og faa Dage efter er man lutter Medgjørighed og Velvillie. Søster Sofie har jeg ikke seet endnu, thi hun fik mig ikke i Tale, da jeg var sengeliggende, men Frøken Conring svarede mig paa mit Spørgsmaal: »hvorfor al denne Allarm? hvorfor lyttede De ikke strax til Besindighedens Stemme?« – at det var »en Misforstaaelse det Hele;« en højst paafaldende Betragtning!

Denne Sag er altsaa endt, men den er kun et Bølgeslag fra det Hav af Differenser, der mere og mere skyder sig ind mellem den mandlige og kvindelige Ledelse.

Biskop Martensen beder mig at sige Deres Høiærværdighed, at De til lægger hans Indflydelse for meget ved at tro, at hans Raad har influeret paa Nogen. Tværtimod! Dronningen seer Alt gennem Frk. Conrings Brilller, og timelange Samtaler mellem Dronningen og Martensen have ikke ført til andet end gjensidig Misfornøjelse med hinanden.

Under disse Omstændigheder har Biskoppen bestemt tilraadet mig

– hvad mit Hjerte samstemmer med – *at nedlægge mit Embede*, hvad der skeer hos Dronningen paa Mandag Kl. 12. Jeg er villig til at beholde *Formandsposten*, hvis jeg kan faa et Præsteembede *i* eller *ved* Kjøbenhavn; men at vedblive som Præst i Diakonissehuset er mig umuligt, da det *daglige* Samliv vil blive mig forbittret. Min egen Hu staaer mest til et *Landsbykald*, men mange Grunde – deriblandt ogsaa *Martensens Ønske* – gjøre mig rede til ogsaa at blive i Hovedstaden, hvorved *Overledelsen* af Diakonissesagen dog bliver hos mig, og Sagen bliver ei saa forargelig for Verden, som hvis jeg helt brød med Stiftelsen.

Jeg sender idag kun disse Linier; om faa Dage tillader jeg mig at meddele Sagens Udfald. Alt bedes bevaret som Hemmelighed, indtil jeg i kommende Uge kan faa Frk. Conring og den øvrige Bestyrelse underrettet om min Beslutning, som Dronningen først skal modtage.

Med venligst Hilsen og Tak

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

Kjøbenhavn 10. Februar 1880.

Kjære, højærværdige Hr. Biskop!

Jeg tillader mig at meddele Dem Udfaldet af min Audiens hos Dronningen igaar. Hun var – som altid – meget naadig og venlig og gav mig Lov til, i en Time, at sætte hende ind i Alt; men hun deler dog Frk. C.s Syn i Et og Alt. Hun modtog min Begjæring om Afsked som *Præst*, men ønsker absolut min Forbliven *som Formand*. Helst søgte jeg nu paa Landet, for at samle mig i Ro, men Dronningens Ønske, *Martensens Raad* og min usvækkede Kjærlighed til Stiftelsen gjør mig det dog til Pligt at søge Embede i Kjøbenhavn. *Martensen* ønsker mig helst til Helliggeistes – hvor Dr. Kolthoff¹⁾ jo fratræder, men jeg personlig er af mange Grunde mere stemt for den nye *Matthæuskirke* paa Vesterbro, hvis Komitee alt for noget siden har henvendt sig til mig²⁾). Ogsaa i den Sag vil jeg lade mig raade af Biskop *Martensen*. Sagen om min *Fratræden* er nu officiel.

Med hjertelig og ærbødig Hilsen og Tak

Deres hengivne

H. Stein.

¹⁾ Dr. theol. *E. V. Kolthoff* (1809–90). sp. til Helligåndskirken i Kbhvn 1856–80, biskop Swanes svoger. ²⁾ St. *Matthæus kirke* indviedes 7/11–80, Stein udnævntes til sp. 25/10–80.

Tilgiv kjære Pastor Stein, at jeg først nu besvarer Deres to sidste Breve; jeg har dog med mine bedste Tanker været hos Dem i disse Dage, thi jeg forstaaer fuldelig den Smerte, som maa gjennemtrænge Dem ved Opgivelsen af en Virksomhed, som De har sat Deres Liv ind paa, og hvorved Diakonissesagen har vundet Indgang baade i Menighedens Bevidsthed og i den store Almenhed. At De med Herrens Hjælp har udrettet store Ting i denne Sag, kan ikke rokkes, og det skal heller ikke glemmes under den nuværende Forvirring og under Alt, hvad der endnu kan komme. Efter det Indblik, jeg har faaet i Diakonissestiftelsens indre Forhold, anser jeg Deres Fratræden for paabudt af Nødvendighed, thi hvor der er en saa gjennemgribende Uoverensstemmelse mellem de ledende Kræfter, mangler Sandheden i Forholdet, og saa er Velsignelsen vejet bort. Jeg takker Dem i Oprigtighed for, hvad De har udrettet i dette dyrebare christelige Anliggende, og ønsker Dem rig Velsignelse til den Gjerning, som vil aabne sig for Dem i Hovedstaden, hvor jeg mener, at Deres Plads er.

Stillingen som Formand for Diakonissestiftelsen betragter jeg som noget Forbigaaende i det mindste, saafremt den nuværende kvindelige Indflydelse er den raadende, men jeg sætter megen Pris paa, at De indtil videre bevarer denne Stilling, for at Forargelsen over for den kolde Verden dog nogenlunde kan undgaaes.

Om os herovre maa det være mig tilladt kun at nævne, at jeg føler mig ganske uanfægtet for Viborgs Vedkommende med Hensyn til det skete store Brud. I det Høieste har Viborg været Anledningen – ikke Aarsagen til Bruddet, kun Draaben, som bragte Karret til at flyde over, jeg har ogsaa dermed stræbt at styrke Søstrene herovre og bevare deres Frimodighed. Disse fortræffelige Piger, som hidtil have gaaet i deres Kald med frejdigt Mod og følt sig baarne af deres Opgave, ere nu forsagte og famlende; man har forkvaklet dem ved al den Tale om, hvad de tør og ikke tør, saa Heiberg siger, at *nu* rødme de, naar de skulle sige ham den simpleste Besked. O hvor røber der sig ikke en Mangel paa Sundhed i Ledelsen af disse unge Kvinder, idet Grændserne for det Ærbare og det Anstødelige er bleven Gjenstand for Drøftelse og Samtale mellem alle Stiftelsens Søstre derovre i Kbhvn; man har pillet og trevlet ved dette Spørgsmaal istedet for væsentlig at indskrænke sig til det Almengyldige, Indprentelsen af dette til dem, der udsendes: Gaa i dit Kald, Herren er med dig, Han vil bevare din Sjæls Renhed. Jeg sagde S. Sophie Z. dette, men hun er vist ikke i udpræget Forstand en *sund* Natur.

Hvorledes stiller nu Fremtidsperspektivet sig for Diakonissestift.? Vistnok saasandt denne Sag er Herrens, kan han hjælpe, han har Vei, hvor for vore Øine alle Sunde synes lukkede, – men det staaer ogsaa fast, at man skal ikke friste Herren. Jeg ser med mørke Blikke paa Sagens Fremtid. Det er i og for sig vanskeligt at finde en Præst, der forener de Egen-

skaber, som udkræves for at udfylde Pladsen tilfredsstillende, men Vanskeligheden er under den nuværende Situation forøget enormt, thi det er sandsynligt, at om en saadan Mand findes, han ikke vil være villig til at indtræde under de tilstedeværende Forhold, og at den, som findes villig, vil blive uden Selvtændighed, et Redskab i Forstanderindens Haand. Den Myndighed, som Kvinderne ville tilegne sig i Sagen, saa at de i Virkeligheden blive eneraadende er mig i høieste Grad betænkelig; jeg kan vistnok med Føie replicere mod S. Sophie Z,s Anke mod os Mænd, at vi boie os for Tidsaanden i Henseende til Lægernes Fordringer til Søstrene, – at Bestræbelsen for at lægge Diakonissestift.s Ledelse ind under Kvinderne er en Virkning af Tidens Aand, hvad enten man vil se denne Stræben som en Emancipationslyst eller som en Aabenbarelse af »den katholske Dragelse, som gaaer gennem Tiden«. Jeg vil gjerne tro, at Frk. Conring etc. ere sig dette ubevidste, men Tilbøjeligheden til at underlægge Diakonissevæsenet den kvindelige Styrelse tenderer henimod at gjøre dette til »en Orden« i katholiserende Forstand. Her gjælder Ordet: *principiis obsta*. Endelig viser det sig her – i Fortrolighed sagt – hvor betænkeligt det er, at en saadan Institution i sidste Instants er knyttet til H. M,s personlige Villie; Sagens Fremme udadtil, som herved unægteligt har været betydelig, turde nu vise sig at være dyrt kjøbt. Jeg har altid været ængstelig overfor dette Forhold og erindrer at have udtalt det for Dem i den første Tid af vort Bekjendtskab. Ved at nedskrive disse to Ord kommer jeg til at tænke paa, hvorledes Diak. Sagen har bragt mig i nær og kær Berøring med Dem, og som min Hustru sagde igaar skaffet os jævnlige kjære Besøg af Dem, som nu ville være ophørte. Modtag herved hendes hjertelige Hilsen og fra mig Udtalelsen af det Haab, at den kommende Tid vil befæste det Forhold imellem os, som fra min Side har dannet sig ved Høiagtelse og Hengivenhed for Dem og ved fælles Kjærlighed til en god Sag.

Hvorfor er Holstein gaaet? Jeg forklarer mig Grunden saaledes, at han ikke vil blive, naar De fratræder.

Vil De lejlighedsvis bringe B. Martensen min ærbødige Hilsen, det har været mig en stor Beroligelse at vide Dem støttet af denne dyrebare Mand.

Deres hengivne

J. Swane.

Kjøbenhavn 23. Februar 1880.

Kjære høiærværdige Hr. Biskop!

Hjertelig Tak for det kjærkomne Brev og for al trofast Deltagelse i denne trange Tid.

Det er med inderlig Bedrøvelse, at jeg nedlægger Præstestillingen i det

Hus, hvor jeg havde ønsket, havde haabet, og var rede til at blive indtil min Død. Naar jeg dog fratræder som Præst, skjælnes jeg her mellem en indre Grund og en ydre Anledning. Grunden er, at jeg i o. 1½ Aar har følt, at min Personlighed ikke mere passede til det, man forlanger af en »Diakonissepræst«. Jeg føler med Taknemlighed, at have været Herrens Redskab til at fremme, befæste, udvide Sagen i Danmark; min Evne slog her til, thi jeg kan lede en Sag, og Guds Velsignelse fulgte. Nu er Stiftelsen traadt ind i et nyt Stadium: Skabelsen er forbi, Opholdelsen begynder; der maa nu lægges Vægt paa Søstrenes Uddannelse, ikke blot i teknisk, men ogsaa i religiøs Henseende. Jeg mente, at dette kunde ske i Kirken ved Prædiken og Bibellæsning, og ved den ugenlige Læsning med Søstrene, og jeg troede, at jo mere Søstrekredsen i vor Kirke blev indlemmet i et Menighedsliv, desto sundere vilde den religiøse Aand blive, som hvilede over dem. Men man »savner« bestandig mere Samtale med Søstrene, mere Forhandlen med den Enkelte o. s. v. Jeg tør ikke benægte Rigtigheden af disse Principper, som jo følges i Kaiserswert og i andre Huse, og som jo have baaret rige Frugter. Men jeg kan kun sige: jeg passer ei til sligt; jeg er for alsidig anlagt i kirkelig Henseende, til at jeg kan lade mig indbalsamere blandt Kvinder, smaaavrvøle om Detailler, skrive Rundskrivelser, udgive »Diakonisseblade« o. s. v. Jeg vilde føle mig som en Fugl, der hoppede i en Kakkellovnskrog, med stækkede Vinger. Jeg har ikke Tillid til denne religiøse Udrukning. Børnene i et Hus gaae til Faderen om de store, alvorlige Ting, men til Moderen om Smaaavrvøleriet; saadan skal det ogsaa være i et Diakonissehus. Forstanderinden skal som Moderen samle alle Søstrene under sine Vinger. Præsten skal som Faderen skærme Huset og i store Træk angive Husets Aand. – Til denne indre Grund, min Ulyst til at opgive alt Andet, for helt at leve i Diakonissehusets egne Sfære – knytter sig ydre Anledninger; først: Differensen med Forstanderinden med Hensyn til bestemte Forhold i Søstrekredsen, som jeg har paa-talt, og som har bragt mig Bitterhed og Fornærmethed at føle og smage; dernæst Uoverensstemmelsen i Meningen om Driften af vort Hospital, over hvilket jeg har hørt alvorlige Klager. Vore Diakonisser ere elskede og paaskjønnede i Provindserne, men ei saadan hjemme. Mon ikke Grunden er: at *ude* ere de Lægen hørige, men *hjemme* blande Indflydelser sig ind i Lægens Gjerning? Som endelig Anledning nævner jeg endnu: S. Sofie Zahrtmanns Komme. Hun er en dygtig Diakonisse, udfylder en længe savnet Plads i Huset, men hendes Begejstring nærmer sig til Fanatisme mod enhver Anskuelse, der afviger fra hendes. Hun betragter mig som »en Fritænkere« paa Diakonisse-omraadet, og vil øjensynlig helst være mig kvit. Hun har stor Indflydelse over Frk. Conring, som af Naturen har friere Blik, og ofte har bøjet sine Anskuelser efter mine Raad; men nu er Frk. C: bleven »revaccineret« med alle de gamle Principper, som S. Sofie hjembringer friske – og nu maa jeg gaa, mens Legen er god. S. Sofie, som nylig kommer og ikke har været Vidne til vort Huses Væxt, kan ei have

klart Begreb om, at jeg dog har haft *nogen* Betydning for Sagen; hun seer kun mine Mangler; og jeg kan ikke lade være at tænke paa Skriftens Ord: »Da kom der en ny Farao, som ikke havde kjendt Josef.« – Min Afskedsbegæring fik jo et uhyggeligt Supplement, ved Dr. Holsteins Ønske om Fratræden. Han har længe følt sig betragtet med Misstemning, og han anker over, ei at have haft Indflydelse nok paa Hospitalets daglige Drift. Det er svært for mig at dømme her, hvor »Nej« selvfølgeligt staaer mod »Ja«. Men denne Sag er lykkelig endt, idet en ung, dygtig Læge, Dr. med. *Richard Paulli*¹⁾, Broder til Præsten²⁾, overtager Overlægeposten fra 1. Juli. Han er Dronningen kjærkommen, er en christelig Mand, og nyder stor Anseelse, saa Hospitalet vil fyldes. Bestyrelsen har sat den Bestemmelse igjennem, at den nye Overlæge *indtræder i Bestyrelsen*, og faaer *afgjørende Myndighed paa Hospitalet*. Alt kommer i fast, normal Gænge.

Til min Eftermand har jeg udseet *Dalhoff*³⁾ i Roskilde (ved St. Hans Hospital). Jeg troer, at han har gode Betingelser; han skal kun leve for sin Præstegjerning, men ei indblandes i daglige principielle Spørgsmaal; naturligvis faar han Plads i Bestyrelsen. Jeg venter daglig hans Svar. Jeg har ondt af Frk. Conring hvis gode Egenskaber jeg vedblivende ærer. Men det kvindelige Stivsind og Indgriben paa Omraader, hvor det ei kan taales, maa brydes. Herren holde sin Haand over Stiftelsen og dens Gjerning; jeg gaaer gjerne, naar blot Herrens Naade bliver over Sagen. Jeg skriver snart til alle fraværende Søstre.

Tak for al Gæstfrihed i svundne Aar! Om jeg kommer til Matthæuskirken, veed jeg ei endnu. Jeg kan ei svare paa Opfordringen, før jeg har en Eftermand.

Med venlig Hilsen til Dem og Familie

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

¹⁾ Professor, dr. med. *R. A. S. Paulli* (1846–1911), overlæge ved diakonissestiftelsen 1880–1911. ²⁾ *J. P. M. Paulli* (1844–1915), 2. rkp. ved Vor Frue kirke i Kbhvn 1876–92, stiftsprovst sst. 1892–1915, kgl. konfessionarius 1884–1915. ³⁾ *N. C. Dalhoff* (1843–1927), præst ved diakonissestiftelsen 1880–1913, fremtrædende filantropisk forfatter og organisator af kristeligt-socialt arbejde.

K. 21. Marts 1880.

Kjære høiærværdige Hr. Biskop!

Kassereren, Mægler Aggersborg¹⁾, har meddelt mig, at den aftalte Betaling for to Søstres Virksomhed i Viborg (200 Kroner) ikke er blevet erlagt til Stiftelsen i 1879; og han har bedet mig som Formand, at gjøre

opmærksom derpaa. Det Correcte var jo nu, om jeg tilskrev Lokalkomiteens Formand, Stiftsprovst Sørensen om Sagen; men jeg trykker mig ved at gjøre det, da det let kunde tage sig ud som en ny Reprimande til Lokalkomiteen for ikke at holde sig Contrakten efterrettelig. Jeg tillader mig derfor at skrive dette *private* Brev til Deres Høiærværdighed, anmodende Dem om velvilligst at ville gjøre Stiftsprovsten opmærksom paa Forsømmelsen, som jo let kan gjøres god igjen, naar Beløbet indsendes til Kassereren (Holmens Kanal 4. K.) Alt gaaer da ganske stille af. – Til Stiftamtmand Tillisch²) har jeg forleden skrevet angaaende Ansættelse af en Sygetjener ved Amtssygehuset, naar Omordningen er traadt i Kraft.

Det er en saare trang Tid; men imorgen løses Knuderne. Dalhoff bliver Præst ved Stiftelsen fra 1. Juli d. A. at regne; og Dr. Paulli Overlæge (med to Kandidater til Raadighed); Overlægen faaer tillige *statutmæssig* Plads i Bestyrelsen. Det har voldet Møje at faa Forandring i Grundbestemmelserne sat igjennem med Hensyn til Overlægens Sæde i Directionen; men nu er det skeet. Jeg fratræder som Præst d. 1. Juli; som Formand vedbliver jeg – lad os nu se hvorlænge!³) Om faa Aar er vist den hele Sag ude af mine Hænder. Gud tilgive mig, hvad jeg kan have fejlet, og give dem, som kommer efter mig Visdom, Sundhed i Synet, og Kjærlighed i Omgængelse. En velsignet Fest for Biskoppen og Deres Hus ønskes Dem af

Deres ærbødige og taknemlig hengivne

H. Stein.

¹) Vexelerer H. C. Aggersborg (1812–95) var diakonissestiftelsens kasserer 1865–85. ²) G. F. Tillisch (1835–1917), stiftamtmand over Viborg stift 1879–86, amtmand over Præstø amt 1886–1910. ³) Stein fratrådte som formand 31/12–80.

Nr. 23.

Kjøbenhavn. Paaskelørdag 1880.

Kjære, høiærværdige Hr. Biskop!

Tak for Brevet, som jeg omgaaende besvarer. Det er *mig*, der har givet det første Stød til den vedlagte Henvendelse. Denne hele Brydning har gjort mig saa ondt og gjort mig bange for, at de kjære Søstre omkring i Landet skulde komme til at lide under det. Lad Folk dømme om Frk. C. og mig, som de vil; men vore Søstres Gjerning skal staa uanfægtet deraf. Jeg har udtalt for Martensen mit Ønske om, at Diakonissestiftelsens Bestyrelse maatte faa en saadan Adresse fra alle Stationerne, en Adresse, som vi kunde offentliggjøre; Biskoppen var stemt herfor, og jeg har sagt ham, at jeg vilde lade et Ord falde til Vahl¹), som sætter Pris paa Sagen og er tjenstvillig. I Tirsdags var Vahl netop inde hos mig, og jeg udtalte Ønsket for ham om en saadan kort Henvendelse, der gav Sagen og Søstrene den dem tilkommende Ære, uden iøvrigt at berøre selve Brydningen i Bestyrelsen.

Ingen i Bestyrelsen – heller ikke Frk. Conring – aner Noget herom; kun med Martensen har jeg talt. En udførlig Debat i Bladene om Diakonissesagen, som Martensen i Begyndelsen ønskede, vilde i dette Øieblik kun skade ved at opgrave gamle Historier og blande Løgn og Sandhed. Men en Udtalelse af Tillid til *Søstrene*, vil berolige og gavne¹⁾.

Ogsaa jeg anseer det for correct, at Lokalkomiteen indtil videre hæver Forholdet til Moderhuset og overlader Sygehuse-inspektionen dette Forhold. En Menighedssøster vil forhaabentlig komme til Viborg i sin Tid.

Jeg glæder mig til at se Biskoppen i April.

Deres ærbødigst hengivne

H. Stein.

¹⁾ *J. Vahl* (1828–98), sp. til Nr. Snede 1869–77, provst for Nørvang-Tørrild hrd. 1869–77, sp. til Karrebæk 1877–84, til Nr. Vedby 1884–98; deltager i indre og ydre mission, økumenisk virksomhed etc. Missionshistorisk forfatter, formand for DMS 1889–97. ²⁾ Se L. J. Koch: a. s. 214 f.

Aalsgaarde, Hellebæk. 25. Juli 1880.

Kjære, høiærværdige Hr. Biskop!

Jeg kan ikke afsende vedlagte Kvittering, som ledsages af Magdalenehjemmets bedste Tak for Velvillien, uden at lade et Par Linier medfølge. Gid de maa træffe Dem og alle Deres Kjære sunde og glade.

Paa Magdalenehjemmet, som det jo dennegang ligger nærmest at omtale først, gaaer Alt godt. Frk. Esche¹⁾ er paa Modum, for at samle lidt Jern-Kræfter til sin besværlige Gjerning; en Frk. Petersen styrer Alt saa længe med stor Dygtighed; Pigerne opføre sig godt, saadanne smaa Uartigheder fraregnede, som ere uadskillelige fra københavnske Tjenestepiger, og som vel mindst af Alt kunne vække Forundring, naar de findes hos de stakkels forvildede Piger. Der er saa meget Godt i de Stakler; og den Glæde, vi hidtil har haft af de bortfæstede Piger, stadfæster Herrens Lignelse om den tabte Penning, der kan findes, og den store Konges Billede kan blive kjendeligt igen. Guds Naade har været stor mod Magdalenehjemmet i de første 3 Aar, og alle vore Modstanderes Profetier ere hidtil giorte til Skamme. Men vi skyldte ogsaa Tak til alle vore Venner; og jeg glemmer ikke den Kjærlighed, jeg mødte i Viborg og i Biskoppens Hus, dengang jeg reiste som Talsmand for den Sag.

Med Indsamlingen til Missionshuset²⁾ gaar det ogsaa over Forventning; siden Aprilmaaned have vi faaet 88,000 Kroner foruden 3000 Kroner til et Maleri og en Deel Løfter om Arbeide, præsteret gratis. Vi nærmer os altsaa de 100,000 Kroner. Naar Bestyrelsen samles igjen til September, skal den endelige Beslutning tages. Vi prøve alle Muligheder – forskjellige

Byggegrunde og Arkitekter – for at faa Alt saa rummeligt, praktisk, takkeligt og dog saa billigt som muligt. Vi ville hellere øve streng Kritik i vor egen Kreds end udsætte os for Andres; den vil nok komme endda; men saa kunne vi ogsaa give gode Grunde for vor Handlemaade paa ethvert Punkt. Capitain Keyper³⁾) og Professor Holmberg⁴⁾) ere uvurderlige Støtter. Herren være lovet for enhver Haand, der vil være med til at samle og opbygge i disse Tider, som ere anlagte til at sprede og nedbryde!

Jeg boer med Familie i Hellebæk i denne Sommer, hvor jeg – desværre – er pastor emeritus. Jeg nyder nu mit Otium, som vel vil være til ind i September, naar Matthæuskirken skal indvies. Jeg fordyber mig i megen Læsning og takker Gud ogsaa for denne stille Tid. Jeg seer med megen Bekymring Fremtiden imøde, da jeg ikke er vis paa at blive rette Mand paa rette Plads, og de kjende mig daarligt, som mene, at jeg slap den gamle kjære Stilling for at gribe den nye, i udvortes Henseende anseeligere Stilling.

Det er tværtimod med stor Sorg, at jeg nedlagde min Gjerning ved Diakonissestiftelsen; den sidste Prædiken i Emanuskirken og den sidste Time i Søstrenes Kreds var trang at komme igjennem; og Mindet om det skete Brud vil altid kaste en Skygge over mit Liv; men Evangeliet lyser jo bedst paa den mørke Baggrund.

Men som Forholdene udviklede sig, og som Principperne traadte mig imøde i de ledende Kredse, var min Forbliven gjort umulig. Mit Formandskab kan vel heller ei være længe; jeg har tilskrevet Dronningen, at jeg er rede til at fratæde, naar hun mener, at det tjener til Stiftelsens Gavn. Dronningen svarede mig til Afsked kun med faa Linier, hvori hun vil »takke for den korte Tid, jeg har offret paa en Sag, som er hende dyrebar«. Havde man gjort Stiftelsen stor Skade, kunde man næppe have faaet køligere Tak. Herren holde sin Haand over Stiftelsen, forene Søstrene i Besindigheds og Kjærligheds Aand, og bruge nu Paulli og Dalhoff som Redskaber til den gode Sags Fremme. Jeg troer at have taget det klogeste Partie ved at stille mig selv fuldstændig à la suite i en 3 Maaneder. Aggersborg fungerer som Formand saa længe, Dalhoff har Nøglerne til Arkivet, og jeg sætter aldrig mine Fødder paa Diakonissestiftelsen i den Tid. Saa dannes der en Overgang, jeg slipper for mange Spørgsmaal, de nye Kræfter kunne danne sig selvstændig Mening, og bliver den ikke selvstændig, kan Ingen da paastaa, at de betragte Alt gjennem mine Brillen. Trænger Dalhoff til gejstligt Raad, bør han gaa til Biskop Martensen, Bestyrelsens gejstlige Tilsynsmand, og ikke mig, hvis Stilling nu kun er af udvortes Natur. Gud give, at Stiftelsen maa gaa luttret og renset ud af denne Krise! Jeg beder Deres Højærværdighed og Familie samt de to kjære Søstre i Viborg modtage en kjærlig Hilsen

fra Deres ærbødige hengivne

H. Stein.

¹⁾ *Thora Esche* (1850–1920), forstanderinde for magdalenehjemmet 1877–1913.
²⁾ *Bethesda* i Kbhvn (Grønttorvet) indviedes 26/9–82; dets tilblivelse skyldtes for en væsentlig del Steins initiativ. ³⁾ *Chr. Keyper* (1833–1922), kaptajn, siden oberst, medlem af Kbhvns IM.s bestyrelse og ivrig deltager i dens forskellige foretagender.
⁴⁾ *L. F. Holmberg* (1826–97), bygningsingeniør, lærer ved polyteknisk læreanstalt og docent, siden professor ved landbohøjskolen; medlem af Kbhvns IM.s bestyrelse.

r. 25.

P. T. Tryggerød pr. Vedbæk. 27 Juli 1883.

Kjære, høiærværdige Hr. Biskop!

Jeg tillader mig herved at bringe Dem en hjertelig Tak for det modtagne Beløb til Magdalenehjemmet og for de kjærlige Linier, som ledsagede Gaven. Jeg kan ikke afsende omstaaende Kvittering uden at bringe Deres Høiærværdighed hjertelig Tak for al Velvillie baade mod mig personlig og mod de Sager, som ligge mig paa Hjerte. Jeg tilbringer en halv Snes Dage herude i Tryggerød, hvor min Familie har Landophold for i Sommer. Jeg har to Gange forgjæves søgt Biskop Martensen, som boer i Vedbæk, men har ikke været saa heldig at træffe ham endnu, da han færdes ude saa meget som muligt. Hans Datter, som jeg talte med forleden, fortalte mig, at Biskoppens Kræfter tog godt til i Sommer, navnlig efter at den stærke Varme er ophørt. Herren styrke ham, saa at vi kunde faa Lov at beholde ham endnu en lille Tid. Vi gaa alvorlige og lovløse og skamløse Tider imøde, som daglig afsløre deres Elendighed¹⁾. Martensens Bortgang i Øieblikket vilde upaatvivlelig give Signalet til, at de kirkelige Vildmænd²⁾ rejste Hovedet endnu kjækkere; thi der lægges ikke Skjul paa, at man længes efter den Gamles Bortgang, forat rejse Fordringer, som man i hans Tid ansee for haabløse og derfor gjemme til belejliger Stund.

Gud styrke Biskoppen i Deres store, ansvarsfulde Gjerning og give Dem Velsignelse i Deres Embede og i Deres Hus!

Deres ærbødigst hengivne

H. Stein.

¹⁾ hentyder formentlig til skærpelsen af den politiske kamp i sommeren 1883.
²⁾ der tænkes sikkert på »nygrundtvigianerne« og forkæmperne for grundtvigsk kirkepolitik som efter askovadresserne (1881) optrådte med stor voldsomhed.

r. 26.

Viborg d. 9 Febr. 1885.

Kjære Pastor Stein!

Hjertelig Tak for Deres Artikel om Ligbrænding¹⁾; det var det rette Ord i rette Tid; maatte det nu ogsaa faa den rette Udbredelse i vide Kredse.

Ogsaa Tak, fordi De tilsendte mig disse Numre; jeg er naturligvis

Abonnet paa »Fra Bethesda« men har god Brug for de dobbelte Exemplarer, som ere sendte ud til dem med de uklare Standpuncter. Jeg har forlængst havt Anledning til at foreholde adskillige Saadanne, som dog ville gjøre Alvor af at følge Herren, at de ved at bifalde Ligbrænding dem selv uafvidende gaa en anden Herres Ærinde.

Jeg sender Dem min kjærlige Hilsen; Gud velsigne Dem og Deres Gjerning!

Deres altid hengivne

J. Swane.

1) Er Indførelse af Ligbrænding nødvendig af Sundhedshensyn og tilstedelig fra et kristeligt Synspunkt, Fra Bethesda 25/1, 1/2-85.

Nr. 27.

V. 1/3 89.

Kjære, Højærværdige Hr Biskop Swane!

Førend Rygtet, som vel har naaet Deres Øren, finder sin officielle Stadfæstelse, vil jeg gjerne selv have Lov til at meddele Dem, at Kongen i disse Dage kalder mig til Biskop over Fyens Stift).

De, kjære Biskop Swane, har lige fra min første Præstetid vist mig stor Velvillie og Kjærlighed. Jeg takker Dem derfor, og anbefaler mig til Deres fortsatte Velvillie, naar jeg nu snart skal indtræde i Deres Embedsbrødres Kreds. Jeg gaaer til Gjerningen med Frygt og Bæven. Men der er dennegang rørt ved mig fra mange Sider og draget i mig fra oven – Kongen sagde mig forleden, at han havde udtalt sit Ønske om mit Valg for Ministeren²⁾ – saa jeg *turde* dennegang ikke overhøre det Kald, som Gud kan sende gennem Menneskers Vink. Hvor er det dog svært at skjelne en Kaldelse fra en Fristelse! Maatte jeg blot have valgt det Rette! Jeg er bange for at forlade St. Matthæus Menighed, hvor et Personskifte *kan* faa større Betydning end det burde. Og jeg er angst for de nye Forhold, som vente mig; tilmed begyndes der med en ny Stiftsprovst³⁾, og vel uden Bolig; thi Ministeriet har dødsdømt den gamle Bispegaard, og den nye Biskop skal rejse et Byggelaan, som Embedet forrenter og afdrager; i Folkethinget er det umuligt at sætte en Bevilling igjennem. Om Contoirforholdene ere i god Orden, veed jeg ikke. Efter Udnævnelser rejser jeg strax til Odense nogle Dage, forat undersøge Alt paa Stedet. Naar Foraaet indtræder, vilde jeg gjerne have Lov til at besøge Biskoppen en Dags Tid i Viborg; thi meget ligger mig paa Sinde, hvorom jeg gjerne vilde indhente Deres modne og erfarne Raad. Jeg haaber ikke at være til Ulejlighed med en saadan Samtale. Baade Biskop Fog⁴⁾ og Jonquières⁵⁾

have bestyrket mig i mit Forsæt. Jeg har bedet om, at maatte blive ved St. Matthæus indtil 1 Maj; thi jeg maa confirmere og slutte Bibellæsningerne først, og i den strenge Vintertid kan jeg ikke slippe Menighedsarbejdet blandt de Fattige. Biskop Fog har ogsaa sagt mig, at han ikke kan indvie før efter Paaske. Stiftsprovst Damgaard⁶⁾ anmodes nu om at fungere saa længe. Nu og da kan jeg godt tage til Odense, forat forberede og sætte i Gang hvad der kan og bør ordnes i tide.

Jeg følte Trang til at sende Biskoppen disse Linier. Da jeg personlig har Kongens Lykønskning og afsluttet Sagen i Ministeriet, røber jeg jo ingen Hemmelighed. Bevar mig Deres Velvillie og hjælp mig med at bede om, at Herren vil velsigne mig i den nye Gjærning, og vil bevare St. Matthæus Menighed, som jeg forlader.

Deres ærbødigst hengivne

H. Stein.

¹⁾ Stein udnævntes 29/3-89 (at regne fra 1/5) til biskop over Fyens stift, jfr. J. Stein: Biskop Harald Stein, 57 f. ²⁾ *J. F. Scavenius* (1838-1915), kultusminister 1880-91. ³⁾ se note 6. ⁴⁾ Dr. theol. & phil. *B. J. Fog* (1819-96), biskop over Sjællands stift 1884-95. ⁵⁾ *J. A. F. de Dompierre de Jonquières* (1815-90), kontorchef i Min. (kirkesagerne) 1848-90. ⁶⁾ *A. K. Damgaard* (1808-1906), stiftsprovst i Odense 1858-95.

Vesterbro. 1 Maj 1889.

Kjære, Høiærværdige Hr Biskop Swane!

Hjertelig Tak for Deres kjærlige Brev og for al Velvillie i mange Aar. I 1873 boede jeg som nybagt Diakonisepreæst i Deres gjæstfri Hjem. Naar jeg nu kommer som nybagt Biskop, takker jeg Gud for hans store Naade over mit Liv, og bevarer stor Taknemlighed mod Alle, som have viist mig Kjærlighed fra min Ungdom af. Jeg var saa glad over de Dage, jeg tilbragte hos Deres Frue og Dem for 16 Aar siden, at jeg meget glæder mig til Gjntagelsen. Biskoppens Forslag om at gjæste Viborg mellem 16-25 Maj, passer ypperligt med mine Planer og med Forholdenes forventede Udvikling. I Begyndelsen af Maj har jeg meget at afvikle her i Sognet og nogle Dage maa jeg paany til Odense, forat fortsætte Forhandlingerne med gamle, rare Stiftsprovst Damgaard og Ammanuensis Engelstoft¹⁾, som viser sig at være en dygtig Mand, der i 12 Aar har forestaaet Contoiret paa en saadan Maade, at baade Stiftsprovst og Stiftamtmand²⁾ rose ham meget. Det ville da være baade urigtigt og uklogt at entledige ham. Jeg ønsker at vise al Pietet mod min Formands Familie. Jeg har alt een-

gang været i Odense og blev hjertelig modtaget overalt, ogsaa i Bispegaarden, hvor gamle Fru Engelstoft¹⁾ var rask, kjærlig og forekommende i høj Grad mod min Hustru og mig. Hendes Sygdoms-periode er foreløbig forbi. Naar jeg kommer fra Odense, har jeg paany Gjærning i Kjøbenhavn (blandt andet paa St. Bededag) men *Fredag d. 17de, selve Bededag*, tænker jeg at rejse pr. Dampskib til Aarhus, saa at jeg kunde naa Viborg *Løvedag d. 18de* og muligen blive 1-2 Dage. Paa Hjemvejen vilde jeg gjerne besøge Biskop Clausen⁴⁾, og saa retournere pr. Damper. Jeg gaaer helst Søvejen.

Bispevielsen er berammet til *gode Maj, Christi Himmelfartsdag*, saa jeg maa være hjemme i god Tid. Den islandske Biskop⁵⁾ ventes hertil d. *23de*, og Biskop Fog vil nødig forandre den bestemte Dag. Jeg haaber endnu paa, at kunne prædike i St. Knud 1ste Pinsedag. Jeg har hørt Tale om, at Biskoppen kommer til Algistrup⁶⁾ d. *31te Maj*. I saa Fald er der maaskee Haab om, at see Dem ved Indvielsen Dagen forud. Jeg talte med Biskop Fog om denne Mulighed. Hvis det altsaa maa være Bispinden og Dem belejligt, vil jeg tillade mig at gjæste Dem d. 18-19 Maj. Jeg glæder mig meget til Samtale, Raad og Vejledning. Jeg gaaer med Frygt til den nye Gjærning og forlader den gamle med Vemod. Pastor Mohr⁷⁾ er indtil Dato eneste Ansøger, og Ingen synes at ville melde sig. Mohr er brav og nidkjær, men umulig til at holde det bestaaende i Gang, endsige fortsætte og udvikle. Ansøgningsfristen udløber 21 Maj. Gud lede Alt til det Bedste! Schousboe⁸⁾ er her i Byen i disse Dage; han er rask og glad ved Embedet i Aalborg, hvor han er meget afholdt. Om jeg skal bygge eller ej, beroer paa de Undersøgelser, der skulle anstilles, naar jeg i næste Uge drager til Odense. I ethvert Fald maa der en grundig Reparation til.

Min Hustru takker meget for den venlige Indbydelse, men kan ikke godt være hjemmefra; Rejsen vil ogsaa være hende for anstrængende, da den kun varer saa kort.

Med hjertelig Hilsen

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

Der er en Plan paa Tale om at vise gamle kjære Jonquières en Hæder. Jeg har talt med Fog, Rothe⁹⁾, Paulli og Flere derom. Alle vise stor Sympathi. Han skulde males, og Billedet enten tilfalde hans Slægt eller hænge i Ministeriet. Han er en Hædersmand, men nu gammel, skrøbelig, og lidt mismodig. Han trænger til en Solstraale i Aftenstunden. Nærmere mundtlig.

¹⁾ *P. Th. Engelstoft* (1850-1924), søn af biskop C. Th. Engelstoft (1805-89, biskop over Fyens stift 1852-89), amanuensis hos Fyens biskop 1877-1914, klosterforstander i Odense 1892-1920. ²⁾ *E. S. E. Heltzen* (1818-98), justits- og kultusminister

H. STEIN

Foto i Det kongelige Bibliotek

1864-65, stiftsamtmand over Fyens stift 1869-98. ³) *Lovise Engelstoft*, f. Holm (1817-98). ⁴) Dr. phil. *Johannes Clausen* (1830-1905), biskop over Aarhus stift 1884-1905. ⁵) *H. Sveinsson* (1841-1909), biskop over Island 1889-1908. ⁶) Algstrup i Føllenslev – hvor Swane var sp. 1868-71 – ejedes af lægen J. C. H. Lemvigh (1838-1919), gift med Christine Lemvigh, f. Steenbach. ⁷) *J. J. Mohr* (1838-1920), rkp. ved St. Mathæus kirke i Kbhvn 1880-89, sp. til Stenstrup-Lunde 1889-1912. ⁸) biskop Schousboe, se nr. 1, note 9. ⁹) Dr. theol. *P. C. Rothe* (1811-1902), stiftsprovst i Kbhvn 1865-91.

Vesterbro. 22 Maj. 1889.

Kjære Hr Biskop Swane!

En hjertelig Tak til Bispinden og Dem for den dejlige og lærerige Dag, jeg tilbragte i Viborg. Den har besvaret mig mange Spørgsmaal og givet mig meget at tænke paa. Jeg haaber paa ad Aare at kunne modtage Gjenbesøg i Odense, ja muligen alt til Efteraaret i Valdemarsgade. Kaffen staaer daglig paa Bordet Kl. 11 Formiddag, og Biskoppen er hjertelig velkommen, hvis De vil glæde os med Besøg. Kun Onsdagformiddag sinkes jeg maaske *lidt*, saa at jeg ikke er hjemme præcis 11, idet Biskop Fog og jeg (forhaabenlig Sveinson med) skulle til Skrifte hos Stiftsprovsten. Jeg rejste til Aarhus med Fibiger-Jørgensen¹) og hans elskværdige Hustru (f. Ussing). Jeg har viet dem, og han har – som Kateket i Kjøbenhavn – hjulpet mig ofte kjærligt og godt. At han er sær, har jeg ofte mærket, men jeg haabede, at det var Pebersvendevæsen, som nok vilde fortage sig. Jeg holder af ham, har ofte faaet alt det Bløde og Gode frem i hans Karakter, og jeg er vis paa, at en faderlig Samtale med ham, naar Biskoppen engang seer ham, vil klare Sagen. Aldeles Intet derom blev berørt mellem ham og mig. Fog havde intet nærmere at indvende mod at Indbyder-Kredsen til Jonquières' Billede udvides, saaledes som vi talte om det. Vi kunne nu afslutte alle Forhandlinger derom ved Deres Nærværelse i Kjøbenhavn. Paulli har paataget sig at modtage Bidragene inden 1 Juli og at være Kasserer.

Med hjertelig Tak og Hilsen er jeg

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

¹) *J. S. Fibiger Jørgensen* (1854-1931), sp. til Rødding-Krejbjerg 1885-1904, til Egeslevmagle 1904-21, gift med Agnes Adelaide Ussing.

Kjære Hr Biskop Swane!

Jeg blev glad ved at see Deres Haandskrift, da den altid fremkalder gode Minder og Bevidstheden om en Ligesindet i alt det Væsenlige. Bladartiklerne om Psalmebogssagen¹⁾ har jeg forlængst tilbagesendt Paulli, men jeg har i Dag skrevet ham til og bedet ham om at sende Dem Pakken til Viborg. Derimod kan jeg sende Dem vedlagte Brev, som vil interessere Dem. Man klager altid over, at der ikke i Kirkeraadet findes nogen sagkyndig »Psalmist«, som kan være kompetent Dommer i Sagen. Ved at tale med Provst Hjort²⁾ i Nyborg, spurgte jeg ham om hans Broders *I. M. L. Hjorts*³⁾ Mening om Psalmebogen. Han vidste Intet derom og beklagede sin Broders tilbagetrukne Stilling, men lovede at skaffe mig en Udtalelse fra ham. Den kom faa Dage efter, i et Brev til Broderen i Nyborg, men stilet saaledes, at jeg maa vise Brevet til hvem jeg vil. Da *I. M. L. Hjort* er en virkelig Sagkyndig – hvem Skat Rørdam⁴⁾ netop paakalder i en af sine Artikler – have hans Ord nogen Vægt; og hans Anskuelse falder ganske sammen med min egen. Jeg beder Dem om at tage Brevet med til Kjøbenhavn. Kjender De vedlagte Adresse⁵⁾ – direkte til Ministeriet – som er indsendt i Juli? Rundt om i Landet findes der – saavidt jeg erfarer – enten fuldstændig Ligegyldighed eller Uvillie ved Tanken om ny Psalmebog. Sagen er – efter min Opfattelse – følgende: Grundtvigianerne føle, at Skuden synker, og de ville gjerne endnu en Gang give Salut, helst en saadan, som kan klinge længe i Ørene, Landet rundt. Det kan en ny Psalmebog, med Grundtvigs Præg. Saa laver man en, og saa faaer man godtroende Præster og zelotiske Lægmænd til at gaa i Tøjet. Det er utroligt, saa mange der venter Kirkelivets Fornyelse af udvortes Foranstaltninger istedet for af Hjerternes Gjenfødelse. Jeg har i Kjøbenhavn haft meget med troende Lægmænd at gjøre, og har ofte sukket over, at de fleste begjære blot, at Gryden koger, men *hvad* der koger i Gryden, er aldeles ligegyldigt. Der skal blot »gjøres noget«. – Om alt dette nærmere mundtlig. Vahls Plan om Børresens Bispeindvielse⁶⁾ viser end yderligere, at han hører til »Confusius«s Tilhængere; Biskops Fogs Bemærkninger vare fortræffelige. – Min første Ordination forløb godt; Ordinandi vare dygtige ved Examen og elskværdige, og der var 40–50 Præster tilstede i St. Knud ved Ordinationen. Larsen⁷⁾ syntes jeg godt om; men han var mig en Kilde til megen Uro. Knap en Uge før Ordinationen fik jeg Brev fra Holm⁸⁾ med Meddelelse om, at Larsen maaske sletikke blev ordineret, da vægtige Stemmer rejste sig derimod. Larsen skulde tilmed prædike!! Jeg skrev strax til Holm og forhandlede senere mundtlig med ham; han kom, blandt Andre, til Odense i Anledning af Ordinationen. Han anseer sin Udtrædelse af Bestyrelsen som given og venter, at Rothe og Skat Rørdam følge med; han mener, at Vahl bliver Formand (∴ Vahl den

broderede Klokkestreng, og V. Beck⁶⁾ Hamperebet bagved), og iøvrigt ønskes der en demokratisk Bestyrelse ∴ Vrøvl og Opløsning. Holm er ønskelig men altfor blød. Larsens Ordination blev da gennemført, med V. Becks *Tilladelse*, men svære Storme forestaa. Jeg kan ikke møde i Fredericia 9–10 Oktbr.¹⁰⁾, da jeg skal flytte fra Kjøbenhavn – Odense i de Dage. Bispegaarden staaer nu op som Fugl Phønix af Asken.

Lev vel! Kjærlig Hilsen til Deres Familie og Dem fra

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

¹⁾ Skønt den af Roskilde konvent udarbejdede og 1855 autoriserede Psalmebog for Kirke- og Hus-Andagt imødekom det 19. årh.s kirkelige teologi (både i Grundtvigs og Martensens form), følte dog dens stærke forbindelse med Evangelisk-christelig Psalmebog og Ingemanns moderniseringer utilfredsstillende, og der opstod en mængde private tillæg, især præget af Grundtvig. 1873 lykkedes det at få autoriseret et Tillæg I – med grundtvigsk præg – men Martensen håndhævede reglerne for dets indførelse så stramt at det aldrig blev anvendt i Kbhvn. På Christianshavn benyttes P. A. Fengers meget udbredte Psalmebog som efterfølgeren J. C. Holck (nr. 209, note 1) ønskede at bevare; på hans initiativ nedsatte Kbhvns konvent en komité der foruden Holck bestod af 3 grundtvigske (C. J. Brandt, Fr. Nielsen og Skat Rørdam) og 3 fra Kbhvns IM (G. Schepeleern, V. Schousboe og R. Volf); 1885 forelå Salmebog for Kirke og Hjem som i nogen grad imødekom ønsker fra vækkelsesretningerne og i KR kraftigt støttedes af P. Madsen, men ikke des mindre blev totalt forkastet, i realiteten fordi den var for grundtvigsk, formelt fordi den opstillede salmerne efter kirkeåret og i gengivelsen af de enkelte salmer søgte tilbage til deres ældre form (før oplysningstiden). KR.s uenighed gav salmebogskomiteen lyst til at fortsætte, og 1888 forelå 2. reviderede udgave (med en svag forskydning fra Grundtvig til Kingo og Brorson) efter de samme principper – jfr. DKT. 6/1–89 og P. G. Lindhardt: *Fem Aalborg-Bisper*, 1954, 64 f. og samme i *Den danske Kirkes Historie* (udg. af Hal Koch og Bjørn Kornerup) VII, 1958, 270 f. Den blev kritisk anmeldt af V. Esmann (se nr. 31 note 15) i *Dagbl.* 2/2–89, forsvaret (sst. 20/2) af Skat Rørdam (note 4), atter kritiseret af Esmann (28/2) og af J. Paulli (15/3), mens »en lægmand« (21/3) klagede over at Tillæg I ikke var indført i Kbhvn. ²⁾ *B. C. W. L. Hjort* (1830–1911), sp. til Nyborg 1870–1907, provst for Gudme-Vinding hrd. 1887–1907, udpræget tilhænger af Kbhvns IM, stefansforeningen, diakonsagen etc. ³⁾ *J. M. L. Hjort* (1824–99), sp. til Elmelunde 1865–99, provst for Bårse-Mønbo hrd. 1880–98; som modstander af grundtvigianismen deltog han ivrigt i halvtredsernes salmedebat (*Nyt theol. Tidsskr.*). ⁴⁾ *Dr. theol. & phil. Th. Skat Rørdam* (1832–1909), sp. til Helligåndskirken i Kbhvn 1880–86, Holmens provst 1886–95, biskop over Sjællands stift 1895–1909. ⁵⁾ I juli 89 androg 401 kendte lægfolk Min. om autorisation af 2. udgave af Salmebog for Kirke og Hjem til brug hvor præst og menighed enedes derom; adressen skulde øve indflydelse på KR.s forhandlinger i sept. 89 (se DKT. 22/9–89). ⁶⁾ KR behandlede (20/9, 24/9–89) provst Vahls forslag om at lade *H. P. Børresen* (1825–1901, missionær i Santalistan 1867–1901, præsteviet af Martensen 1877) bispevie af Fog, en norsk og en svensk biskop, så at han udstyret med *successio apostolica* kunde accepteres af den anglikanske kirke (Vahl havde forhandlet med ærkebisperne af Canterbury og Calcutta). KR afslog, og Fog bemærkede at enhver tilnærmelse til *successio apostolica* vilde være et uforsvarligt skridt mod Rom. ⁷⁾ *L. P. Larsen* (1862–1940), DMS.s udsending i Indien 1889, fra 1899 leder af KFUM.s studentermission i Madras og 1911–24 forstander for Cen-

tral Theological College i Bangalore og professor i exegese og religionshistorie.
⁸⁾ *A. V. Holm* (1824–1913), sp. til Gladsaxe 1868–1906, formand for DMS 1873–89.
⁹⁾ *J. V. Beck* (1829–1901), sp. til Ørslev-Solbjerg 1874–1901, medstifter af IM 1861, formand 1881–1901. ¹⁰⁾ Efter længere infiltration i DMS og intimidering af den centralskirkelige bestyrelse gennemførtes på Fredericia-mødet IM.s krav om centralisering af DMS så at de enkelte kredse fik direkte indflydelse på bestyrelsen. Hidtil havde YM »hvilet paa folkekirkelig Grund«, nu skulde den »hvile paa den levende Menigheds Grund«; den var stagneret, thi folkekirken er »den dovne Tjener«, den levende menighed den flittige (Beck i IMT. 12/1–90). Vahl afløste Holm som formand, og IM-kredsene sluttede stærkt op om DMS (jfr. videre nr. 273, note 3). N. Bundgaard: *Det danske Missionssselskabs Historie I*, 1935, 154 ff. 161 f.

Nr. 31.

Odense Bispegaard. 9 Novbr. 1889.

Kjære Hr. Biskop Swane!

Mine Tanker ere ofte hos Dem med Tak for de gode Samlivets Dage i Kjøbenhavn; og nu, efterat vi omtrent ere fuldelig til Ro, føler jeg Trang til at sende Dem et Par Linier. Haandværkerne flygte mere og mere, og Hyggeligheden vinder Terrain; nogle smaa Ulemper have vi endnu at bekæmpe, idet min Hustru vaander sig over 78 Fag Vinduer, som gabe efter Gardiner, og jeg ligger i Kamp med min Kakkellov, hvem jeg nødig tillader at ryge, da jeg ikke gjør det selv. Men, disse Ulemper fraregnede, ere vi meget glade i den ærværdige, karakteristiske, rummelige og dog meget hyggelige Bolig. Flytningen gik fortrinligt; vor lille Pige¹⁾ er ankommen og har begyndt Skolegang herovre; og min Svigerinde Minna²⁾, som for Tiden er paa Algstrup, kommer om otte Dage og bliver saa hos os i Vinter. Og som vi ere glade i Huset, er jeg ogsaa glad i Embedet. Præsterne vise mig Tillid og Velvillie; Stiftsprovsten – som nu faaer Capellan (Oehlschlæger)³⁾ – er dygtig og elskværdig; Stiftamtmanden er en expedit, medgjørlig og forekommende Collega; og Amanuensis Engelstoft er ordentlig, routineret og brav. De ydre Forhold ere saaledes gode. Maatte jeg nu blot kunne gjøre Fyldest i Embedet. Jeg stræber derefter og haaber paa Guds Naade.

Jeg tillader mig at vedlægge et Cirkulære og et Skema angaaende Aldersdispensation. Sagen voxede vildt herovre, og jeg har derfor strammet Tøjlerne. Skemaer indførtes af Biskop Faber⁴⁾, men hver Præst fører dem selv; der var stor Uensartethed i Maaden og Oversigten var svær. Nu stilles Skemaer til Præsternes Raadighed. Jeg skal ikke pine Præsterne med Cirkulærer; men nu og da er det nødvendigt. – *Vilh. Beck.* var hos mig til Frokost igaar; han er elskværdig, blød, venlig at tale med; – men – man kan støde ham i en Morter og sætte ham sammen igjen, han er og bliver dog den Uforbæderlige i sin Opfattelse og Dom. Det er hans Styrke,

men ogsaa hans Svaghed. Han talte om Jens Fisker⁵), som er en af hans »fortrinligste« Missionærer; han har begaaet den Fejl, ikke at slutte sig nok til sin Tilsynsmand, men iøvrigt er Retten paa Fiskers Side. Nu er han forflyttet til Nyborg, og nu klagede Beck over Provst Hjorts voldsomme Adfærd, idet han har udstedt et Cirkulære til alle sit Provsties Præster med Forbud mod at overlade J. Fisker Brug af Skolerne. Jeg svarede Beck, at jeg vidste det, da Hjort har fortalt mig det; men Hjort har tillige viist mig Breve fra en Mængde jyske Præster, som, Alle som Een, udtalte deres Glæde over J. Fiskers Fjernelse og deres Dom over ham som en ubehagelig og mod Præsterne ildesindet Person, der tilmed gjennem Samtalemøder med »de Vakte« bragte megen aandelig Usundhed ind paa Egnen. Hertil fik jeg kun det forventede Svar, at Præsterne ere rædsomme og at J. F. var en fortræffelig Person. – Jeg spurgte dernæst Beck, om han ansaae Pastor Tholle⁶) i Marstal for »en troende Præst«. Dette besvarede han med »Ja«. Saa fortalte jeg ham hvad Tholle endnu Dagen forud meddelte mig, at – efter 20 Aars Forløb – søgte han nu bort fra Ærø paa Grund af Indre-Missions sekteriske Optræden (»De Hellige kunne ikke synde« osv.). Dertil svarede Beck, at han vidste godt, at det var galt fat paa Ærø; men – det var *ikke* »indre Missions« Skyld, men Følgerne af en langt ældre »Vækkelse«⁷). Da jeg mindede ham om, at Moe⁸) havde været Præst nylig paa Øen og at han var Bannerføreren derovre endnu, svarede Beck, at vel havde Moe maaskee faret vel voldsomt frem, men Moe⁹) og Aschenfeld-Hansen¹⁰) vare Perler, og deres Forkyndelse var fortræffelig. Paulli og Joh. Møller¹¹), som hørte Asch. H. jævnlig i Sommer i Sæby, hvor de brugte Kur, fortalte mig imidlertid, at hans Forkyndelse var ensidig, dømmesyg, utaalelig at høre paa Søndag efter Søndag. Jeg kan ikke tilbageholde et lille Træk, som Tholle fortalte mig, men som jeg ikke meddelte Beck, da jeg ej vil bringe Tholle i Ubehagelighed. Aschenf.-Hansen var Gjæst hos Tholle i Kirke og Hjem. Efter Kirkemødet spørger Asch.-H. »hvor kan jeg nu træffe de Hellige i Byen?« – Tholle svarer: »jeg har indbudt Flere af Menigheden til i Aften;« men Aschenf.-H. gaaer til Missionshuset, holder Møde dér med alle de radikale Elementer (særlig Kvindfolk) og kom hjem Kl. 2 om Natten. I Sæby er det Guldsmed Lund¹²) og paa Ærø endeel Fruentimmer, som styre Coddillen og raabe paa »Menighedens Tarv«. – Jeg udtalte derpaa til Beck min Vrede over Joh. Clausens uforskammede Udtalelser om Kirkeraadets »Skandale« overfor Psalmebogen (»fra Bethesda« No 43 for 27 Oktbr.)¹³). Han taler om »Forsømmelser fra Tilsynets Side« og overfor saadanne Udtalelser var der maaskee Grund for »Tilsynet« til at lade Joh. Clausen høre fra sig. Jeg taler, vil Gud, med Biskop Fog henad Maanedens Slutning, naar jeg skal et Par Dage til Kjøbenhavn, og skal da henlede hans Opmærksomhed paa Artiklen, som har vakt flere Præsters Spørgsmaal: Kan dette passere upaatalt? Beck kjendte ikke Artiklen og blev *højlig forbauset*, da jeg fortalte ham, at Kirke-Raadet anbefalede let

Adgang til det gamle Tillæg og muligen et helt nyt Tillæg paa 100 Psalmer¹⁴). Beck spurgte: Hvorfor offentliggjøres dette ikke? man staaer i den Formening, at K.R. kun vil forhindre *al* ny Tilgang af Psalmer. Han kjendte øiensynlig saare lidt til den Psalmebog, som hvis Talsmand han proclameres, men mente dog, at den var bedre end Conventets. Da jeg nævnede ham flere af Gyselighederne: spurgte han »staaer det der virkelig?« og *han* sagde ligefrem, at *han* vilde aldrig indføre den i sine Pastorater. – Men hvorfor lader man sig saa engagere som Basunblæser^{14a}) Esmanns¹⁵) Indlæg i Sagen ere vedblivende fortræffelige. Ønskeligt var det, om Fogs ypperlige Indlæg i Sagen¹⁶), som vi underskrev, blev offentliggjort; men mulig er Tiden dertil ikke kommen. Som nylig indkommen i Kredsen, vil jeg ikke opfordre Biskop Fog dertil, men henstiller til Dem, kjære Biskop Swane, om De ikke kan formaa Fog til at lade en officiel Meddelelse fremkomme om K. R.s virkelige Stilling til Sagen; thi vel skal man ikke frygte for Døgnets Dom, men man skal hellerikke lade en Storm frembruse mod K. R., naar man med et Pennestrøg kan omstyrte de Forudsætninger, hvorfra Fordømmelsen gaaer ud. Muligen kunde Esmann bemyndiges til at klare Sagen i et senere Indlæg. – Rector Petersen¹⁷) fortalte mig igaar, at han har læst paa Tryk K. R.s – (o: Fogs) Erklæring m. H. til Græskan, idet Ministeren har ladet den trykke sammen med alle de andre Udtalelser for og imod¹⁸). – Ved Stiftsconventet forleden, hvor 70 Præster vare mødte, holdt jeg Foredrag om Selvmord og Selvmorderes Begravelse. Intet nyt fremkom ved Discussionen; dog ønskede de Fleste – syntes det – at bevare Retten til at tale o: at prostituere sig og Embedet i de fleste Tilfælde. Da Schousboe¹⁹) fra Taasinge havde givet sin Redegjørelse, følte vist de Fleste af os: »Tu, si tacuisses, philosophus mansisses.« Engelstoft fik hvert Nytaar 15 Spørgsmaal skematisk besvaret af alle Sognepræster i Stiftet. Jeg har læst endeel af disse Papirer; men flere Spørgsmaal synes mig forældede, medens andre mere brændende Spørgsmaal savnes. Hvis De har samme Skik, vilde jeg være taknemlig for at lære de stillede Spørgsmaal at kjende.

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

¹) *Augusta Maria Francisca Stein* (1875–1937), biskop Steins datter. ²) *Minna Suenson* (1846–1930), bispinde Anna Steins søster. ³) *V. J. M. Øhlenschläger* (1861–1938), hjælpepræst ved domkirken i Odense 1890–94, sp. til Lading-Faarup-Sabro 1894–1901, til Ø. Skerninge-Hundstrup 1901–30. ⁴) *N. Faber* (1789–1848), biskop over Fyens stift 1834–48. ⁵) *Jens Fisker* († 1908) vakte som indremissionær stort røre i Vesthimmerland; præsterne klagede, og efter en visitats forlangte Swane ham forflyttet; kravet støttedes af Zeuthen (nr. 46, note 3) og gennemførtes mod Becks modstand på I.M.s sommermøde i Hillerød 1889. På Fyen lagde provst Hjort (nr. 30, note 2) ham store hindringer i vejen, støttet af Stein der under sit besøg i Viborg 1889 (nr. 28, 29) fik et frisk indtryk af Swanes visitats. Fisker kom atter

til Jylland, sidst virkede han i Løgstør, jfr. IMT. 12/7-1908 og Fra Viborg Amt, 1949, 121 ff. ⁶⁾ *Th. H. J. Tholle* (1840-1923), sp. til Marstal 1880-93, til Rise 1893-1922, provst for Ærø hrd. 1890-1911. ⁷⁾ På Ærø fandtes en herrnhutsk-pietistisk vækkelse – bl. a. ledet af den tyskfødte væver Holtz (nr. 38) – i skarpt modsætningsforhold til IM, jfr. P. Nedergaard: Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske Bidrag til en dansk Præste- og Sognehistorie III, 1956, 650 ff. ⁸⁾ *O. F. Moe* (1846-1931) sp. til Ærøskøbing 1879-85, til Skern 1885-1901, til Sdr. Bjært 1901-22. ⁹⁾ *C. J. Moe* (1848-1927) sp. til Harboøre-Engbjerg 1877-85, til Skanderup 1885-1922, formand for IM 1915-27; broder til O. F. Moe. ¹⁰⁾ *C. C. J. Asschenfeldt-Hansen* (1856-1934), sp. til Sæby 1882-92, rejsepræst for IM 1892-96, sp. til Slemminge-Fjelde 1896-1904, til Nr. Nissum 1904-14 (forstander for Nr. Nissum seminarium og højskole), til Gern-Skanderup 1914-26; fremtrædende vækkelsesprædikant og opbyggelig forfatter. ¹¹⁾ *Johs Møller* (1832-1923) rkp. ved Vor Frue kirke i Odense 1874-92. ¹²⁾ *S. P. Lund* (1833-1917), guldsmed i Sæby, fik sammen med sine brødre stor betydning for IM i Nordjylland (se Hjemliv og Trosliv, udg. af E. Steenvinkel, I, 1932, 89 ff.). ¹³⁾ *Johs C. E. Clausen* (1832-1908), sp. til Ryslinge 1866-77, til Nr. Lyndelse-Højby 1877-85, til St. Peders kirke i Slagelse 1885-95, til Vonsild-Dalby 1895-1908, medstifter af IM 1861 og nær ven af V. Beck. I Fra Bethesda (27/10-89) foreslog han et organ for »den levende Menighed« til at gennemføre dens krav (jfr. nr. 39, note 5), angreb kirkeledelsen for at hindre indførelse af Tillæg I i Kbhvn og kaldte det »en kirkelig Skandale« og »hensynsløs Tilsidesættelse af et Menighedskrav« at KR (jfr. note 14) 1889 havde forkastet salmebogen. ¹⁴⁾ Ønsket om autorisation af Salmebog for Kirke og Hjem (2. udg.) – jfr. nr. 30, note 1 – fremkaldte et voldsomt skænderi i KR (18/9, 20/9, 27/9-89) hvor Schousboe (en af udgiverne) forsvarede salmebogen, både af saglige og opportunistiske grunde (ønsket om kirkepolitisk at pacificere grundtvigianismen), men blev heftigt imodgået af alle, især Fog, Stein, Swane og Matzen, der i bogen så vækkelserne dominere og frygtede at deres sejr vilde øge den katolske fare. I den endelige, af Fog formulerede (jfr. note 16) udtalelse, hed det: salmernes tilbageførelse til ældre former skulde gøre dem kraftigere og dybere, men »de fleste Steder beror denne Kraft og Dybde paa den Illusion, hvormed det abstruse og dunkle ofte betager Sindene for en Tid«; mange gode salmer er kasseret og de nye mere præget af »højt klingende og svulmende Ord og legende Billeder end (af) alvorligt til Hjerte og Sind gaaende Indhold«; i tider som »de nuværende, hvor der almindeligt ses paa det bestaaende med ugunstige Øjne, blot fordi det er bestaaende«, må KR gå ind for det gamle og således hævde det brede (ikke-vakte) kirkefolks ret; dog vilde man lempe vilkårene for at indføre Tillæg I i Kbhvn og eventuelt anbefale et helt nyt tillæg, jfr. Fem Aalborg-Bisper, 98 f. ^{14a)} I IMT. 21/4-89 anbefalede Beck – med små forbehold – 2. udg. af Salmebog for Kirke og Hjem (»Det er en god Salmebog – og det er en bedre Salmebog end den nuværende Kirkesalmebog med Tillægget«) og angreb kirkestyrelsen for at bremse Tillæg I i Kbhvn. ¹⁵⁾ *V. A. Esmann* (1831-1901), sp. til Karise-Alslev 1877-90, til Hellested 1890-98, provst for Bjevskov-Stevns hrd. 1890-95; Esmann skrev selv salmer og udtalte sig oftere (jfr. nr. 30 note 1) om salmebogsproblemer. ¹⁶⁾ jfr. note 14. ¹⁷⁾ *P. J. Petersen* (1825-1904), rektor ved Odense katedralskole 1878-1901. ¹⁸⁾ Ved en stærkt omstridt reform af det højere skolevæsen vilde Min. anskaffe græsk i gymnasierne. På eget initiativ udtalte KR (Fog) sig for at bevare græsk som det sprog og den kultur hvori åbenbaringen fra Judæa mødtes med det Hellas der repræsenterede alt menneskeligt åndsliv; udtalelsen er – sammen med mange andre fra pædagoger etc. – trykt i Meddelelser om de lærde Skoler 1889/90, 41-232 (181 ff.). ¹⁹⁾ *V. C. C. Schousboe* (1839-1919), sp. til Landet 1877-1910.

Kjære Biskop Stein!

Omsider er jeg hos Dem med Svar paa Deres mig saa kjærkomne Brev af gde, som jeg ret takker Dem for; det er baade kjært og gavnligt saaledes at modtage Meddelelser fra Dem; De veed, hvor megen Priis jeg sætter paa det collegiale Forhold, hvori vi ere komne til hinanden. Tillykke med den fuldendte Ombygning af Deres gamle, ærværdige Bispegaard! Jeg er vis paa, at den under Deres Ledelse har været i forstandige og skjøn-somme Hænder. Gud give Dem og Deres der at leve velsignede Aar!

Nu til Sagerne. Strax samme Dag, som jeg modtog Deres Brev, skrev jeg til Fog angaaende en offentlig Meddelelse om Kirkeraadets Indstilling i Psalmebogssagen. Jeg havde selv tænkt paa Nødvendigheden af noget Saadant, men Deres Brev gav mig Impulsen, idet jeg saae, at Deres Tanker gik i samme Retning. Jeg skrev indtrængende, paapegede ved Henvisning til Deres Meddelelse om V. Becks »Forbavelse« det almindelige Ukjendskab til den virkelige Sammenhæng, – fremhævede Menighedernes Ret til at erfare Kirkens Repræsentations Holdning, i en Sag, som har sat Kjøbenhavns kirkesøgende Befolkning i ikke ringe Bevægelse og tillige vedrører hele Landet, – nævnede Agitationen, som er tilstede, og det Ukloge i ved Tavshed at undlade at bruge et Vaaben, som med eet Slag maa kunne afvæbne Agitationen. F.s Svar vedlægger jeg tilligemed et tidligere Brev fra F.¹); de bedes mig tilbagesendte, og efter dette veed jeg ikke andet Raad end at henstille til Dem, kjære Biskop Stein, om De kunne formaae enten Esmann, hvem De sandsynligvis kjender, eller f. Ex. Paulli, de have jo begge gjentagende taget Ordet i Psalmebogssagen, til i Anledning af Et eller Andet, der senest er fremkommen, at give et nyt Indlæg og deri *leilighedsvis* – i k k e efter Bemyndigelse – omnævne, hvad Vedkommende har fra god Kilde, Kirkeraadets Indstilling i Sagen.

Jeg skriver sandsynligviis idag til Biskop Fog og meddeler, hvad jeg her har opfordret Dem til; som De vil see af hans Brev, har han Intet imod, at en Meddelelse kommer fra En udenfor Kirkeraadet. Det er utvivlsomt, at ikke alene den store Almeenhed men ogsaa Præsterne i Almindelighed ere uvidende om Kirkeraadets Indstilling; igaar havde jeg Brev fra en Præst i Sjælland, som har kbhvske Forbindelser og følger godt med; han vidste at fortælle om, at der agiteres i Kbhvn men Intet om vor – Kirkeraadets – Holdning. De 7 Udgivere tie naturligviis, og naar Tillæget om kort Tid forhaabenlig indføres i Frederiksberg, vil det vistnok i Almindelighed blive udlagt, som om det er skeet, ikke, fordi Sjællands Biskop har anbefalet det, men uagtet han ikke har anbefalet det. Nu bør Folk underrettes om Sammenhængen, det er for seent, naar Tillæget er indført i de to Kbhvske Sogne, hvortil Fog hentyder. Naar man med Lethed kan afvende et odium fra sig, bør man gjøre det.

Hvad De meddeler om V. Becks Yttringer om Psalmebogen, er forbavsende. Saa stor Letfærdighed havde jeg ikke tiltroet ham, at han i sit Blad pure kan anbefale en Psalmebog, som han kun kjender løseligt, til den danske Menighed, en Psalmebog, som han selv ikke vil have indført i sit Pastorat! Han bliver sig selv lig – at kalde Præsterne i Himmerland rædsomme, fordi de kraftigt gjøre Front mod en usund Bevægelse, ja hvorledes skal man betegne saadan Adfærd? Jeg kjender disse Præster nøie, de ere agtværdige og dygtige Mænd.

Mon Provst Hjort har handlet rigtigt ved at forbyde Jens Fisker Adgang til Skolestuerne? Jeg tvivler meget derom. Hvad opnaaer man derved? At J. F. henvises til private Møder, som ikke kunne forbydes: Møder uden forudgaaet offentlig Bekjendtgjørelse, men som selvfølgelig, naar der er vakt Uvillie mod Autoriteterne, meget nemt kunne bekjendtgøres underhaanden. Herved er der paa Forhaand givet en Anledning til, at Forsamlingerne antage en sygelig Character, man behager sig i at kalde sig »de Forfulgte«, og hvad der tales dér, faar Præsterne mindre let Kundskab om, end naar Forsamlingen er offentlig i Skolen. Jeg foretrækker ikke at lægge Missionairerne et Halmstraa i Veien (og J. F. kan jo da ogsaa ved sin Forflyttelse have lært at rebe Seilene) men igjennem paalidelige Mænd at holde Øie med deres Virksomhed, og viser det sig saa, at de føre usund Tale, forvirre Folket og modarbejde Præsterne, saa kunne vi forlange at faa dem fjernede, og det Forlangende skal blive efterkommet, thi Flertallet af indre Missions Bestyrelse bestaaer (efter Kirkeraadets Initiativ)²) af Præster i Folkekirken, og af disse kan det kræves, at de ikke maae beskikke Mænd, der lægge Stød for andre Præster. Men jeg troer ikke, at det er heldigt paa Forhaand at stille sig i Opposition til Missionairerne.

Joh. Clausen i Slagelse er uforbederlig. Hvad kjender han til Tilsynet i Landets 7 Stifter? Dersom han var Præst i Viborg Stift, vilde jeg kræve ham til Regnskab for hans Ord om »Forsømmelse navnlig fra Tilsynets Side«, men han er ikke i Viborg men i Sjællands Stift.

Nu vil det danske Missionselskab være gledet over i Hænderne paa indre Mission. Løgstrups³) Beskikkelse til Reisepræst i Missionselskabets Tjeneste huer mig ikke. Personlig har jeg megen Godhed for ham, ved en Missionsbazar her nylig var han hos mig, og vi talte sammen i 2 Timer, han har Missions-Kundskab, og han er en kjærlig, blød Natur, men jeg kan ikke forlige mig med hans Prædiken, der er fuldstændig efter indre Missions Recept. Med Beklagelse tænker jeg paa, at hans Reiseprædikener i Hedningemissionens Tjeneste ville blive Opvækkelsesprædikener, og at det idethele er ifærd med at komme dertil, at Almuen ikke er rigtig tilfreds med nogen Prædiken, der ikke er i Form og Indhold efter Chablonen; Følgen deraf vil naturlig blive, at der stadig maa skarpere Lud til, en Ophidselse af det religiøse Liv, – men denne vil ende med at slaae om til sin Modsætning. Kun Sundhed skjænker langt Liv.

Af Nytaarsindberetninger bruges her foruden de befalede kun følgende:

1. Beretning om ikke afholdte befalede Gudstjenester. Denne er meget nyttig, idet Grunden til, at der ikke er holdt Gudstjeneste, maa angives. Enhver Præst er istand til med Nøjagtighed at give denne Beretning, da her i Stiftet holdes en saakaldet Gudstjenestebog, hvori enhver kirkelig Handling indføres. 2. Beretning om, hvorvidt der findes Secterere i Pastoratet. Denne Beretning benyttes af mange Præster til at give Meddelelse om de kirkelige Tilstande idethele og om Virksomheden udenfor det Befalede, altsaa Bibellæsninger, Missionsmøder, indre og ydre o. l. Flere af disse Beretninger kaste godt Lys over Tilstandene. 3. Beretning om theol. Candid. er i de senere Aar gaaet ud her, men jeg vil gjenindføre den.

Deres mig tilsendte Schema vedrørende Aldersdispensation takker jeg for; muligt vil jeg indføre et saadant, men jeg vilde deri give Præsten en *rigelig* Plads til Udtalelse om særlige Forhold, der gjøre en Dispensation ønskelig. Jeg kan ikke være enig i, at Bevillingen gjøres afhængig af Anbefaling af saavel Provst som Præst. Er Præstens Anbefaling begrundet tilstrækkeligt, vil jeg ikke tage Hensyn til en mulig gnaven eller rigoristisk Provst.

Nu ønsker jeg Dem en lykkelig Reise til Kbhvn., og dersom De der erfarer noget Mærkeligt, faaer jeg maaske lidt Godt deraf i et Brev fra Dem. Jeg er indigneret over Angrebet i Dgbl. paa Jonquières⁴). Vedkommende taler om hans fine Natur; den burde han have skaanet. Vil De bringe ham min hjerteligste Hilsen.

Deres hengivne

J. Swane.

¹) I breve af 5/11 og 12/11-89 (Swanes arkiv) redegjorde Fog for sine forhandlinger med Scavenius om salmebogen (jfr. nr. 33, note 1) men vilde ikke krænke Min.s handlefrihed ved at offentliggøre KR.s indstilling; dog irriterede det ham at man troede det var KR som bremsede indførelsen af Tillæg I. ²) Siden 1861 var præsterne flertal i IM.s bestyrelse; fra 1881 var der 9 præster mod 2 lægmænd, hver missionær blev stillet under en gejstlig tilsynsmand (jfr. nr. 74, note 3) og ifl. IM.s love af 1885 måtte missionæren kun holde »offentlig bekendgjort Forsamling« efter aftale med sognepæsten. Dette var et resultat af den såkaldte »thyske krig« og Kbhvns IM.s mægling. Efter det af P. Madsen inspirerede forgæves forsøg på 1885/6 at lægge IM under bisperne nøjedes KR i erkendelse af nederlaget med at anmode IM.s bestyrelse om altid at have gejstlig flertal, se Kirkehist. Saml. 7. II, 444 ff. ³) *J. Th. N. Løgstrup* (1853-1933), sp. til Helligsø-Gettrup 1880-90, sekretær i DMS 1890-1908, sp. til Nyborg 1908-23. ⁴) I en leder angreb Dagbl. 16/11-89 kirke departementet i Min. og kontorchef Jonquières personlig for smøleri i expeditionen.

Kjære Hr Biskop Swane!

Bliv ikke forskrækket over det store Papir. Men jeg har meget paa Hjerte, og saa er det lettere at beskrive et stort Ark end mange smaa. Ogsaa for Læseren turde det være behageligere. Først, Tak for Deres kjære Brev og for Laanet af de Fogske Breve, som hermed remitteres. Dernæst til Sagerne.

1. *Psalmebogssagen*. Jeg traf Fog, rask og glad. Han meddelte mig Indholdet af sin Samtale med Scavenius, som fandt det uklogt og upolitisk at nægte Psalmebogens Fremme. Fog svarede, at en saadan Yttring undrede ham i Munden paa en estrupsk Minister, som ellers plejede at følge sin Overbevisning uden at frygte. Ministeren svarede, at Autorisationen vel ogsaa vilde blive nægtet, men at Fog og Kirkeraadet maatte bære Ansvar og Følgerne. Hertil var Fog rede. Alt dette veed De; men veed De ogsaa, at der er øvet stort Tryk paa Scavenius fra Rørdams og Fr. Niensens Side?¹⁾ Paulli fortalte mig, at Skat Rørdam var atter og atter hos Ministeren; han vidste det fra Jonquières. Nu faa vi at see. Sagen er næppe endt; thi ellers havde Kirkebladene nok faaet Ordre til at gå og bide fra sig. Imidlertid søger Fog at faa »Tillægget« indført i Kjøbenhavn. Frederiksberg Kirke, Matthæus, og Frue Kirke ere rede. Dog har Paulli gjort Vanskelighed, idet han hævder, at det er urimeligt at nægte den nye Psalmebog og saa dog indføre et stærkt grundtvigsk Tillæg. Hertil kan dog svares, at Tillægget – som er indbunden med hver Psalmebog – har et vist Hævd, og det kan i Øieblikket fungere som Lynafleder mod videre gaaende Planer. Jeg bad Paulli give efter, og Fog vil ogsaa tale med ham. Skat Rørdam har bedet Ministeren om at »laane« Kirkeraadets Erklæring i Psalmebogssagen. Dette fik Jonquières dog nok forpurret. Var det skeet – eller skeer det – faa vi en Artikkel af Rørdam, som afmaler Kirkeraadet med de sorteste Farver og vel næppe omtaler for stærkt det, som vi have tilraadet. At Fog ikke kan offentliggjøre Erklæringen er klart; men en lejlighedsviis Bemærkning i et Blad om Kirke Raadets Holdning vilde dog fremdeles være ønskelig. Jeg har talt med Paulli om det. Til Esmann staaer jeg ikke i Forhold.

2. *Græsken*²⁾. Prof. Ussing³⁾ – som jeg traf hos Fog – fortalte, at Ministeren har afæsket alle Universitetsprofessorer deres Erklæring, og det vil tage Tid. Muligen slaaer Ministeren sig paa den Tanke: at oprette hele den gamle »2den Examen« paany.

3. *Ny Testamentes Revision*⁴⁾ synes at strande; thi Scavenius vil ikke have Buhl⁵⁾, men Schat Petersen⁶⁾; og nu meddelte Ussing, at i saa Fald traadte han tilbage. – Saa beholder *Sthyr*⁷⁾ Valpladsen for sin private Oversættelse, og glad vil han blive.

4. *Selvmoder-Sagen*⁸⁾ har – efter hvad Jonquières meddelte mig – endnu ikke været forelagt Ministeren. Jeg frygter for, at Sagen hen-

lægges; og det bør den ikke. Nu have vi nylig haft et nyt Selvmorder-»Drama« paa Thorseng, og en Præst fortalte mig forleden, at *kun* ved Selvmorderbegravelser i hans Sogn var der stor Deltagelse fra Befolkningens Side. Jeg tilskriver Prof. Matzen⁹⁾ om at purre ved Scavenius i den Sag og ved Justitsministeren^{9a)}, som vel nok bliver spurgt.

5. Om *Afløsning af Naadensaaret*¹⁰⁾ talte jeg forleden med Damgaard, som jo er en gammel Praktikus i det Stykke. I alt Væsenligt syntes han godt om Forslaget, men udtalte sin Forbauselse over, at vi mente, at den Sag kunde gennemføres ved »kgl. Anordning«; i Naadensaaret kan nemlig gives Pant, og saadanne Forhold kunne ikke ordnes uden ad *Lovgivningens* Vej, men til Rigsdagen er det ikke værd at komme. Jeg fortalte Fog det, som smagte lidt paa det, og mente at Damgaard havde Ret. Sagen er endnu ikke forelagt Ministeren.

6. Farerne ved *den indre Mission* fremstillede jeg paany for Fog, som dog bestandig seer *Grundtvigianismen* som den snigende Fjende.

Efter min Mening er dette et Fejlsyn; thi vel raaber Fr. Nielsen¹¹⁾, Brücker¹²⁾ osv. højt – hver fra deres Stade – men der er Splid i Lejren, som Kirkeparti er Retningen færdig, men som Rationalister og Politikere ville de endnu gjøre mange Ulykker. – Dette *vil Fog* ikke indrømme; men dette seer den paapasselige *Vilh. Beck*, og efter Ordet »samler de oversblevne Stykker tilsammen« sanker *han* nu alle de grundtvigske Stumper sammen under sin Fane¹³⁾. Derfor slaar han ofte grundtvigske Strenge stærkt an (Daaben, Sakramenterne, ingen Syndsforladelse i Nadveren). Mange grundtvigske Atomer tiltrækkes af hans unægtelige Førertalent, og Joh. Clausen, Th. Rørdam¹⁴⁾ osv. slutte sig mere og mere til ham. At Beck til en vis Grad er bleven »grundtvigsk« kan jeg indrømme Fog; men det er kun Politik, forat styrke sit Parti og skaffe det Overtaget overalt. Thi herskesyg er Beck i højeste Grad. Jeg stiller mig venlig overfor alle *besindige* Grundtvigianere herovre, og søger at hindre den Beckske Tiltrækningskraft herovre. Jeg deler snarere Hjorts Opfattelse end Deres, kjære Biskop Swane, med Hensyn til hans Optræden overfor Jens Fisker. Efter de compromitterende Breve, som Hjort modtog angaaende hans hele Optræden, var han i god Ret til at sige: »principiis obsta!« Tiden nærmer sig, hvor der skal vises Tænder ad hele det Væsen, og jeg samstemmer med Kemps Artikkel i »Fra Bethesda« (no 48)¹⁵⁾. Baade Steen¹⁶⁾ og Schat Petersen fortalte mig, at Joh. Clausen i sin Artikkel havde angrebet Sjællands Biskop stærkt – ikke saa meget Personen som Embedet, det skulde deles; Primas forsættes til Roeskilde, og saa en Biskop i Kjøbenhavn. Sligt har jo før været paa Tale, og den let bevægelige Clausen seer nu i Fantasien Kirkens Frelse heri. Redacteurerne slettede det ud, og fik et grovt Brev i den Anledning fra Clausen, men hvorfor optog man hele Artiklen?

7. Ogsaa mig gjorde det ondt at see *Jonquières* saaledes omtalt i »Dagbladet«; men – desværre, det er forskyldt. Som Exempel kan jeg

anføre, at stakkels Bispinde Engelstoft endnu ikke (paa 11te Maaned!) har faaet sin Pension anviist. Sagen har ligget og ligger fremdeles paa J.s Bord. Jeg har skriftlig og mundtlig purret ved ham; Løfter – men aldrig Resultat; Familien har skrevet – forgjæves; nu vil Sønnen skrive directe til Ministeren. Contoirchef Stemann¹⁷⁾, som ellers højagter J., udtalte sin dybe Beklagelse over Forholdene, som ikke kunde taaes længere. Dette *privatisime!* Ministeren vil have Burm. B.¹⁸⁾ – Jeg sagde til Fog, – hvad jeg ogsaa har sagt til Ministerens Secretair, (Stemann) at der burde virkes for Ansættelse af en *geistlig Directeur* under den politiske Minister, saadan Stilling blev jo i sin Tid tilbudt *afd. Paulli*¹⁹⁾, – Jantzen²⁰⁾ i Gjentofte vilde være fortrinlig paa den Plads, sagkyndig, klar, hurtig, fast, og det noget frastødende Væsen overfor Fremmede (i Hjertet uendelig blød) er mildnet med Alderen. Tobiesen²¹⁾ i Flemløse er ogsaa dygtig, men vistnok for svag. Mon Sthyr ikke attraaede saadan Plads? Fog syntes nok om Tanken – men, hvem skaffer Gagen? thi han maatte staa som Departementchef. – Fog meddelte, at Jonqu. vil intet Svar give med Hensyn til det paatænkte Legat. Pengene staa paa Rente! Naar Foraaret kommer, haabe vi, at det maa bringe Dem og Deres Frue til Odense. Paa Hus- og Hjerterum skal det ikke mangle. Jeg pines i disse Dage ved Sogneraads Indstillinger til Lærerkald; baade i Seden og Langaa indstilledes 21 aarige Drengene som No 1, og Adresser og Deputationer øve Tryk. Jeg tager den Bedste af de andre; men Sagen maa for igjen i Kirkeraadet.

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

En af Grundtvigs ivrige Diciple har idag doceret for mig 1) at vi have gjort *Rationalismen* skammelig Uret (hvorfor er da man saa bange for de faa rational. Psalmer i Conventpsalmebogen?) og 2) at vi maa bortfra den protestantiske Prædiketjeneste til *Katholikernes* Tilbedelse. Han var »hjerte-enig« med Brücker.

¹⁾ Fr. Nielsen og Skat Rørdam vandt (trods nogen betænkelighed) Scavenius for et nyt tillæg dels med nye salmer, dels med ca. 100 fra Roskilde konvents salmebog, men i original redaktion; ministeren lagde stærkt tryk på Fog og erklærede at KR var for upopulært til at kunne forkaste salmebogsarbejdet. Tillæg II forelå trykt i jan. 1890, og skønt Fog var vred over at det – uden KR.s billigelse – indeholdt gamle salmer i original form mente han dog at man ved at godkende det kunde skubbe en endelig afgørelse af salmebogssagen ud indtil grundtvigianismen forhåbentlig om 10–20 år havde mistet sin indflydelse (Scavenius til Fog 10/12–89 (Ny kgl. Saml. 4° 3176), til Fr. Nielsen 12/12–89 (Util. 155, KB), jfr. Fog til Swane 5/11, 12/11–89, 3/2–90 og Fem Aalborg-Bisper, 99 f.). ²⁾ se nr. 31, note 18. ³⁾ Dr. phil. J. L. Ussing (1820–1905), professor i klassisk filologi og arkæologi 1849–95, jfr. nr. 111, note 7. ⁴⁾ 9/5–89 fik bibelselskabet nedsat en kommission (P. Madsen, Sthyr, J. L. Ussing og C. Rothe) til at revidere NT-oversættelsen; den fik et for snævert tekstgrundlag (textus receptus), måtte kun rette vitterlige fejl, ikke ændre hvor tolkningen var tvivlsom (Love og Exp. 1884–86, 202 f.). Rørdam

skulde være med, men sagde nej af hensyn til sin egen oversættelse (nr. 35 note 6). Madsen forlod kommissionen 1889, og det kun delvis gennemførte arbejde standse. Min. og KR ønskede (23/9, 28/9–89) det genoptaget – bl. a. mente Fog at kommissionen ved sin blotte existens, resultatet uanset, vilde hindre autorisation af Rørdams oversættelse – og anbefalede Buhl, Ussing og A. S. Poulsen overfor Min. Madsen nægtede bestemt at efterkomme Fogs ønske om at genindtræde, og Sthyr vilde arbejde på en egen oversættelse (jfr. Madsens breve til Schousboe, Add. 4° 1165 C (KB) og Fem Aalborg-Bisper, 124), se videre nr. 123. ⁵⁾ Dr. theol. & phil. *F. P. W. Buhl* (1850–1932), docent i GT 1880, professor 1882–90, professor i Leipzig 1890–98 og i semitisk filologi i Kbhvn 1898–1922; medlem af KR 1887–89. ⁶⁾ Lic. theol. *L. W. Schat-Petersen* (1851–1903), professor i NT 1887–1903. ⁷⁾ Dr. theol. *H. V. Sthyr* (1838–1905), professor i NT 1877–87, biskop over Lolland-Falsters stift 1887–1900, kultusminister 1897–1900, biskop over Fyens stift 1900–03. ⁸⁾ KR foreslog 25/9–89 – da det ikke var muligt at gå bagom straffeloven af 1866 der ophævede straf for selvmord – en anordning som forbød tale, sang og klokkeringning ved selvmorderbegravelser og autoriserede et dertil svarende ritual. ⁹⁾ Dr. jur. *H. Matzen* (1840–1910), juridisk professor 1870, landstingsmand 1879–1902 (formand 1894–1902) og en af Højres mest energiske forkæmpere for provisorierne; medlem af KR 1884–92, 1894–95. ^{9a)} Dr. jur. *J. M. V. Nellemann* (1831–1906), juridisk professor 1859, justitsminister 1875–96. ¹⁰⁾ 17/9–88 meddelte Sthyr at provst Lund havde fremsat forslag til afløsning af nådensåret; KR nedsatte en komité som fremlagde et andet forslag, og 26/9–89 vedtoges det at videreende det til Min. (jfr. nr. 39, note 8). ¹¹⁾ Dr. theol. *F. K. Nielsen* (1846–1907), professor i kirkehistorie 1877–1900, biskop over Aalborg stift 1900–05, over Aarhus stift 1905–07, tilhørte det yderste grundtvigske Højre; medlem af KR 1893–98. ¹²⁾ *G. V. Brücker* (1852–1929), frimenighedspræst i Aagaard 1885–96, valgmenighedspræst 1896–1922, atter frimenighedspræst 1922–29, en af førerne for den grundtvigske venstrefløj. ¹³⁾ Om IM.s udnyttelse af den – både politisk og ideologisk-oprevne grundtvigianisme, se *Den danske Kirkes Historie VII*, 262 ff. ¹⁴⁾ *Th. L. Rørdam* (1836–94), sp. til Norup 1873–79, til Vejlø-V. Egesborg 1879–92, til Gamtofte 1892–94, redaktør af Kirkebladet 1877 ff., en af førerne på den grundtvigske højrefløj og ivrig for samarbejde med IM. ¹⁵⁾ *A. Kemp* (1844–1924, sp. til Jerne-Skads (Esbjerg) 1880–90, til Nykøbing F. 1890–1917, stiftsprovst for Lolland-Falster 1904–17) forsvarede (Fra Bethesda 1/12–89) overfor Johs Clausen (se nr. 31, note 13) en grundlovsmæssig kirkeforfatning frem for en repræsentativ menighedsforsamling til at gennemføre menighedskrav. ¹⁶⁾ *M. C. F. J. Steen* (1855–1935), rkp. ved St. Johannes kirke i Kbhvn 1885–96, sp. til St. Andreas kirke sst. 1896–1932. ¹⁷⁾ *F. J. G. V. v. Stemann* (1844–1910), assistent i Min. 1877, kontorchef 1888–1910. ¹⁸⁾ *G. Burman-Becker* (1831–94), fuldmægtig i Min. 1873, kontorchef 1891–94. ¹⁹⁾ *J. H. V. Paulli* (1809–65), slotspræst i Kbhvn 1837–57, stiftsprovst sst. 1857–65, kgl. konfessionarius 1861–65. ²⁰⁾ *A. Th. Jantzen* (1840–1917), sp. til Gentofte 1876–1913. Om planerne for en gejstlig departementschef i Min. se videre nr. 42, note 1, 2. ²¹⁾ *L. E. L. Tobiesen* (1841–1929), sp. til Flemløse 1883–1917, provst for Båg hrd. 1881–1911, en af »trede retnings« mest ansete mænd.

Nr. 34.

Odense Bispegaard. 18/12 89.

Kjære Biskop Swane!

De har sagt mig, at De nok vilde høre fra mig, naar jeg erfarede Et eller Andet om Psalmebogen. – *Volft*) sender mig omstaaende Brev, hvorfra fremgaaer, at Tanken om *Tillæg* maaskee dog sejrer²⁾. Det omtalte

Roeskilde Convent³) skal have været en Røversynode, efter hvad der fra anden Side meddeles mig. Fr. Nielsen skal have irriteret Gude⁴). Men Psalmebogssagen kan let komme ind i et *helt andet Spor*, dersom det Rygte stadfæster sig, som jeg alt hørte i *Noubr.* og nu paany faaer tilskrevet fra Kjøbenhavn, at *Schousboe* skal ind i Kirkestyrelsen. Nogle sige som Minister istedetfor Scavenius, andre som Jonquières Afløser. Jonqu. aner vist intet. *Det Første* vilde være farligt i »provisoriske« Forhold og i Forhold som de nærværende i Rigsdag. Til det *sidste* har Schousboe derimod gode Betingelser, men hans »Bøjelighed« kan ogsaa være farlig. Lad os nu see. Fru Engelstoft fik idag Pension, men Familien skrev direkte til Ministeren. Fra Jonquières havde jeg rart Brev igaar. Jeg holder hjertelig af den gamle Mand, og kan god Afløser faaes, under jeg ham Aftenens Fred efter et hæderligt, exemplarisk Liv.

Kjærlig Hilsen fra

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹) Dr. theol. *P. R. Volf* (1838–1926), sp. til St. Stefans kirke i Kbhvn 1874–99, sp. til Storehedinge og 2. stiftsprovst for Sjællands stift 1899–1922. Formand for Kbhvns IM 1886–99. ²) Steins brev er skrevet bag på et (af 12/12–89) fra Volf der meddeler at salmebogskomiteen, støttet af de fleste kbhvske præster, vil »imødekomme« KR med et Tillæg II på godt 100 nye salmer og henved 100 gamle (fra Roskilde konvents salmebog) i »ny Redaktion«, så at disse altså skulde forefindes i to udgaver. Der er forhandlet med ministeren, men præsterne vil dog »oppebie« KR.s afgørelse (om det er nødvendigt), længere kan man »ikke gaa paa Indrømmelsens Vej«; Tillæg I vil man ikke nøjes med. Det er med »Undseelse overfor Menigheden at vi foreslaa noget saa upraktisk som to Tillæg«, men det er det eneste mulige kompromis, og Stein bør gøre »alt muligt for at faa Fog til at gaa ind herpaa«. ³) Roskilde konvents forhandlinger (5/11–89) om salmebogen, se DKT. 19/1, 26/1–89. ⁴) Dr. theol. *L. J. M. Gude* (1820–95), domprovst i Roskilde 1866–95.

Viborg Bispegaard 20 Decbr. 1889.

Kjære Biskop Stein!

Ogsaa jeg tager et stort Ark Papiir, fordi min Gjæld til Dem er stor; Villien til at afbetale den har jeg, maatte nu Evnen svare dertil.

Først Tak for den lille Bog¹), baade for Gaven fra Deres Haand og for dens eget Værd. *Særligt* takker jeg for Afskedsprædikenen, hvori det er sagt, som ved saadan Anledning skal siges, og sagt med den christelige Kjærligheds Glød, og hvori det er undgaaet, som ved saadan Leilighed oftest med Urette indsniger sig.

Dernæst Tak for Brevene, det store og det lille igaar (hvormed Volfs Brev). Lad mig først blive ved dette. Det irriterede mig, jeg tilstaaer det, saa at jeg ikke vilde skrive igaar til Dem i den Stemning, hvori jeg var bragt, uagtet jeg forinden Brevets Ankomst netop var ifærd med at besvare det store Brev, og takke for Gaven. Hvad skal man sige til, hvorledes skal man betegne en saadan Holdning af Præster. Nogle selvkaldede Præster forfatte en Psalmebog og fordre som en Ret, at den skal autoriseres for Kirken; de opagitere andre Præster (og Lægfolk), om hvilke jeg er forvisset, at de ikke have tilegnet sig større Kjendskab til Bogen end den, V. Beck tilstaaer at besidde, disse Præster vrage det af Kirkeraadet gjorte Tilbud om Tillæg og »forhandle« med Ministeren om andre Tillæg, – og saa erklære de med Volf som Talerør, at de have besluttet at »imødekomme« Kirkeraadet, »men videre kunne Præsterne ikke gaae paa Indrømmelsernes Vei«. Maa man ikke spørge: hvor er Kirkens Styrelse? Have Præsterne – og det tilmed en Clique iblandt dem – Selvstyre i Kirkens Anliggender, eller ere Bisperne i Kirkeraadet ikke de Styrende, selvfølgelig Ministerens Autoritet uforkrænket? Hvor er Disciplinen i Præsteskabet? Efter deres Præsteløfte skulle de vise deres Foresatte al tilbørlig Lydighed og foregaae Menigheden med et godt Exempel; dersom deres Adfærd kom til Menighedens Kundskab i rigtig Belysning, ville det falde de samme Præster vanskeligt at holde et andet af dem aflagt Løfte, nemlig at formane deres Tilhørere til Lydighed imod deres rette Øvrighed. Det synes mig at Volfs Naivitet gaaer for vidt, naar han tilskriver Dem et saadant Brev. Er han maaske sat ud paa at skræmme Dem, for at De derefter skal søge at paavirke Fog?

Selve Compromisset²) hører til de daarlige Overenskomster. Tillæg I [I] vil jo blive af aldeles overveiende grundtvigsk Farve, nu, det nuværende Tillæg er jo ikke bedre; Tillæg II, henved 100 Psalmer af Conventets, men i en anden Redaction 3: med den archaistiske Form, som Kirkeraadet eenstemmigt har forkastet. Tænker man sig dette Tillæg II indbundet sammen med Convents-Psalmebogen, hvilken Monstreusitet! Hundrede Psalmer to Gange men i forskjellig Redaction! Et kraftigere Vidnesbyrd om Forvirringen indenfor vor Kirke kan ikke tænkes, og sandsynligviis vil Ordningen efter Kirkeaaet søges indsmuglet i de 2 Tillæg. Nu faae vi see de nye Tillæg i Januar, og saa antager jeg da, at man faaer Lov at sunde sig paa dem indtil Septbr., thi jeg maa ansee for givet, at Ministeren finder sig forpligtet til at forelægge Kirkeraadet dem.

At det omtalte Roeskilde Convent har været en Røversynode, har jeg ikke saa vanskeligt ved at forestille mig, jeg er temmelig forberedt paa saadant, men derimod er Volfs Ytring, at Conventet med *Domprousten* i Spidsen udtalte sig uforbeholdent imod Conv. Psalmebogen og til Gunst for »Forslaget«, mig uforklarlig. Jeg kan ikke troe, at dette forholder sig saaledes. De skriver, at Fr. Nielsen skal have irriteret Gude, men det tyder da ikke paa Samstemning med de Syv.

Rygtene om Schousboe enten som Minister eller Directeur for det geistl. Dpmt. vare ikke naaede mig før i Deres Brev. Det vilde være aldeles i sin Orden, om en af disse Poster betroedes til en geistlig Mand. Men jeg troer ikke, at der ligger Noget til Grund for Rygtet, thi dersom Estrup³⁾ vil skifte Cultusminister, saa troer jeg ikke, at der kommer en Tøddel derom fra hans eller nogen af Ministrenes Læber, men at Forandringen kommer som et Lyn ved klar Himmel. Hvor megen Tale var der ikke for et Aarstid eller saa om Lüttichau⁴⁾ til Cultusminister, men det var kun Vind. Hvad Directeurposten angaaer, saa er den umulig, saalænge der ingen Gage er til den, og Rigsdagens Bevilling til samme er ogsaa umulig.

Men skulde der skee et Ministerskifte, eller et geistl. Dpmt. oprettes, kunde jeg godt tænke mig Schousboe som en Mulighed; han er yndet ved Hove og vistnok ogsaa af Estrup, og han besidder ikke faa Betingelser for begge Stillinger; men jeg er enig med Dem i, at han besidder een Egenskab, som vilde være betænkelig, Bøielighed. Jeg frygter for, at han vilde blive en Hall⁵⁾ i meget formindsket Maalestok. Men nok derom, jeg troer ikke, at der er Noget om Sagen. Naar vi engang tales ved, kunne vi drøfte denne Materie, men skulde De erfare noget Positivt, vil jeg være Dem meget taknemmelig for en Meddelelse. Jantzen vilde vist være meget heldig som Directeur, Sthyr i mine Øine ikke uagtet hans mange gode Egenskaber.

Det er, ret betænkt, en Skam for vor Kirke, at N. T.s Revision ikke kan tilveiebringes ad officiel Vei – og hvem har Skylden? Sth. –, og det er betænkeligt, naar Rørdams Oversættelse⁶⁾ med dens mange Fortrin og dens *mange* Lyder nu snart foreligger under den nuværende Ministers Regimente. Saa vil der blive reist en Agitation for den af Partiet, og Mange udenfor samme ville være med i Raabet, thi det nytter ikke at nægte det, vore Præster ere et mildest talt, upaaregneligt Folkefærd. Overhovedet maa vi være beredte paa Uveir. Hvilket Hyl vil nu ikke blive istemt i Anledning af Brückers Nægtelse⁷⁾.

Jeg er aldeles forberedt paa, at Selvmordersagen henlægges, jeg har ingensinde ventet mig noget af den fra Cultus- og Justitsministerens Side, men jeg er glad over vor Indstilling, dér har Kirkeraadet gjort sin Pligt. Men naar Sagen henlægges, maa man da ikke med Rette sige: hvad er det for et Ministerium, vi have? Det vil være konservativt, men den Conservatisme, der ikke har en sædelig og kristelig Overbevisning, bygger paa Sand. Hvor eensidig Mouriers Artikel i Fra Bethesda 51 end er, takker jeg ham dog, fordi han har fremdraget Scavenii fameuse Udtalelse, at enhver dansk Mand har Ret til at faa sine Børn indlemmede i Folkekirken⁸⁾. Der er meget Godt i M's Artikel.

Det nyeste Nyt fra V. Beck er hans Decret i Tillæg til indre Miss. Tid. 51, »at Christenavnet maa forsvinde som et daarligt, indholdsløst Navn af hedensk eller jødisk Herkomst for os, som troe paa Xsti Guddomsherlighed⁹⁾. Vi skulle ogsaa i dette Stykke være Apostlenes Efterfølgere og

ikke kalde os Christne« – men Hellige. Luther var dog ikke en Sinke i Troen, da han skrev sin Bog om et Christenmenneskes Frihed.

Ja kjære Biskop Stein, jeg seer ikke lyst paa Forhold og Tilstande i vor Kirke, og hvad jeg her har skrevet, er ikke lysteligt; lukke Øinene for Virkeligheden duer ikke; vi maae see den, som den er og dog bevare Frimodigheden. Og nu kommer Julen, »saa lad os glemme Sorg og Savn og holde Juul i Jesu Navn«. Gud give Dem med Deres Hustru og hele Huus, han give mig og Mine med alle Guds Børn at holde Juul i Jesu Navn. Jeg glæder mig til at prædike Juledag, og den 11te havde jeg en god Høitidsdag, da jeg ordinerede 6 Candidater, hvoraf de 5 vare brave og dygtige Mænd. Lad os holde fast ved, hvad der kan opløfte og med Rette glæde.

Deres altid hengivne

J. Swane.

Den 6te Ordinand, Kau¹⁰), var et lille uvidende Puds med N. cont., – men glad og tilfreds; han skal til Harbøre!! Se atter her Folkekirkens Brøst. Han bliver en Umulighed i den Menighed.

¹) H. Stein: En Julehilsen til St. Mathæus Menighed, 1889. ²) jfr .nr. 33, note 1; nr. 34, note 2. ³) *J. B. S. Estrup* (1825–1913), godsejer, indenrigsminister 1865–69, statsminister 1875–94. ⁴) *C. D. Lüttichau* til Tjele (1832–1915), finansminister 1894–97. ⁵) *C. C. Hall* (1812–88), statsminister 1857–59, 1860–63, kultusminister 1854–59, 1870–74. ⁶) Det Ny Testament oversat med Anmærkninger til Oplysning for kristne Lægfolk. Udsendt heftevis 1887–92. ⁷) 19/9–87 behandlede KR et andragende fra Ø. Starup–V. Nebel sogne om V. Brückers anerkendelse som valgmenighedspræst; man var enig om at fraråde – især af hensyn til hans frie bibelsyn – dog kun til vejledning for biskop Balslev, ikke med karakter af et fællesvotum. 24/9–89 oplyste Balslev i KR at Min. påny havde bedt ham undersøge om anerkendelse kunde gives; han havde fået en utilfredsstillende erklæring fra Brücker som han forelagde for KR der som helhed var stærkt imod at fungere som kætterdomstol, men alle svarede Balslev at Brückers erklæring ikke ændrede stillingen. Balslev frarådede derfor (19/10) anerkendelsen; hertil sluttede Min. sig (Ministerialtid. 18/11–89) da sagen havde været behandlet i KR og »samtlige Bisper enstemmigt« fastholdt deres opfattelse af Brückers uanvendelighed som folkekirkepræst. Se Højskolebl. 26/6, 29/6–87; 6/12, 13/12–89, jfr. V. Brücker: Mit livs vej II, 1926, 195 f. ⁸) I Fra Bethesda 22/12, 29/12–89 klagede *P. P. F. Mourier* (1837–1905, højesteretsdommer og en af pionererne i Kbhvns kirkesag) over at præsternes statskirkelige stilling svækkede dem overfor menighederne, over den »politiske« minister, den »bekendelsesløse« rigsdag etc. Han fremdrog Scavenius' svar på en forespørgsel (foranlediget af at Johs Petersen (nr. 138, note 3) i Nationaltid. 30–31/10–87 havde truet med at hindre stigningen i tallet på borgerlige vielser ved at nægte dåb af borgerligt viedes børn; nægtelser var forekommet, jfr. nr. 107, note 3): »Folkekirken er det danske Folks Kirke og enhver dansk Mand har derfor... Ret til at faae sine Børn indlemmede i det danske Folks Kirke« (Folketingets Forhandl. 17/2–88, 3139). ⁹) I IMT. (22/12–89, tillægget) kaldte Beck »de hellige« det rette kristennavn som »sætter Grænsen skarpt mellem Guds Rige og Verden«. »De kristne« et jødisk-hedensk øgenavn – egner sig for rationalister – og grundtvigianere der også engang kaldte sig »de hellige«, men opgav det og derfor svækkedes. ¹⁰) *H. N. Kau* (1861–1935), sp. til Harbøre-Engbjerg 1889–91, til Gadbjerg-Lindeballe 1891–1921.

Kjære Hr Biskop Swane!

Aaret hælder; det maa ikke løbe ud, førend jeg faaer bragt Dem Hilsen og Tak for alt Godt, saaledes ogsaa for Brevet forleden. Jeg kaster mig strax in medias res. Fogs Ordinationstale¹⁾ har jeg læst med stor Glæde. Derimod synes jeg ikke om hans Notits til Brücker i »Dagbladet«; thi selv om Fog har formaliter Ret i, at »Indstilling« ikke er skeet, saa har Brücker dog realiter Ret i, at Sagen er bleven behandlet, og det i den af ham angivne Retning. Netop dette udtaler Brücker i »Morgenbladet« forleden²⁾. Fra Schousboe havde jeg forleden et meget langt Brev. Han omtaler selvfølgelig ikke de verserende Rygter, men disse holde sig constant og vedlagte Udklip af »Kjøbenhavn« fra igaar³⁾, som blev mig tilsendt idag, tyder ogsaa paa, at Rygtet holder sig og nu begynder at vove sig offentlig frem, først i Sladderpressen, bagefter maaskee mere officielt. At Estrup ikke ønsker, at Scavenius – som *Kirkens Minister* – skal blive interpellert paany paa Valgtribunen angaaende sin Sædelighed⁴⁾, er forklarligt; at han kan ønske en Biskop til at give Ministeriets *Grundlovsmæssighed* Præste-Attest, er forstaaeligt; men at nogen geistlig Mand tør indlade sig derpaa, er mig uforklarligt. Jeg er bange for, at Schousboe personlig faaer Ulempe deraf; og jeg er ikke uden Frygt for Kirkens Udvikling. Jeg holder personlig overmaade meget af Schousboe; jeg har siddet i Bestyrelse med ham i 9–10 Aar, har lært at paaskjønne hans Sindighed, brede Humor, personlige Elskværdighed, – men – »Opportunisten« stikker i ham. Er man en Napoleon d. Store eller en Bismarck, tager man, med saadan Tilbøjelighed, de Andre ved Næsen; men er man ikke det, – saa betaler man tilsidst selv Gildet, man efterlader derangede Affærer, og medens man hilses som en Sol, gaaer man gjerne ud som et Skillingslys. Det danske Kirkeministerium er ikke fremmed for saadanne Fremtoninger i Aarens Løb. Jeg taler jo til Dem i fuld Fortrolighed, og skjuler derfor ikke, at Schousboe beklager vor Holdning mod Psalmebogen (*ikke mindst min*, da han havde ventet, at jeg var mere frisindet), og han nærer ikke stor Tiltro til Kirkeaadets Levedygtighed. At han med saadanne Principper vil blive hilset af mange som den forventede Messias er klart; men saavist som Appetitten kommer hos de Spisende, vil han ogsaa snart erfare, at Ønskesedlen er tæt beskrevet, og den mest Liberale ender i Reglen som den mest Conservative. Nu faa vi at see, hvad det nye Aar bringer.

Det er mig ikke muligt, at blive klog paa, hvad der er skeet paa Roskilde Convent. Nogle skrive, at Gude var imod Forslaget, Andre, at han stærkt kritiserede Convent-psalmebogen. Kun hedder det fra alle Sider, at det Hele var »Vrøvlets Triumf«. Jeg havde d. 16de alle Provsterne samlede hos mig til »Provstemøde«, hvorved vi – *to Gange aarlig* – ville drøfte saavel Stiftets som hele Kirkens Forhold. Alle vare glade derved.

Faa Dage efter døde pludselig en af Deltagerne, Provst Johansen⁴⁾ fra Ærø. – Damgaard er misfornøjet med Matzens Kirkeret; dens Udvikling om Kirkens Forhold til Staten (2det Hefte S. 178 ff.)⁵⁾ strider ogsaa bestemt mod Damgaards Anskuelse, som han hævder i »Udkast til Forfatn. for evgl. luth. Folkekirke i Danmark« (1851)⁶⁾. Mourier følger ham i meget. Lev nu vel, kjære Biskop Swane; Gud give Dem, Deres Hustru og Børn rig Velsignelse i det nye Aar.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ B. J. Fog: Hvad siger du om dig selv? Ordinationstale i Vor Frue Kirke den 18de December 1889, 1889. ^{1a)} I Dagbl. nægtede Fog 11/12–89 bestemt at KR havde »gjort Indstilling« i Brücker's sag; Brücker protesterede (Morgenbl. 24/12–89) og henviste til Min.s skrivelse af 17/11 (jfr. nr. 35, note 7). ²⁾ København oplyste 27/12–89 at biskop Schousboe snart vilde afløse Scavenius som kultusminister. ³⁾ Under valgkampen angreb Scavenius (Storehedinge, 23/1–87) det »europæiske« Venstres nedbryden af kristendom og ægteskab og blev 28/1 interPELLERET af grosserer Ingeman-Petersen om hvorfor da »han, Kirkens øverste Tjener, gaar paa Horehus«. InterPELLationen, ledsaget af dokumentation bygget på spionage, blev udgivet (En Redegjørelse i Anledning af InterPELLationen i Storehedinge af Ingeman-Petersen, 1887), og også fremdraget i folketinget, uden at Scavenius søgte at forsvare sig; dette foruroligede bl.a. stærkt bisperne som satte en aktion igang (se P. G. Lindhardt: Kirke, stat og borgerlig moral, Jyske Saml. Ny række, IV, 97 ff.) især vakte det forargelse at Scavenius førte processionen op sammen med Clausen og Fog ved St. Paulskirkens indvielse i Aarhus 6/2–87. Scavenius anlagde omsider sag og fik 14/4–90 de fornærmelige beskyldninger mortificeret og Ingeman-Petersen idømt en bøde på 500 kr. (Ugeskr. for Retsvæsen, 1890, 635 ff.). Se videre nr. 40. ⁴⁾ *V. T. Johansen* (1824–89), sp. til Tranderup 1880–89, provst for Ærø provsti 1886–89. ⁵⁾ Haandbog i den danske Kirkeret, udg. af H. Matzen og J. Timm, udkom i hefter (samlet udg. 1891.) ⁶⁾ Et moderat udkast til repræsentativ kirkeforfatning, jfr. H. J. H. Glædemark: Kirkeforfatningsspørgsmaalet i Danmark indtil 1874, 1948, 283 f.

Nr. 37.

Viborg d. 28 Juni 1890.

Kjære Biskop Stein!

Hvorledes det er gaaet til, at Deres Brev af 28 Dcbr. f. A. er forblevet ubesvaret indtil nu, er mig selv uforklarligt; jeg, som dog ikke kan have mange Halvaar at rutte med, bebrejder mig min Forsømmelighed, idet jeg med Sandhed kan tilføie, at jeg sætter stor Priis paa at bevare og udvikle det altid nærmere Forhold til Dem. In summa: tilgiv mig i Kjærlighed. Og naar De nu seer det store Papiir, da vent ikke store Sager, den forgangne Tid er hengaaet for mig uden store Oplevelser, men derfor ikke – Gud skee Tak, uden Indhold. Af Visitatser har jeg holdt tre, i April, Mai og Juni, tilsammen 15 Pastorater, mere eller mindre glædeligt har Udbyttet været, dog maa jeg sige, at det med Tak til Gud maa erkjendes, at den

yngre Præstestand, der jo i Viborg Stift udgjør den langt overveiende Fleerhed, gennemgaaende fortjener god Lov. Mærkeligt nok mener jeg, at der her i Stiftet ikke findes en eneste Ultra indre Missionsmand eller Grundtvigianer, men jo nok Adskillige, som kunde ønskes en Deel modificerede eller rectificerede. Men jeg er bange for Seminaristpræsterne; de ere mig imod, og de ville jo voxte i Antal; de mangle saa kjendeligt Dannelsen og ville af den Grund gjøre stor Skade ved overfor den almindelige Opinion at drage Præstestandens Anseelse ned under det Niveau, som vi kjende fra tidligere Tid. Forunderligt nok synes det at vise sig, at disse Præster i Reglen komme daarligt ud af det med deres Menigheder, enten ere de Kammerater med dem, eller de tage dem for haardt, ja det er Dannelsen, der mangler. Men det er tillige et klart Beviis for, at den megen Tale fra en vis Side om, at Universitetsdannelsen gjør Folk uskikkede til at forstaae og forstaaes af Almuen, er løs og usand. Hvor maae vi ikke paaskjønne, at Facultetet er strængt i sine Fordringer, hvor vilde vi glide hen uden det? Har De læst P. Madsens Universitetsprogram om »det kirkelige Embede«¹); det er klart, sandt og instructivt. Mon der er Haab om, at der mellem de Yngre findes Nogen, der nogenlunde vil kunne erstatte Buhl?²) Hans Bortgang er meget beklagelig nu, da det gl. testamentl. Spørgsmaal og hvad dermed staaer i Forbindelse i den nærmeste Fremtid vil træde dominerende i Forgrunden og maaskee i lang Tid være et theologisk Stridsemne, samtidigt med, at populariserende Fremstillinger af Sagen, der endnu er under Debat, ville nedbryde Respecten for Bibelen i vide Kredse. Paa det kirkelige Omraade vil Indre Mission volde svære Bryderier. Med Bedrøvelse hørte jeg Meddelelsen om Mødet i Aarhus i Mai³), hvor Erobringen af Dsk. Missionsselskab blev konstateret, men hvor det nok tillige blev *vitterligt*, at der er en Spaltning i Indre Mission, saa at V. Beck endnu nævnes som No 1 men i Virkeligheden er sat ud i anden Række, medens Asch. Hansen bæres frem som Indre Missions (alias: »den levende Menigheds« = den danske Kirkes) fremtidige Fører. Dsk. Missionsselskab er fuldstændig demokratiseret, og Frugterne ville ikke udeblive. Det gennemførte Demokrati vil hverken paa Aandens eller Haandens Omraade kunne frembringe Andet end enten Confusion eller Udskeielse, thi det er Masseherredømme. Det er med stor Bekymring, jeg seer paa Fremtiden, og jeg tænker herved ikke alene paa vort Fædreland, men paa »den hele arme Jord«. Saaledes som Fornægtelsen og Frafaldet er sat i System af Socialismen, og som denne planmæssig indpodes i Masserne og næres ved daglig Læsning af skamløse Blade, er en Eruption af den underjordiske Gjæring uundgaaelig, saa meget mere som det »Tilbageholdende« er ryddet af Veien ved alle Culturfolkernes almindelige Stemmeret, og de nuværende Tider ikke synes at have Evne til at frembringe mægtige Personligheder, der vove at tage Kampen op mod Uaanden. For at gaae til vort lille Land, vil det ikke overraske mig, om der til Høst vil finde Arbeidsnedlæggelse Sted paa store Gaarde i Østjylland, hvor

Jordbunden i en Menneskealder har været præpareret for Socialismen ved den Bjørnbakske Materialisme⁴). Disse mørke Fremtidstanker ere gamle hos mig; det er mange Aar siden, at jeg har sagt til unge Præster, at de skulde ikke være sikre paa at faa Lov til at blive i deres Præstegaarde al deres Tid, om de da ellers blev gamle Mænd. Jesu Christi Kirke kan ikke omstyrtes, men Menigheden kan blive prøvet, ogsaa før den sidste store Trængsel, og saa bliver Landsbypræstens Idyl en Saga blot. Endnu er der paa sine Steder ikke saa lidt tilbage af Idyllen.

I Deres Brev af Decbr. omtaler De Rygterne om Schousboe som Cultusminister; endnu forleden nævnedes Rygtet, men jeg troer ikke derpaa. Scavenius sidder vistnok saa fast i Sadlen som nogensinde; ved Festen paa Jonstrup⁵) talte han jo om en af sine Fremtidsplaner. Det er vel muligt, at der fra nogle af Ministrenes Side er Misstemning imod ham, men Kongen og Estrup holde vistnok paa ham. Schousboe – nu taler jeg i fuldkommen Fortrolighed – er en fortrinlig Capacitet paa de høiere Mellemstadier, men vil ikke være paa sin Plads, hvor nogen sidste Afgjørelse skal finde Sted; han er ikke de faste Princippers Mand. Det er mig ukjært at vide ham som et misfornøiet Medlem af Kirkeraadet, og det vil være ønskeligt, at Fog iagttager den tilbørlige Hensynsfuldhed imod ham; man skal ikke støde Folk bort, som *kunne* vindes. Ved De, thi Fog har jo været flere Dage i Besøg hos Dem, om der i Vinter af Fog, Sthyr og Buhl er foretaget en Revision af Bønnerne i Psalmebogen?⁶) Dersom denne har fundet Sted, var det meget ønskeligt, at Fog lod den circulere mellem de andre Biskopper før Raadets Møde; der er lidet passende, at Revisionen kun forelægges ved Mødet, saa at sige kun til Efterretning, – og det er ikke klogt overfor et misfornøiet Medlem som Schousboe.

Deres altid hengivne

J. Swane.

¹) *P. Madsen* (1843–1911, professor i dogmatik og NT 1875–1909, biskop over Sjællands stift 1909–11) udgav 1890: *Det kirkelige Embede. En dogmatisk Undersøgelse*. Medlem af KR 1884–86. ²) *F. Buhl* overtog 1890 et GT-professorat i Leipzig efter *Fr. Delitzsch*. I firsernes slutning var han – på rent akademisk plan (DKT og TT) – indviklet i polemik med flere gejstlige om *Wellhausens* syn på GT (»pentateukstriden«). ³) jfr. *Bundgaard*: a. s. 162 f. ⁴) *Lars Bjørnbak* (1824–78), lærer og højskoleforstander i Viby, prægede stærkt de østjyske, og især Aarhus-egnens, bønder med sine unationale og antigrundtvigske folkelige oplysningsideer; 1871–2 samarbejdede han også med socialisterne. ⁵) Ved Jonstrup seminariums 100-årsjubilæum (25/6–90, jfr. *Politiken* og *Dagbl.* 26/6–90) talte Scavenius ikke officielt; oplysningen må stamme fra private kilder. ⁶) 1889 vedtog KR en revision af bønner og kollekter i salmebogen; til de sidste var der i det 19. årh. fremkommet adskillige forslag (*Gudstjenestekollekterne*, udg. af *Theol. Oratorium*, 1953, 371 ff. Jfr. *Forslag til Fornyelse af Psalmebogens rituelle Del med dens Bønner*, udg. af *Roskilde* og *Kbhvns Konventer*, 1886), og 24/9–90 blev arbejdet overdraget biskop *Balslev*, se videre nr. 46, note 5.

Kjære Biskop Swane!

Hjertelig Tak for Deres Brev forleden, som beredte mig megen Glæde. De maa aldrig ansee Dem for nødsaget til at besvare mine Skrivelser; men gjør De det, efter Tid og Lejlighed, glæder jeg mig derover.

Den omskrevne Sag kom ikke frem i vore Samtaler, og meget Andet, som jeg havde haft Lyst til at føre paa Bane, blev liggende urørt; thi – som De veed – lader Luftballonen sig ikke styre med større Vanskelighed end Samtalerne med Fog; man veed, hvor man stiger op, men man veed ikke, hvor man falder ned; men interessante Ting oplever man undervejs. Vi vare glade over Besøget; thi Fog var hyggelig, glad og elskværdig fra først til sidst, og hans Frue var en meget elskelig Gjest. Jeg savner ikke Kjøbenhavn, dels fordi Alt gaaer godt med Levinson¹⁾ og Basse²⁾, hvad der er mig en stor Glæde, og dels behøver jeg ikke at komme til Bjerget, da Bjerget er saa skikkeligt at komme til mig, idet vi have stundum overvældende mange Besøg fra Hovedstaden. Odense er øiensynlig *Landets* Midtpunkt; sagde jeg *Verdens*, havde mine Byesbørn næppe Noget derimod at erindre. Jeg lider under den Uskik, som har Aaringers Hævd baade med Hensyn til Biskop, Provst og Præster, at man skal tage imod hele Dagen; bestemt Modtagelsestid respecteres ikke, og enkelte Dage kan der være et Overløb, saa at Arbejdstiden klippes i lutter ubrugelige Smaastumper. Jeg pønser paa, med Lempe at bringe Forandring i dette Forhold. – Allerede d. 24–25de Juni havde vi Landemode, og jeg er taknemlig over, at Alt forløb godt og smukt. 81 Præster i Ornat mødte i Kirken; jeg prædikede og indsatte to Provster. Ved det udvidede Landemode holdt gamle Stiftsprovst Damgaard exegetisk Foredrag over Matth. 28, 19; han holder paa den Kirkl. Oversættelse »lærer«. Alle maatte beundre den 82aarige Mands Lærdom, Klarhed og aandsfriske Lethed i Debatten, som forløb værdigt, uden fjerneste Dissonans³⁾. Om Middagen vare vi 93 til Bords i Bispegaarden; min Hustru havde Hjertebanken, da det var første Gang, vi samlede Landemodet; men ogsaa dér gik Alt godt. – Jeg har været paa Visitats igiennem hele Ærø. Naturen er skøn, og gammeldags Sæd hører hjemme i Befolkningen; uægte Børn kjendes næppe, Fattiggaardene kunne enkelte Steder (f. Ex. i Tranderup) udlejes, og Drikfældigheden er kun ringe. Præsterne ere for Tiden dygtige og Skolelærerne meget samvittighedsfulde. Jeg var i det Hele glad ved Visitatsen. I nogle Sogne var det 17, i andre 23 Aar siden, at der havde været Biskop. Dels af den Grund tog jeg derover, men dels ogsaa forat lære at kjende og modvirke den cras-pietistiske Retning, som findes derovre, og som dels har sit Udspring fra en tysk Væver, Holtz, men som dels og fornemlig staaer i Forhold til Moe's Præstevirksomhed i Ærøskjøbing⁴⁾. Der findes endnu en Rest af »Extra-Hellige«, men for dem ere baade

Moe og V. Beck kun »vantro Præster«; Bevægelsen er gaaet videre og videre; men der findes nu Præster paa Øen, som kunne tøjle Bevægelsen, som nok lægger sig lidt efter lidt. Ved Hjælp af Ærø-Kirke-Kasse, som er rig, haaber jeg at faa en ny Kirke opført i én af de mest gjennem-agiterede Egne; Sagen synes at skulle gaa i Orden, og vil være af stor Betydning med Hensyn til Menighedslivets Udvikling under gode folkekirkelige Forhold. Her paa Fyen, som overalt i Landet, er Grundtvigianismen paa Retour, og indre Mission i Fremmarsch; med de første har jeg Bagtroops Skærmydsel, med de sidste Forpostfægning; thi fra den Kant kommer Hovedangrebet. Jeg skal fortælle Dem, kjære Biskop Swane, lidt om begge Dele, saa meget mere som Kirkeraadet muligen kan blive impliceret i den første Affære, som angaaer Valgmenigheden i Ryslinge. I Sommeren 1889 besøgte Valgmenighedspræst Povlsen⁶) mig – (en iøvrigt vakker Mand) – og spurgte, om jeg kunde anbefale, at han fik personel Capellan, da Menigheden voxede ham over Hovedet, idet den spænder fra Nyborg–Faaborg og fra Odense til Svendborg. Jeg svarede ham, at hans unge Alder (39 Aar!) vilde vanskeliggjøre Capellanhold, men at han iøvrigt maatte indgive *skriftlig* Fremstilling af Sagen, for at den i Ro, og under Overvejelse af alle Hensyn, kunde blive Gjenstand for Forhandling. Saa hører jeg Intet videre i lange Tider. Men en Aften læser jeg i »Stiftstidenden« og senere i »Højskolebladet«⁶), at Generalforsamlingen i Ryslinge har »valgt« cand. theol. Ingerslev⁷) til Hjælpepræst i Ryslinge, og hans Virksomhed skal begynde til Eftersommeren (husker jeg ret). Faa Dage efter faaer jeg Ansøgning fra Valgm-Præst Povlsen om, at cand. Ingerslev, som (og nu nævnes det »en passant«) var »valgt« til Medhjælper i Ryslinge, maatte tage de praktiske Prøver hos mig i Odense. Hertil svarede jeg omgaaende »Nej«, da Ingerslev boer paa Vallekilde og altsaa henhørte under Sjællands Biskop; og derpaa lod jeg gennem Provsten tilmelde Povlsen, at hele den Sag, hvorom jeg en passant var bleven underrettet, aldeles ikke kunde behandles efter Valgmenighedsloven, som kun angaaer »Hauptpastor«, men maatte simpelthen falde ind under D. Lov 2–14, 1–2 og Kgl. Rescr. 10 April 1745. I Henhold hertil er Pastor Povlsen pligtig til at indsende til Biskoppen gennem Provsten anordnet Tilkjendegivelse af, at han behøver personel Capellan og en Fremstilling af de Omstændigheder, som begrunde denne Trang. Ved dette Skridt fra min Side – Provst Hjort har staaet mig trofast bi – var Sagen kommen i rette Gænge, og Generalforsamlingens Skridt reduceret til en privat Fornøjelse. Povlsens Betænkningstid var meget lang; men endelig kom der en lang Skrivelse, hvori han motiverede Ansøgningen med 1) Kredsens Udstrækning i Rummet; 2) Menighedsmedlemmernes store Antal: 400 Familier og 300 enkelte Personer, spredte over 40 *Sogne* (!); 3) hans egen store Nerveusitet. – Nu rykkede Birkedal⁸) – (Martensen kalder ham et Sted »den uundgaaelige Birkedal«) – frem med et privat Brev til mig, hvori han »for Ryslinges, for Guds – og for min egen Skyld«

beder mig om at skaffe Povlsen Capellan. Saa gik Sagen til Ministeriet, ledsaget af Provst Hjorts og min udførlige Motivering af vore Betæneligheder ved at bevilge det Ansøgte. Motiveringen samlede sig om følgende Punkter: 1) Kredsen er i *Rummet* saa meningsløs stor, at en Deling og ny Kirkes Opførelse maa tilraades af Hensyn til den *geistlige Betjening af Menigheden*, hvor lidet ønskelig en ny Kirke og Præst end ellers er fra et *folkekirkeligt Synspunkt*, idet Bevægelsen chrystalliseres mere i samme Grad, som nye Kirker opføres. 2) *Een* Capellan vil kun forslaa saare lidet i den store Kreds, hvor endeel Familier bo 4 Mile fra Ryslinge, og *flere* Capellaner kunne dog ikke tilstedes. 3) Kredsen vil ikke blive lettere overkommelig, fordi der kommer Capellan; thi man erklærer udtrykkelig, at man hverken *kan* eller *vil* begrænde »Sognebaandsløser Kredsen«; i et stort *Sogn* kan Capellan ansættes og gavne, thi er end Sognet »vidtløftigt«, saa har det dog Grændser, men Valgmenigheden er som en Ballon, der kan pustes op i det uendelige. 4) *Capellan* koster Kredsen mange Penge, og der *maa* derfor agiteres, forat skaffe altid nye Skuldre til at bære Byrden. 5) En saadan Agitation vil forulempe Nabopræster; og endelig 6): Hvis en 39aarig *Valg-m-præst* faaer Capellan af Hensyn til sine »Sognebaandsløser«, hvorledes vil man da kunne nægte en ung, energisk *Sognepræst* indenfor Folkekirken (fEx. Aschenf. H.) at lade sig kaare til Præst for en Masse Sognebaandsløserer rundt om i Jylland (og maaskee Øerne med) og saa begjære Capellan til den udstrakte Menigheds Betjening? – *Officielt* Svar er aldrig kommet fra Ministeriet; men Jonqu. har sagt mig, at baade han og Ministeren give vor Opfattelse Medhold, og at Scavenius mundtlig har betaget Povlsen Haabet. Det *acute* Tilfælde er for saavidt endt, som Ingerslev – kjed af at vente – har søgt og faaet anden Befordring; men Sagen bliver dog *chronisk*; thi igaar var Povlsen hos mig, forat meddele, at selv om Valgmenigheden havde tabt i første Instans, saa ansaae den dog ei Slaget for afgjort. *Nogle* i Kredsen ønske at tilbagesende den kgl. Anerkjendelse og virke som »Frimenighed«; men det fraaader Povlsen, da han indseer, at saa er Ryslinge snart færdig. *Andre* ville opstille en ny Candidat og søge om ham. *Povlsen* selv vil helst afæske Ministeriet Svar paa det Spørgsmaal, om det *principielt* kan tillades ham at holde Capellan eller ej. Nægtes dette, gaer Sagen gennem »Bladene« til »Offentlighedens Domstol«. Jeg tænker, at Birkedal lumrer sammen til et godt Tordenvejr. Paa Povlsens Spørgsmaal, om Sagens Behandling i Bladene var illoyal, svarede jeg, at her var Trykkefrihed i Landet, men at han og Ryslinge selv maatte bære mulige Conseqvenser af Udtalelserne. – Saaledes staaer Sagen; nu rejser Povlsen til Tyrol i c. 6 Uger; men skriver han virkelig til Ministeriet, er det jo ikke usandsynligt, at Scavenius forelægger Principspørgsmaalet for KirkeRaadet. At en Valgmen-præst *kan* faa Capellan er jo givet (Birkedal fik det, og Fog har skaffet Hoff^o) det); men Spørgsmaalet er, kan en knap 40aarig Mand (Hoff er dog 58) faa Capellan, og kan en saa meningsløs stor Kreds som Ryslinge virkelig betjenes

forsvarligt, naar den ikke deles i to? Jeg glæder mig til at samtale med Dem og muligen de andre Biskopper om Sagen. Med Fog har jeg talt derom; men jeg kan ikke ret faa fat i hans egentlige Mening¹⁰).

Med »indre Mission« har jeg Forpostfægning. Jeg har, sammen med Damgaard og Byens Præster, virket et halvt Aars Tid for Opførelsen af en ny Kirke indenfor St. Knud Sogn, som alt tæller over 20,000 Sjæle, og hvor Byggegrundene blive sjældne; forat forebygge kjøbenhavnske Forholds Gjentagelse, maa der handles i Tide. Men saa kommer »indre Mission« og skyder et nyt Missionshus ind i Planen; vi have jo alt eet stort saadant Hus her i Byen¹¹). Jeg udtalte strax – baade til Provst Heiberg¹²) og til flere Indre Missionærer – min Misbilligelse af dette Skridt, som hæmmer og sinker Kirkeplanen; men Alt forgjæves. Derfor har jeg holdt mig tilbage og nægtet at overvære Grundstenslæggelsen og Indvielsen af Missionshuset. Men selv om Missionshus-planen ikke havde foreløbig forstyrret den vigtige *Kirkesag*, havde jeg dog holdt mig borte fra de nævnte Fester; thi Damgaard er bleven behandlet meget hensynsløst, og jeg vilde vise ham Hensyn ved ikke at gaa til Fest hos dem, der krænkede ham, og dette har jeg sagt Heiberg; og endelig vil jeg, nu og fremdeles, vise Retningen, at saalænge V. Beck farer fort med sine uforskammede Udtalelser (»Luftballons« Artikler og mundtlige Flauser)¹³) og saalænge Dømmesyge og Arrogance i den Grad ere Missionens Særpræg, saa er jeg en bestemt Modstander af denne Retning, som istedetfor – efter Løfte – at tjene Folkekirken, er et Sprængstof af alvorlig Natur. Mange alvorlige, nidkjære Præster, som før have seet mildt til indre Mission, fjerne sig mere og mere; Fanatismen holder Indtog; Beck distanceres og Asch. H. nævnes nu som Profeten. Jeg troer, at hele Bevægelsen snart culminerer, og at det bliver »de Unævnelige« eller »Mellem-mitterne«, som Beck kalder dem, men som jeg hellere – (i Modsætning til »Rabalderpartiet«) vil kalde »de stille i Landet«, der nu, som altid, ville bære Fremtidens kirkelige Udvikling under de Storme, der forestaa. »Frygt ikke, tro kun!«

Med Undskyldning for det lange Brev, og med hjertelig Hilsen til Dem og Deres er jeg

Deres ærbødig hengivne

H. Stein.

Jeg haaber, at *Kjøbenhavns indre Mission* holder Stand mod alle Lokketoner!

¹) Th. L. Levinsen (1851–1922) sp. til Frederikshavn 1879–89, provst for Horns hrd. 1887–89, sp. til St. Mathæus kirke i Kbhvn 1889–1921. ²) A. F. Basse (1848–1914), rkp. ved St. Mathæus kirke i Kbhvn 1890–98, 1. rkp. ved Holmens kirke 1898–1914. ³) se FLA, 1890, 43 ff. ⁴) se nr. 31, note 7. ⁵) K. K. L. Povlsen (1851–1918), valgmenighedspræst i Ryslinge 1883(85)–1918. ⁶) Højskolebl. 7/3–90. ⁷) L. J. K. Ingerslev (1864–1930), sp. til Håsum-Ramsing 1890–96, valgmenigheds-

præst i Mellerup 1896–99, sp. til Jerne-Skads 1899–1909, valgmenighedspræst i Odense 1909–30. ⁸⁾ *S. P. V. Birkedal* (1809–92), sp. til Ryslinge 1849–65, valgmenighedspræst sst. 1868–85. ⁹⁾ *V. J. Hoff* (1832–1907), valgmenighedspræst i Ubberup-(Vallekilde) 1872–94, præst ved Vartov 1894–1907. ¹⁰⁾ I Fogs arkiv (Ny kgl. Saml. 4° 3176) findes et brev til Stein (4/3–90) med vidtspændende betragtninger over farerne ved grundtvigianisme, IM, katolicisme etc. Fog gik nærmest imod tanken om en kapellan til Ryslinge valgmenighed der dog 1893 fik sit ønske opfyldt, jfr. nr. 70, note 11. ¹¹⁾ I Odense indviedes 1883 missionshuset Bethania og 1890 missionshuset Elim (i domsognet, jfr. nr. 49); det fungerede 1900–02 som foreløbig kirke, indtil Ansgars kirke (udskilt fra domsognet) kunde indvies. ¹²⁾ *J. A. Heiberg* (1848–1936), sp. til Aulum-Hodsager 1879–85, provst for Hammerum hrd. 1881–85, sp. til Vejlbj 1885–88, til Vor Frue kirke i Odense 1888–1900, til Kristkirken i Kbhvn 1900–09, provst for Kbhvns vestre provsti 1901–09, sp. til St. Mariæ kirke i Helsingør 1909–15. ¹³⁾ I IMT. 9/3–90 angreb V. Beck stærkt tendensen – støttet af »vore yngre Biskopper« (Stein og Schousboe) – til at bygge menighedshuse istedet for missionshuse (jfr. nr. 48, note 4); disse »Luftballonner« kunde jo rumme hvem som helst, mens IM var folkekirkelig og pålidelig m. h. t. kætteri og sektvæsen.

Odense Bispegaard, 26 December. 1890.

Kjære Hr Biskop Swane!

Gamle Stiftsprovst Damgaard er – trods sine 82 – aandelig klar og legemlig rørig. Han udgiver i disse Dage en Piece om Naadensaaret¹⁾, skrevet *før-end* han havde læst Kirkeaadets nu trykte Udtalelser. Han prædiker nu og da, men har iøvrigt Capellan. Fra Fog havde jeg igaar nogle Linier, som aandede dyb Bedrøvelse over Fru Heibergs²⁾, Gades³⁾ og Jonquières' Død; særlig ved det sidste Dødsfald dvælede han. For Fru Heiberg var det en Naade at blive udfriet; Nyterne vare angrebne, Tanken glippede i den sidste Tid, og i de sidste Dage kjendte hun Ingen. Min Hustru og jeg besøgte hende i forrige Maaned, da jeg var 3 Dage i Kjøbenhavn til nogle Møder i mit gamle Sogn. Hun var blevet gammel og kroget, gik besværligt, og Tanketraaden brast nu og da; men de dejlige Øine lyste bestandig. Gades Død var skøn; han stod aandsfrisk og virkede i sin skønne Gjerning lige indtil det Sidste. Jonquières besøgte jeg ogsaa i November. Han var livlig, elskelig, som sædvanlig, og sagde, at han ikke længe havde befundet sig saa vel. Jeg holdt inderlig af den fromme, fine, kirkelige, velvillige Mand; og skjøndt hans lille Cabinet med det tæt belagte Skrivebord temmelig meget lignede Løvens Hule, hvortil alle Spor førte, men intet førte derfra (der ligger fyenske Sager derinde paa 10de Aar!) – saa seer jeg dog med dyb Bekymring paa den ledigblevne Plads. Jeg troer ikke mere paa Ryterne om Ministerskifte, da Aar efter Aar jo er rundet hen trods alle Bebudelser om snarlig Afgang. En geistlig Directeur *vil* Scavenius næppe have, og en saadan Post *kan* maaskee ikke finansielt skabes. Jonquières omtalte Burmann Becker med Anerkjendelse, men skjulte ikke, at

han nødig tænkte sig ham som Afløser. For os Alle – og for hele Kirken – kan Valget af Eftermanden faa den største Betydning. Gud føre til det Bedste! Gamle kjære Balslev⁴⁾ tilskrev mig forleden. Han er rask, omtrent som forrige Jul. Den 10de Januar fylder han – 86! Sthyr har besøgt mig her i Vinter, kort førend sit Bryllup; hans Hustru^{4a)} er her fra Odense. Fra Schousboe havde jeg forleden et rart Brev, hvori han blandt Andet fortæller, at Tanken om »Menighedsconventet«⁵⁾ paany er dukket op; et Møde er i den Anledning bleven holdt i Kjøbenhavn i Begyndelsen af December; mere veed jeg ikke. Kirkeraadet maa bestandig holde for; Præstevener i Kjøbenhavn fortælle mig, at der i Kjøbenhavns Convent for nylig var rettet haard Kritik mod Raadet, som blev forsvaret af gamle Rothe, som iøvrigt falder sammen; hans Døvhed umuliggjør Confirmandlæsning og besværliggjør ham Embedets Førelse. Fog er derimod for Tiden i høj Grad frisk. Paulli tilskrev mig, at han ved Ordinationen forleden havde holdt en aandfuld, glimrende, vækkende Tale. Han er en mærkelig Mand.

Selv er jeg legemlig rask og føler mig særlig tiltalt af Visitatserne. Jeg har været meget ude i Aar og haaber, vil Gud, at naa Stiftet rundt i 5 Aar. Jeg holdt for nylig Visitats i Svendborg »Vor Frue Kirke«. Det var – 40 Aar siden! i Reglen har det været mellem 17–23 Aar. Med Grundtvigianerne kommer jeg godt ud af det, da her ikke er mange Wühlere, og de Fleste ere elskværdige Mænd, som gjerne ville tage Afstand fra Ny-grundtvigianerne. Uhyggelige indre-Missionsfolk er her hellerikke. I Valgmenighederne er der for Øieblikket Ro; Kapellansagen i Ryslinge er død, men om det er mere end Skindød, maa Tiden vise. Den »uundgaaelige« Birke-dal skal være vred i den Anledning, og han rynker nok engang Brynene og slynger sin Hammer; men jeg haaber at fange den med Ro. – Jeg har nys læst hans 2 Bind »Oplevelser«; jeg beundrer den gamle Mands gode Opfattelse af mange Personer og hans livlige Stil; men jeg stødes af hans Arrogance, og harmes over den taktløse Maade, hvorpaa han portrætterer mange endnu Levende. Hans Skildring af Gad og Engelstoft er infam⁶⁾. At han er Partimand, afskyer Mynster-Martensen, og tilbeder Grundtvig, vidste man jo forud for Bogens Læsning. – Jeg har nys haft alle Stiftets Provster samlede hos mig til et af de halvaarlige Provstemoder, som synes at vække Sympathi. Jeg gav først confidentielle Meddelelser om Kirkeraadets Forhandlinger, uden selvfølgelig at omtale hvad denne eller hin havde sagt. Jeg lagde ikke Skjul paa, at KR. ikke finder den Støtte fra Ministeriets Side, som det burde, idet Sagerne først sendes os – som Examensopgaver – i sidste Øjeblik, og idet KR.s Indstillinger ofte henlægges eller kastes paa Landemodernes Bord (Collekterne). Da Ministeren altid roses paa Raadets Bekostning, bør det rette Forhold kjendes. Man skal ikke frygte for skæve Domme, men dog altid søge at staa i det rette Lys. Fra Provsterne siver Adskilligt videre ud i Præstestanden. Dernæst blev der nedsat 2 Udvalg: det ene (Damgaard og Høyer Møller)⁷⁾ skal drøfte Naadensaars-sagen⁸⁾; det andet (Tobiesen, Hjort og Fog⁸⁾) skal over-

veje Sagen om Afstemning ved Landemoderne¹⁰). Til Foraaret faaer jeg deres skriftlige Erklæringer, disse cirkulere da blandt alle Provsterne, og ved et nyt Provstemode i April, vil det saa vise sig, om der er Enighed eller om der bliver Majoritet og Minoritet. Det er mig om at gjøre at vide dette nøjagtigt forud. Vi aftale da, hvem af Provsterne, der skulle føre Ordet ved det udvidede Landemode i Naadensaarssagen, og jeg faaer i Stilhed nogle dygtige Præster til ogsaa at være Ordførere. Jeg tør ikke kaste Sagen i Grams til 150 Præster. Hvem, der vil, kan jo faa Ordet; men det bliver kun som en lille Biflod; den store Flods Leje maa forud være gravet. »Naadensaaet« skal jo – efter Ministeriets Ordre – for det *udvidede* Landemode; men »Landemodsager« skal dog vel kun forelægges det *snævrere* Mode? Hvorledes handler De?

Fra disse Sager, som angaa Personer og mere personlige Forhold, vender jeg mig til Slutning til nogle af *de Sager*, som KirkeRaadet har behandlet.

Psalmebogs-tillægget kan altsaa nu bruges¹¹). Men det er ret betegnende, at her paa Fyen har ikke et Menneske beklaget sig til mig over Hovedforslagets *Forkastelse* eller anmodet om Tillæggets Benyttelse. Sagen vækker ingen Interesse *endnu*; og i Grunden er den vist kun et Agitationsnummer fra Fr. Ns Side. Men da Ministeren forud havde forhandlet med Redacteurerne og givet dem Lov til at tage 100 Doubletter, var Sagen jo afgjort, og havde vi afslaaet Tillægget, var vi komne af Dynen i Halmen og havde faaet Hovedforslaget antaget af Ministeren ved Hjælp af »en Commission«, som han jo kunde sammensætte efter Behag. Volf tilskrev mig forleden, at »Udgiverne vare glade over den gode Udgang paa Sagen«; (thi Alle vare kjede af Situationen, med Undtagelse af Fr. N., som jo bestandig holder Gryden kogende). Et praktisk Spørgsmaal i denne Sag ligger mig paa Sinde. Convents-psalmebogen kan næppe indbindes sammen med *begge* Tillæg, uden – særlig i den lille Udgave – at blive altfor tyk. Indbinder man nu – som jeg venter det – *begge Tillæg for sig*, løsrevne fra Hovedpsalmebogen, saa vil Scharlings Spaadom blive opfyldt: Tillæggene blive i mange Kirker den eneste Psalmebog, der bruges. Derfor er mit Forslag: Indbind Conventspsalmebogen + *begge* Tillæg, altsaa al Poesien, i eet Bind; og indbind al *Prosaen*: *begge* Textrækker i et andet Bind. Herrer kunne have disse Smaaabind i Lommen; for Damer findes der alt smukke tvedelte Etuier med Hank. Saaledes udkom Pontoppidans Psalmebog 1740; jeg ejer et Exemplar i et tvedelt Federal. Ved denne Ordning naaes det Vigtigste – at Conv-psl-bog og Tillæg *blive sammen*. – Jeg har brevvet med Schepelern og Paulli om Sagen, som blev omtalt i Kjøbhs Convent; men gamle Rothe henviste Sagen til – *Bogbinderens* Afgjørelse. For denne Autoritet kan jeg ikke rigtig bøje mig, endskjøndt jeg nok veed, at det er Bogbinderen, der hidtil har bestemt, hvad der er Psalmebog i Danmark; thi Convents-psl-bogen *kan* ikke faaes *uden* det indheftede Tillæg; og naar man derfor raaber, at dette Tillæg er solgt i

en Million Exemplarer, da kan der fra Tillæggets, af Bogbinderen paa-
tvungne *Udbredelse* aldeles Intet sluttet om dets *Benyttelse*. Det bør være
Vajsenhusets Direction og ikke dets Bogbinder, der siger »sic volo, sic jubeo».
Jeg har gjort Fog opmærksom paa Sagen, men venter ingen Indgriben fra
hans Side.

Cirkulæret om Confirmandindtegningen¹²⁾ finder stor Modstand her-
ovre baade hos Præster og Provster, som finde det uheldigt, at Confirma-
tionen skal gjøres afhængig af Skolen, og jeg har faaet Udtalelser om, at
snart kan vel Ingen confirmeres, som ikke kan svømme 200 Alen. KRaadet
faaer ogsaa sin Bekomst. Jeg svarer dertil, at KR. kan ikke hindre Mini-
steriet i, at hævde ældre Bestemmelser paany, og at det er en *Præst*, som
ved sin Jagen efter udensojns Confirmander, har fremkaldt *Cirkulæret*.
Værre er det, at Katholikerne synes at ville slaa Mønt af Sagen. I Svend-
borg forlanges nu 13 Aars Børn udskrevne af Borgerskolen, med Attest for,
at de ere optagne i katolsk Skole, og »gaa til Præsten« hos den katolske
Præst. Jeg har netop en saadan Sag til Behandling i denne Tid. Ulykken
er, at Ministeriet altid firer for Katholikerne. Præsten i Gjentofte, som har
Ordrup Kath.-Capel og St. Andreas-collegiet i sit Sogn, har energisk skre-
det ind overfor vitterlige Overgreb; men – Ministeriet lod ham i Stikken;
i 13 Aar venter han paa Svar – og Jesuitterne smile ad den hjælpeløse
Præst. Der gaaer et katolsk Drag igjennem Tiden. Vi have en katolsk
Prindsesse¹³⁾, en katolsk Kirkeminister-frue¹⁴⁾, en katolsk Ejerinde af
»Berlingske Tidende«¹⁵⁾, og selv i Præstestanden træffer jeg katolske
Sympathier. Alle Veje synes at føre – til Rom. Grundtvigianernes Ringeagt
for Skriften, og indre Missions Betoning af Nadveren som Gudstjenestens
Midtpunkt, og den asketiske Betragtning af mange Adiaphora, kunne let
blive Stationer paa Vejen til Rom; thi vil man have Tradition, Alteret
som Hovedpunkt og skarp Askese, saa gaaer man ikke forgjæves til Rom,
som tilmed byder det, hvorefter mange sucke: Orden og Disciplin. – Fra
Norge lyde Efterretningerne foruroligende med Hensyn til Katholicismens
Fremgang. En Jesuitpater fra Bonn har nys holdt stærkt besøgte Foredrag
i Christiania; og Dr. theol. Krogh-Tonning er optraadt som »Defensor
Romæ«. Jeg har læst Artiklerne i Kath. Kirketidende, som slaaer Kapital
af Sagen¹⁶⁾. Hvor Krogh-T. ender kan næppe være tvivlsomt.

En Sag, som KRaadet mulig kan tage sig af, er »*Lærerforeningen*«,
som blander sig i Autoriteternes Affærer. Biskoppernes Udtalelser i Skole-
sager underkastes *muligen* d'Herrers Censur. Følgende er faktisk: En
Lærer skulde have en Sag ind til Ministeriet, og henvendte sig til Provst
Hjort i Nyborg om Skoledirektionens Paategning, men bad tillige om, at
Skoledir. ikke maatte indsende Sagen, men overlade Lærerforeningens For-
mand, Hr Sauter¹⁷⁾ at indbringe og ordne Sagen i Ministeriet – (Sauter
havde lovet dette). Heldigvis er Hjort en Mand med Ben i Næsen og
ikke for Intet Brodersøn af Peder Hjort¹⁸⁾. Han skrev øieblikkelig et *pri-
vat* Brev til Scavenius, som maa have talt med Sauter; thi Hjort fik snart

efter et ydmygt, rigtig Seminaristbrev fra denne. – Det fortælles, at det ogsaa er Lærerforeningen, som har bevirket Udstedelsen af sidste Confirmations-cirkulære.

Nu, kjære Biskop Swane, har jeg længe ladet Pennen løbe. Det har glædet mig at skrive; maatte det blot ikke trætte Dem at læse! Jeg lover, at kun ved Nytaarstid skal jeg lægge saaledes Beslag paa Deres Taalmodighed. Sender De mig ved Lejlighed nogle Linier, beder jeg Dem om at besvare følgende Spørgsmaal: 1) Lægger De Sagen om »Afstemning ved Landemøde« frem for det udvidede Møde? 2) *Naar* og i *hvor stort Omfang* indsender De Indberetning til Ministeriet om Aarets Visitatser? Jeg vil nødig gjøre hverken for meget eller for lidt.

Gud lægge Velsignelse over Dem og Deres Hus i det nye Aar!

Deres ærbødig hengivne.

H. Stein.

¹⁾ Om det geistlige Naadensaar, 1891. ²⁾ *Johanne Louise Heiberg* (1812–90) døde 21/12–90. ³⁾ Komponisten *N. W. Gade* (1817–90) døde 21/12–90. ⁴⁾ Dr. theol. *C. F. Balslev*, biskop over Ribe stift 1867–95. ^{4a)} Biskop Sthyr var 2. gang gift med Elisabeth Lillienkjold (1861–1946). ⁵⁾ På linie med Johs Clausen (nr. 31, note 13) forhandlede IM 1889/90 om »et Konvent for den levende Menighed«, bestående af 30 mand (15 præster og 15 lægfolk) fra hver af de tre i »bethesdamøderne« (nr. 49, note 5) samvirkende kirkelige retninger. Bethesdamødet 1890 diskuterede (med Vahl og Jens Nørregaard som indledere) sagen og afslørede stor uenighed mellem dem der i konventet så en foreløbig frivillig kirkeforfatningsinstans (Nørregaard, Ussing, Johs Clausen), dem der som Fr. Nielsen vilde have en legal forfatning, og dem der som Beck vilde bruge konventet som intimideringsorgan overfor myndighederne (Beretning om det fjerde kirkelige Møde den 14de–16de Oktober 1890 i Kjøbenhavn, 1890, 16 ff.). Se videre nr. 55, note 5. ⁶⁾ I Birkedals Personlige Oplevelser (I–II, 1890) er *P. C. St. Gad* (1797–1851, biskop over Fyens stift 1848–51) og Engelstoft omtalt II, 92 ff. ⁷⁾ *E. Høyer Møller* (1818–1904), garnisonspræst i Slesvig 1850–61, sp. til Nordborg 1861–64, sp. til Kølstrup 1886–92, provst for Bjerger-Aasum hrd. 1881–92. ⁸⁾ I KR oplystes det 20/9–90 at Min. ønskede en større kommission til at behandle nådensårflosningen (se nr. 33, note 10); på Matzens initiativ foreslog KR 27/9 først at forelægge den for de udvidede landemoder, og hertil sluttede Min. sig (10/11–90, FLA, 1891, 12) jfr. nr. 67, note 2. ⁹⁾ *C. J. H. Fog* (1823–1901), sp. til Bogense 1873–1901, provst for Lunde-Skam-Skovby hrd. 1883–93, broder til biskop B. J. Fog. ¹⁰⁾ Tanken om at gøre udvidede landemoder til kirkeforfatningsinstans stammede fra Martensen (se H. J. H. Glædemark: a. s. 312 ff. 349 ff. jfr. Biskop H. Martensens Breve I, udg. af Bjørn Kernerup 1955, 122 f. 147 f. 167), men siden lod han den falde (jfr. nr. 54, note 1). På Min.s initiativ drøftede KR 1884/5 indgående dels sin egen udvidelse med præster og lægmænd dels landemoderens udvidelse, men modsætningerne var for store, og sagen blev opgivet; 1888 blev den atter på biskop Balslevs initiativ diskuteret i KR, og 23/9–90 fik han kraftig støtte af Scharling der vilde gøre landemoderne til en opinionsdannende instans som bl. a. skulde skabe popularitet om det i hemmelighed forhandlende KR. Flere bisper gik ind for at få KR.s dagsorden gennemdiskuteret på sommerens landemoder, men de mere konservative vilde helst afvise hele sagen af frygt for et uberegneligt element af valgte præster og lægfolk på landemoderne, samtidig med at de var ganske klare over at hvis de selv udpegede deltagerne i de

udvidede landemoder vilde hensigten at skabe kontakt mellem KR og præster og menigheder ikke nås, og menighedskonventet (note 5) vilde da blive en truende realitet. KR endte dog med at stille til afstemning på de egentlige landemoder 1891 at en præst fra hvert provsti skulde delegeres til med stemmeret at deltage i landemodets forhandlinger, jfr. iøvrigt Fem Aalborg-Bisper, 58 f. 84 f. se videre nr. 49, 52, 56, 58. ¹¹⁾ Efter ny og oprivende debat i KR (18/9, 27/9, 29/9-90) – især Scharling angreb de grundtvigske salmers »opskruede Svulst« og »hedensk, mytologiske Præg«, gav deres etiske svaghed skylden for »de politiske Udskejelser, hvorunder vort Samfundsliv sukker« og hævdede at det ikke drejede sig om et større eller mindre tal af grundtvigske salmer, men om kirkepolitisk at stække grundtvigianismen – accepterede KR modvilligt, men i følelsen af at der ikke var noget at stille op, Tillæg II der lidenskabeligt – og ikke mindst m. h. t. salmernes »arkaistiske« form – forsvarede af Schousboe. Det autoriseredes 17/11-90 (Love og Exp. 1889-90, 398 ff. jfr. Fem Aalborg-Bisper, 100) til brug, dog kun efter ansøgning i hvert enkelt tilfælde. ¹²⁾ Cirk. af 11/11-90 (Love og Exp. 1889-90, 398 ff.) indskærpede efter forhandling i KR som en hovedregel at kun de børn måtte antages til konfirmationsforberedelse som »ved en forudgaaende Skoleeksamen« havde vist fyldestgørende kundskaber eller inden konfirmationen havde den alder hvor de kunde forlanges udskrevet af skolen. ¹³⁾ Prinsesse *Marie Amélie Françoise Hélène* (1865-1909), gift med prins Valdemar, vakte ofte opsigt ved impulsiv optræden og var i højere cirkler en charmant repræsentant for romerkirken. ¹⁴⁾ *Louise Sophie Scavenius*, f. Castonier (1844-1957). ¹⁵⁾ *Polly Marie Berling*, f. Haderup (1825-95). ¹⁶⁾ Dr. theol. *K. Krogh-Tønning* (1842-1911), norsk præst og systematisk teolog, konverterede 1900; det omtalte indlæg er gengivet i Nord. Ugebl. for kath. Kristne 16/11-90 og flg. numre. ¹⁷⁾ *E. F. F. Sauter* (1832-1901), lærer i Gladsaxe 1883-98, formand for Danmarks Lærerforening 1883-94. ¹⁸⁾ *P. Hjort* (1793-1871), lektor ved Sorø akademi 1822-49, litteraturkritiker og kendt som en hvas polemiker.

Nr. 40.

Viborg Bispgd. 30 Decbr. 90.

Kjære Biskop Stein!

Men er det med Glæde, jeg seer mig om i min egen Kreds, saa sørger jeg som dansk Mand og som geistlig Mand over Elendigheden og Corruptionen i vort offentlige Liv. Ved de betydningsfulde Dødsfald i disse Dage kan jeg ikke dvæle; Fru Heiberg var forlængst død for Scenen, og Bogen om Svigerforeldrene burde ikke være udgivet¹⁾; Gade er friet for Alderdommens Afmagt; og den ædle dyrebare Jonquières, hvem jeg skylder *meget*, er udløst fra en Tilstand, der ikke var hans fortjenstfulde Fortid værdig. Om de Tre siger jeg: R. I. P.

Samme Dag som De skrev, at De ikke troer paa Rygterne om Minister-skifte, var jeg vidende om, hvad der senere har staaet i de fleste Provindsaviser, at en vis Varberg er overbeviist om og tiltalt for falsk Forklaring i Sagen Sc. ctr. Ingem. Petersen²⁾. Jeg havde vidst det nogle Dage, men maatte først holde min Juleprædiken, forinden jeg gjorde, hvad jeg fandt ikke at kunne undlade, nemlig tilskrive Fog. Hvad der nu senest er kommet op, aabner Indblik i en Fordærvelsens Masse, som man hidtil ikke

har turdet eller villet troe paa, og det er ikke alene en Beskjæmmelse for Ministeriet at tælle Sc. i sin Midte men nedværdigende for Kirken og ødelæggende for den offentlige Moral. Fra flere Sider hører jeg, at det er Estrups Agt at lade ham gaae, men for ikke at svække Ministeriets Stilling, skal der ventes dermed, – ja det er den gamle Historie, der er kun Et, som skal gjælde, nemlig Høires Sag, saa faaer Moralen hytte sig, som den kan. Ønskeligt i høieste Grad var det, om Biskopperne i Fællesskab traadte frem for Kongen og bad ham frie Kirken for Sc. eller om man traadte frem med et offentligt Manifest, der udtalte Kirkens berettigede Krav, men et saadant Skridt anseer jeg for umuligt for Øieblikket, eftersom der fattes paalidelige Data, hvorpaa en Udtalelse kan bygges. Men Sjællands Biskop, der maa kunne skaffe sig Adgang til vedkommende Forhørsdommer og af ham erfare Factum, mener jeg, bør tale til Kongen og til Estrup om den himmelraabende Forargelse og Nødvendigheden af, at den uden Tøven forsaavidt hæves, idet Sc. fjernes. Hvilken ubodelig Skade er der ikke ved ham gjort Kirken overfor Spotterne, overfor de dannede blandt Foragterne og overfor den store Mængde af LigeGYldige, og vil det ikke i Tiden kunne bebreides Kirken, at den ikke talte gennem den Mand der staaer Tronen nærmest, Sjællands Biskop? Endnu har jeg ikke hørt fra Fog, han har jo ogsaa været optaget af Talen over Jonquières. Nu nævner jeg de *Rygte*, som ere kommen mig for Øre, saaledes at Sc. skal indbringe Sagen om Understøttelse til G. Brandes³) for Rigsdagen og, naar den forkastes, gaae af som efter et Mistillidsvotum, – det synes mig en fattig Vittighed, da Sammenhængen er vitterlig for Alle, og uklogt er det da ogsaa, eftersom der i Mellemtiden kan komme flere uhyggelige Ting op, end Nogen nu aner. Saa siges det ogsaa, at Ministerposten er bleven tilbudt Schousboe, som har afslaaet den, og er det sandt, saa har han handlet klogt, – det hedder sig ogsaa, at Sthyr har meldt sig, men det troer jeg ikke, og endelig, at Generalauditeur Stephensen⁴) skal være Manden. Jeg kjender ham aldeles ikke, men han har Ord for at være en *støt* Nordslesviger.

Ikke Rygte men factisk er det, hvad der for en halv Snees Dage siden meddeltes mig, at Sc. har forlangt, at Asmussen⁵) skal overtage det geistlige Dptmt. foruden sit eget, og at Sc. vil, at Burm. Becker skal være Contorchef. Asmussen er uheldig derover, da han er fremmed for Sagerne og har nok forud, og da han ikke kan samarbeide med B. B., som er stædig. Her maae vi sige, var Jonquières's Liv bleven sparet nogle Maaneder længere, indtil der var kommen en anden Minister! Det eneste Rette vilde være, at den inddragne Dptmtschefspost blev gjenoprettet, og Almueskolenævnet og de geistlige Sager forenede under samme, der da helst maatte betroes en dygtig og erfaren Provst med en Contorchef under sig som fEx Timm⁶). Assessor Larsen⁷) vilde ogsaa være ypperligt skikket til Dptmtschef med den store Erfaring og de martensenske Traditioner, som han besidder. Ja, maatte vi dog efter den lange Ørkenvandring under uværdige Kirkeministres Styrelse til Spot og Skam for Ministeriet Estrup

omsider opleve, at et Høire-Ministerium giver os en *conservativ* Minister.

Om alt det meget Øvrige, hvorom De tilskriver mig, maa jeg opsætte at udtale mig til om nogle Dage, nu er det Nytaarsaften, og jeg skal ned i min Familiekreds. Skulde De erfare noget Paalideligt om det brændende Spørgsmaal, vil jeg selvfølgelig sætte Priis paa at erfare det.

Nu kun Ønsket om et godt og velsignet Nytaar for Dem og Deres. Tak for Indbydelsen til at gjæste Dem, gid det maatte lykkes os at efterkomme den. – Denne Juletid minder mig saa forunderligt om Juletiden 1863 med Angsterne for vort Land og med Ministernøden. Gud see i Naade til vort Folk og til sin Kirke i vort Land.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ Peter Andreas Heiberg og Thomasine Gyllembourg, 1882. ²⁾ Efter afslutningen af Scavenius' sag mod Ingeman-Petersen (nr. 36, note 3) kom det (Soc.-Dem. 30/11–90) frem at et vidne, Christensen, som under sagen aflagde ed på ikke at have modtaget penge af Scavenius, havde svoret falsk; han var nu under navnet *Varberg* indblandet i en svindelaffære. Yderligere oplystes det (sst. 9/12–90) at et offentligt fruentimmer, Laura Nannestad, som havde aflagt ed på ikke at kende ministeren ikke blot kendte ham særdeles vel, men også at hun (og endnu eet vidne) i hast var blevet sendt ud af landet (sst. 8/4–91 oplystes at hun var vendt hjem, men da bladet tog sagen op atter fjernet). 10/12–90 dementerede højrebladet *Nationaltid.* at et regeringsmedlem skulde have bestukket vidner, og 11/12 forsvarede det Scavenius hvem ingen overfor de hykleriske og ondsindede angreb kunde »fortænke . . . i at han har benyttet ethvert lovligt Middel til at vanskeliggøre sine Modstandere deres ganske ulovmedholdige Hensigter« (at ramme ham politisk på hans privatliv); om han havde fået sine fjenders vidner af vejen så »er dette ikke blot . . . fuldstændig lovmedholdigt, men . . . en naturlig og i alle Henseender forsvarlig Fremgangsmaade«. Sagen løb rundt i provinspressen, og *Nationaltid.* dementerede 24/12 at Højres rigsdagsgruppe havde forlangt Scavenius udskiftet. 27/12 oplyste Politiken at *Varberg* vilde blive tiltalt for mened (se nr. 51, note 6), og allerede 26/12 søgte Swane at få Fog til at gøre noget; han fik 4/1–91 et afvisende svar, men gentog (8/1) opfordringen, bl. a. også til at bruge anledningen til at få et gejstligt ledet departement i Min. (jfr. nr. 42, note 1). Derefter rejste Swane og Stein til Kbhvn (nr. 42 ff.) for yderligere at påvirke Fog. Se: Kirke, stat og borgerlig moral, *Jyske Saml.* a. s. 119 ff. ³⁾ I to adresser (okt. 90) androg kunstnere og videnskabsmænd rigsdag og regering om statsstøtte til *Georg Brandes* (1842–1927), se G. Brandes: *Levned III*, 1908, 289 ff. 25/10–90 forelagde Sofus Høgsbro adresserne i folketinget (Folketingets Forhandl. 1890/1, 370 ff. jfr. videre nr. 53). ⁴⁾ *H. C. Steffensen* (1837–1912), generalauditor, ledende højrepolitiker (siden frikonservativ), kongevalgt landstingsmand 1888, formand for landstinget 1907–09. ⁵⁾ *A. F. Asmussen* (1840–1914), ansattes i Min. 1867, departementschef 1888–1912. ⁶⁾ *J. E. Timm* (1849–1929), ansattes i Min. 1880, fuldmægtig 1888, kontorchef 1894–95, assessor i landsover- samt hof- og stadsretten 1895–1919. ⁷⁾ *E. F. Larsen* (1838–1916), højrepolitiker, assessor i landsover- samt hof- og stadsretten 1884–94, i højesteret 1894–1910, biskop Martensens svigersøn.

Kjære Biskop Swane!

Det var et veemodigt Brev, jeg modtog fra Dem forleden, og det har anslaaet beslægtede Strenge hos mig selv. Jeg er daglig dybt forknytt; men samtidig arbejder der sig en Følelse op hos mig, som siger mig med usvigelig Vished, at kunne og ville Biskopperne blot holde sammen og have vi blot Mod, Mod og atter Mod – i Jesu Navn – saa kan Kirken endnu feje for sin Dør og faa Respekt udad og mere Orden indad. Jeg bad under sidste Kirkeraadssamling atter og atter om et særligt Bispemøde, hvori jeg vilde have ført Minister-sagen frem; men forgjæves. Gud give, at i det mindste Nogle af os kunde samles engang til Foraaret, dels forat tale om de uværdige Ministerforhold, og dels forat udvirke i Tide, at Kirkeraadssagerne sendes os til Overvejelse, førend vi sidde i Consistorie-salen.

Jeg har – efter Modtagelsen af Deres Brev – brevvetlet med vel underrettede Mænd i Kjøbh. om Scavenius-affæren. Svaret lyder: 1) Ministeren er ikke mere compromiteret *nu*, end han *altid* har været; han er aldeles uskyldig i hele Ingem.-Petersens Affæren; vel har han betalt en Mand og to Kvinder, forat holde reen Mund med *andre* Skandaler; men han har ikke kjøbt Nogen til at vidne falsk for Retten. – Det er fine Distinctioner, som her gjøres, og med dem lade Konge, Estrup og Højre sig nøje. 2) om Sc.s Afgang er der næppe Tale for Øieblikket. Rygterne, som kun angive Manges »*pia desideria*«, ere Legio; om de indeholde Gran af Sandhed, maa Tiden vise. Snart hedder det, at han skal falde paa Brandes, snart paa Skoleloven; Lüttichau, Steffensen nævnedes forleden; nu faaer jeg Brev idag, at – *Bojsen*¹⁾ skal være Manden; saa skal han gjøre Indrømmelser i Befæstningssagen; Scavenius skulde saa være Gouvernør i Vestindien! – Alt dette er løse Rygter; men et Factum er det, at Scavenius sidder der og næppe gaaer godvillig. Stiftamt. Kh. Heltzen fortalte mig forleden, at han havde seet Ministeren baade ved Couren og ved Taflet paa Nytaarsdag, og han havde været den samme »grand seigneur« som altid. Gamle, kjære Rothe tilskriver mig idag, at der næppe *for Tiden* er nogen Udsigt til Forandring. Rothe har søgt sin Afsked ved Pastoralseminariet. Hvem nu? Skat Rørdam, Schepelern²⁾, Poulsen?³⁾ Med Confirmander kan han hellerikke læse mere. Jeg er vred paa Henr. Scharling⁴⁾; thi det er, efter min Mening, *aldeles utilbørligt* at skrive Piecer, hvori man fraraader Præster og Lægfolk at modtage det, som KR. har vedtaget og Ministeren resolveret. Man kan – som Scharling og De have gjort – skrive Minoritetsvota; men træde *offentlig* op mod sine Collegaer, er illoyalt, og jeg agter i næste KR.s Møde at protestere energisk derimod. Rothe meddeler mig, at Kongen er paavirket af Scharlings Piece, og opfordrer Alle til at undlade Tillæggenes Indførelse. Gid Kongen ogsaa paa

andre Punkter vilde øve Kritik overfor Ministeren. – Rothe fortæller, at han havde været hos Jonquières samme Dag, som han senere (om Natten?) blev ramt af Slaget. Den gamle, kjære Mand havde været rask og livlig.

Gud see i Naade til Menighed, Folk, og os Alle!

Deres hengivne

H. Stein.

¹⁾ *Frede Bojsen* (1841–1926), højskoleforstander og venstrepolitiker, hovedmand for de forhandlinger der 1894 medførte det politiske forlig. ²⁾ *G. S. F. Schepeleern* (1839–1900), sp. til Trinitatis kirke i Kbhvn 1878–95, Holmens provst 1895–1900, fremtrædende leder i Kbhvns IM. ³⁾ Lic. (dr.) theol. *A. S. Poulsen* (1854–1921), slotspræst i Kbhvn 1883–96, domprovst i Roskilde 1896–1901, biskop over Viborg stift 1901–21. ⁴⁾ Dr. theol. *C. H. Scharling* (1836–1920), professor i systematisk teologi 1870–1916. Sin voldsomme kritik af Tillæg II (nr. 39, note 11) udgav Scharling delvis i *De nye Psalmer*, 1890, hvorefter Fr. Nielsen svarede med *De nye Salmer*, 1891.

Nr. 42.

Odense Bispegaard. 12/1 91.

Kjære Biskop Swane!

Jeg beder Dem om *et positivt Raad*. Ministerskandalen piner mig ved Nat og ved Dag; og jeg *kan ikke* holde mig rolig.

Fog tilskrev mig forleden og betroede mig som Hemmelighed, at han virkede for Oprettelsen af en Departementchefpost og at Adresse var omsendt til Underskrift for alle Biskopperne¹⁾. Iøvrigt opfordrede Brevet til »at beskikke Sindet til Taalmodighed«. Han nærede Haab om en »Løsning« i en ikke fjern Fremtid, men han vilde ikke udtale sig skriftlig, da »litterære scriptæ manent«.

Idag faaer jeg Brev fra Biskop *Clausen*, som meddeler, at Indignationen i Højre er stor; men Estrup er rolig, og Nellemann, med hvem der er talt, finder ingen Grund til at fjerne Sc., da Sagen ikke er criminel. En Artikel – indleveret til »Dagbladet« – skal være bleven undertrykt. Clausen opfordrer mig til at paavirke Fog og Paulli. Med den sidste har jeg forlængst brevvexlet; men vore Anskuelser falde ikke helt sammen.

Scavenius har jo nu selv forelagt Thinget »Departement-sagen«²⁾. Bispernes Adresse – (jeg har ikke faaet den endnu) – er altsaa betydningsløs, og Scav. har undgaaet Skinnet af at handle under et Tryk.

At brevvexle med Fog i denne Sag, anseer jeg for haabløst, da hans »Taalmodighed« er for vidt rækkende, og vi risikere, at – medens *Biskopperne tie, brevvexle* osv. – gjør *Præsterne* et Skridt. »Menighedsconventet«

dannes i denne Tid. Fog fik i 1887–88, da Ingemann-P. Skandalen stod paa, Udsigt fra Estrup til, at Scav. skulde forsvinde; men i 1891 »semper idem«.

Gamle *Rothe* tilskriver mig: »hvortlænge skulle vi taale Skandalen?«
Mit Spørgsmaal er nu:

1) Veed De Noget om, at en »Løsning« er nær, saa at vi ikke *behøve* at røre os? saa bliver jeg »*taalmødig*« hjemme.

2: Troer De, at det er nyttigt, at jeg rejser til *Kjøbenhavn hurtigst muligt*, forat faa Lys i Sagen, tale med Fog og Sthyr, og, om ønskeligt, med Estrup?

3) Vilde *De* rejse med³⁾, fik Sagen *langt større Vægt*; thi jeg er den yngste og skal nødig træde isoleret op. Men jeg forstaaer, hvor svært det er for en ældre Mand at rejse under de nuværende Veirforhold.

4) Mener De, at jeg *bør* rejse, og at jeg *bør* rejse strax, beder jeg Dem *telegrafer* lige efter Modtagelsen af dette Brev. Jeg kan da rejse – hvis Bæltet er passabelt – *Tirsdag*ten. Fredag skal jeg atter være i Odense til en Dimisprædiken. Hvis jeg kunde tøve med at rejse til *Fredag*ten, var det bedre; mit Ophold i Kjøbenhavn, som udelukkende skeer for den omskrevne Sags Skyld, bør ikke være indknebet, da Estrup muligen er svær at faa fat i. Mener De, at jeg kan bie til Fredag, beder jeg om *et Par Linier* til Svar.

Der kan komme *stor Fortrydelse*, dersom vi gribe fejl i denne Sag. Derfor skriver jeg aabent til Dem, som jeg har Tillid til. Jeg skal rejse, selv om »Kjød og Blod« helst blev hjemme, dersom det kan gavne Kirken og Biskoppernes Værdighed.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ I breve til Swane af 4/1 og 6/1 meddelte Fog at han havde forhandlet med Scavenius om et nyt departementschefembede der helst skulde forene kirke og folkeskole under en gejstlig chef (jfr. nr. 33, note 20); brevene er sammen med Swanes svar af 8/1 (jfr. nr. 43) trykt i Jyske Saml. a. s. 122 ff. ²⁾ Scavenius kom bisperne i forkøbet og foreslog 9/1–91 i folketinget et nyt departementschefembede (Folketingets Forhandl. 1890–1, 1923), og ved lov af 11/3–92 genoprettedes det embede som nedlagdes 1872 som et departementschefembede for kirkesagerne (Love og Exp. 1891–92, 347 f. jfr. kgl. res. af 18/3–92, sst. 351); det fik ingen gejstlig ledelse (departementschef blev C. C. Holm, nr. 57, note 4) og knyttede ikke kirke og folkeskole nærmere sammen end før. ³⁾ På brevet har Swane noteret: »Jeg reiste. Stein og jeg forhandlede med Fog, som talte indgaaende med Estrup og Nellemann«. Jfr. nr. 43.

Kjære Biskop Stein!

Med *Tak* for Deres for et Par Timer siden modtagne Brev gaaer jeg lige til Sagen og raader Dem: Reis ikke før Fredag, thi et Ophold i Kbhvn. paa et Par Dage vilde være ørkesløst, da der, hvis Noget skal gjøres, forud maa forhandles med Fog, hvem der skyldes den største Hensynstagen, og muligt med fEx Matzen. Forholdene kræve vist heller ikke saa overordentlig Hast.

Jeg har meddelt Dem, at jeg 2 Juledag skrev til Fog og *indtrængende* bad ham overveie, om han ikke som den Biskop, der staaer Regjeringen nærmest, burde henvende sig til Estrup eller Kongen eller muligt til Begge. Den 4 Januar^t) svarede han langt, kjærligt og indgaaende. Desværre tør jeg ikke ansee mig berettiget til at meddele Dem Nærmere skriftligt, kun saa Meget, at jeg indrømmer, at han er vanskeligt stillet, da han i mange vigtige Sager har forhandlet mundtligt med Sc. der altid har stillet sig loyalt overfor ham, saaledes ogsaa nu, da Fog strax efter Jonquières Død forestillede ham Nødvendigheden af et geistligt Dptmts Oprettelse, og jeg meddeler Dem tillige F.s Ord, »jeg har talt med E. paa et tidligere Stadium og skal i disse Dage tale med ham igjen«. Herpaa har jeg d. 8de svaret Fog, at jeg indrømmer hans Stillings Vanskelighed, men at jeg heller ikke har raadet til eller tænkt paa et Skridt fra hans Side, der kunde ligne enten et Cabinetsspørgsmaal for hans eget Vedkommende, eller være Ministerstormeri, – at det er min Overbeviisning, at Sc.s Fald kun er et Tidsspørgsmaal, men at han ikke bør falde *alene* for den almindelige Opinion, at Historien ikke bør fortælle Efterslægten, at man ikke havde fornemmet Livstegn fra Kirkens Side overfor dens Nødværdigelse og den offentlige Morals Krænkelser, – at det Ulykkesbringende for Kirke, Folk og Land i den nuværende Forargelse bør fremstilles klart for E., saa er der gjort, hvad der kan gjøres, og saa maa E. vælge, hvad han finder for godt. (Men vedbliver E. at holde paa Sc., saa falder Ministeriet en skjøn Dag, thi Gud lader sig ikke spotte.)

Hvis saa Fog har talt ret igjennem overfor E., saa er der vistnok gjort, hvad der kan gjøres. Men hvorledes faaer man Sikkerhed for, at dette er skeet? Saa kommer hertil den nærliggende Fare for, at nogle Præster træde op som selvbeskikkede paa Geistlighedens Vegne, hvorved Bispestillingen svækkes.

Kl. 6. Efter yderligere Overvejelse mener jeg, at De gjør Ret i at rejse, men saaledes at De har Tid til Opholdet i Kbhvn. Og paa Deres Opfordring reiser jeg ogsaa; vær vis paa, at det har længe brændt inden i mig, men Deres Brev har givet mig Stødet.

Til Torsdag Aften har jeg averteret en Bibellæsning og kan altsaa ikke reise før Fredag Morgen. Var jeg kun sikker paa at kunne undgaae Iis-

transport over Lillebelt, saa kunde De støde til i Odense, og vi paa Reisen tale sammen. Men jeg mener ikke at burde udsætte mig for en Iistranports Eventualiteter. Tør jeg bede Dem, der er saa nær ved Lillebelt, hvis De i Løbet af *Torsdagen* erfarer noget om Overfartsforholdene, at telegraphere til mig, saa reiser jeg i gunstigt Tilfælde, vil Gud, Fredag, i modsat Fald opsætter jeg Reisen 1, 2 eller 3 Dage. Men jeg tilstaaer, at jeg anseer det af største Betydning, at jeg er i Kbhvn *samtidig* med Dem. Saa ville vi kunne være 4 Biskopper samlede.

Kjære Biskop Stein, jeg gjentager min Tak for Deres Brev. Jeg reiser kun med smaae Forventninger, men jeg vil ikke, at der skal kunne lægges os til Last at have lagt Hænderne i Skjødets.

Gud Herren være med os.

Deres hengivne

J. Swane.

Jeg medtager Ornat; gjør ligesaa, Ingen veed, hvad der kan forefalde.

¹⁾ jfr. nr. 40, note 2, nr. 42, note 1.

Odense Bispegaard. 14/1. 91. Aften.

Kjære Biskop Swane!

Saa varmt jeg kan, takker jeg Dem for Deres sidst modtagne Brev, som kom for lidt siden. Jeg føler mig lettet ved Deres klare, bestemte Raad. Da jeg var Præst ved Diakonissestiftelsen, høstede jeg Gavn af Deres kloge, kjærlige Raad. Nu – da Deres Sag ogsaa er bleven min – er jeg glad over at kunne pleje Raad med Dem. Ja – vil Gud – jeg rejser, og har strax afsendt min Begæring om Rejsetilladelse. Fredag Eftermiddag Kl. 5 ½ tager jeg herfra og drager ind i »Uttenreiter« (Hovedvagtsgade). Kunde vi rejse sammen og forhandle sammen med Fog og Sthyr, var det fortræffeligt. Jeg skal *Torsdag Eftermiddag* telegrafere til Dem hvad jeg kan faa at vide om Lille-Bælt. Kommer *jeg først* til Kjøbhh, og faaer talt med Fog, kan jeg jo ogsaa telegrafere til Dem fra Kjøbhh, om der er Grund til at komme eller ej. Men selv om Fog mener, at der er *ingen* Grund, vilde en *Fællessamtale* og Muligheden af en *Fællesoptræden* dog være saare gavnlig. Jeg skal medtage Ornat. – Gamle Stiftsprovst Damgaard – (82, men saa aandsfrisk, at han lige har udgivet en Piece om Naadensaaret) – er ved en Forkølelse bleven sengeliggende og Kræfterne ere *meget smaa*. Jeg kommer lige derfra. Liv og Død staa i Guds Haand; men jeg haaber, at

Intet indtræffer, som hindrer eller forhæler Rejsen. Skulde noget Uventet skee, skal jeg strax telegrafere.

Da jeg nu har Pennen i Haanden, maa jeg fortælle Dem mine sidste Erfaringer i omskrevne Sag. En højtbegavet og anseet Institutbestyrerinde her i Staden sagde iforgaars til mig i et Selskab: »Nu faa vi snart en ny Kirke-minister«. Da jeg spurgte om Kilden til hendes Viden, svarede hun: »Jeg var d. 2den Januar i Ministeriet hos Asmussen, forat tale om Tilskuddet til min Skole. Men han udtalte: Alt vil hvile i nogen Tid, thi *Ministeren gaaer af*, og vi gaa et Inter-regnum imøde (Nellemann ad interim?); *Ministeren har idag (2. Jan.) meddelt os heroppe*, at han træder af!« Vedkommende Dame tilføjede: »Jeg forbausedes over Meddelelsen til mig – en Fremmed – men jeg konstaterer kun et Faktum.« – Samme Dag søgte jeg Underretning hos en Anden, som jeg har Grund til at tro om, at han veed Noget, – og Svaret lød: Tanken om Departementets Oprettelse har *forhalet* Afgangen, som dog *snart* maa komme paa Grund af Sc.s finansielle Misére. Jeg *veed* Intet om Fogs Optræden eller Tanker, da han i Brevet til mig kun bad om at være »taalmodig«, og udtalte, at han ikke vilde udtale sig skriftlig. Men to Muligheder fremstille sig for Tanken. *Enten* er »Departementet« blevet en Rednings-Krands, som Scavenius har grebet, forat gjøre sin Forbliven i Ministeriet mulig, og driver denne Storm over, saa kan han maaskee svømme videre; thi Estrup slipper ham nødig. *Eller* ogsaa er Fogs Holdning *snild Beregning*, som jeg tænker mig samlet i følgende Punkter:

1) Falder Scavenius *strax*, saa faa vi maaske snart *en Mand af samme Slags* til Minister, og *ingen Departementsdirecteur*.

2) Holdes *Scav.* paa Pladsen endnu en lille Tid, saa kan *han* i Øjeblikket bevæges til at forelægge Rigsdagen »Departementet«; Højre gjør næppe Vanskelighed; Venstre – med hvem Scav. lefler – vist hellerikke. Kirken har da, ved at benytte en Ministers Forlegenhed, faaet *en* blivende Avance paa Haanden i »Departementet«.

3) Falder *Scav.* saa *om nogen Tid*, saa have vi *to* Fordele, hvis Eftermanden bliver en brav Mand. Saaledes *kan* Fogs Tankegang være. Men, hvor gjerne jeg end vil være »taalmodig«, – saa vil »Menighedsconventet« næppe, og her er jo en Lejlighed til at vinde sine Sporer – paa Bispernes Bekostning, og selv om Fog kan være snild, saa ere de Herrer Politikere ligesaa snilde, og »Departementets« Oprettelse kan let blive betragtet som en Affindelse med Kirken, som saa Intet kan have at sige til Sc.s Person. Men dermed falder Indignationen ikke hen; thi *Texten* vedbliver at være *1 Kor 5,13: εἰῶρατε τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν.*¹⁾

Gud give en god Udgang af denne Jammer!

Til *Fog* skal der tages størst muligt Hensyn. Med Sthyr kunne vi tale *Clausen*, med hvem jeg har brevvetlet, seer paa Sagen som vi. Balslev bør have Alderens Ro – indtil videre. Og til *Schousboe* har jeg ikke villet berøre hele denne Sag, da hans Navn jo stadig nævnes som Minister-

æmne. – Med *Matzen* vil jeg tale, og med H-advokat *Zahle*²⁾ (Scavenius's Sagfører). *Zahle* veed god Beskeed, kommer meget til Fog i denne Tid. Da jeg var *Zahles* Præst og har confirmeret 2 Sønner, har jeg let Adgang til ham.

Deres hengivne

H. Stein.

¹⁾ »udriv den onde af eders midte«! ²⁾ *F. C. C. F. Zahle* (1842–1930), høje-steretssagfører og administrator.

. 45.

Odense Bispegaard. Søndag 25/1 91.

Kjære Hr Biskop Swane!

Mine Tanker vare med Dem hele den Dag, De rejste fra Kjøbenhavn. At Vejret var slemt, fik jeg at føle paa Gjentofte Kirkegaard, og jeg var bekymret for Dem. Ved Lejlighed fortæller De mig nok, hvorledes De slap hjem. Jeg rejste Torsdagmorgen i stille Solskinsvej og var saa heldig at naa hjem saa tidlig, at jeg kunde spise til Middag sammen med min Familie, som jeg fandt i bedste Velgaaende. Idag har jeg prædiket til Højmesse og er nu i de gamle Folder. Naar jeg tænker tilbage paa Rejsen, er jeg glad over at den blev fuldbyrdet, og siger Dem Tak, kjære Biskop Swane, for Deres broderlige Medvirkning og for det rare Samliv i »Uttenreiter« hvor jeg iøvrigt ikke var glad ved at bo denegang. Jeg tænker paa andet Logis, naar jeg atter gjæster Byen. Hótel l'Europe (Holmens Kanal) skal være billigt og godt. Det første Brev, jeg modtog efter min Hjemkomst, bad mig om strax at komme til Kjøbenhavn forat begrave gamle Geheimeraadinde *Stemann*¹⁾, Contoirchefens Moder. Jeg har været hendes Præst, men kan ikke indlade mig paa nye Rejser og paa Indgreb i min Eftermands Embede.

Ombord paa Isbryderen »Mjølner« traf jeg den hjemvendende *Rector Petersen*. Han, – og som han tilføjede – mange i Kjøbenhavn vide, at De og jeg have været hos Fog i Anledning af Scavenius, og jeg vilde næppe tro mine egne Øren, da han vidste saare god Besked med Fogs Besøg hos Estrup og Nellemann. Han vidste, at Sagen kunde blive Cabinet-Spørgsmaal osv. . . Jeg frygter for, at Fru Fog²⁾ ikke kan holde Tand for Tunge, men breder Meddelelser ud, som dog næppe skulde være Alles – tilsidst Avisernes – Eje. Petersen kommer meget til Madvigs³⁾, som bo i Bispegaardens Stueetage; derfra har han sin Viisdom, og fra Stue til 1ste Sal er ikke langt. – Fru Fog fortalte mig forleden, før De kom, at Fog betroede hende Alt; men er *hun* saa ikke tæt, saa vanskeliggjøres Forhandlingen meget med Sjællands Biskop.

Iøvrigt havde Rector Petersen talt med *Stemann*. Han havde meddelt,

at Ministeren for kort siden havde udtalt sig saaledes til Asmussen og ham, at man virkelig maatte vente hans Afgang, selv om Asm. ikke burde have plapret det ud. Men *nu* var der skeet en Vending; han satte sig paany til Rette i Sadlen, og tog vidt gaaende Planer frem. *Ploug*¹⁾ fortalte forleden min ældste Broder, at »Højre« delte Geistlighedens Ønske om Sc.s Afgang. Ved Delegeretmødet for nogle Maaneder siden var Ministeren bleven meget uærbødig behandlet; han havde været irriteret og flou, men strammes bestandig op paany, da han har Estrup og Nellemann i Ryggen. *Ploug* haabede, at de fik ham røget ud til April, men frygtede for at *Steffensen* ikke vilde. Efter hvad Petersen havde erfaret, skal Kongen være aldeles uvillig til at slippe Scavenius, om hvis Bedrifter han næppe har rigtig Anelse.

Pastor *R. Volf* lovede mig – saa vidt muligt – at stoppe Munden indtil videre paa »Velfærds-Comiteen« (V. Beck – Joh. Clausen – Vahl. osv)⁵⁾. Iøvrigt havde *Volf* hørt, at der i *Skolelærerstanden* rørte sig Tanken om en – *Tillids-adresse til Scavenius*. Det var ganske net! Kan dette Skaktræk ikke være fremkaldt af Ministeren selv? Maaske opleve vi, at flere Præster (Joh. Clausen) optræde som Sc.s *Forsvarere*, naar de først høre, at Biskopperne have rørt sig; thi disse sidste skulle fremfor Alt have paa Puklen. – Nu stille vi Sagen i Guds Haand, indtil 1 April. Men *beholdes S.* »paa *Trods*«, og reduceres Kirken til et »Contoir under Staten«, saa bæres det mig for, at en Kamp *maa* tages op, som kan blive skæbnesvanger for den Enkelte, men maaskee kan bære en stor Befrielse i sit Følge. Gud vende Alt til det Bedste!

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

Damgaard er »i Bedring«, men modløs og afkræftet – og 82!!

¹⁾ *Friederike Marie Stemann*, f. Wardenburg (1804–1891), gift med retspræsident C. L. Stemann. ²⁾ Bispinde *Jacobe Francisca Fog*, f. Münter (1835–1916), kaldet *Fanny*. ³⁾ Dommer *J. N. A. Madvig* (1833–1919) og hstr. *Caroline f. Jürgensen* (1848–96), jfr. nr. 206. ⁴⁾ *H. Ploug* (1856–1932), kontorchef i Min. og sekretær i KR. ⁵⁾ Hentyder muligt til dem der netop nu (jfr. nr. 39) forberedte menigheds-konventet, men måske også til at til dels de samme 1887 (foranlediget af Scavenius-skandalen og den litt. »sædelighedsfejde«) havde iværksat to store »sædelighedsadresser« (mænd og kvinder for sig!); ialt ca. 265 000 protesterede mod pornografi og prostitution (se *Blauenfeldt: Den indre Missions Historie*, 1912, 253 ff.).

Nr. 46.

Viborg 26 Januar 1891.

Kjære Biskop Stein!

Hjertelig Tak baade for Deres Brev og for Samlivet i Uttenreiter og Tak fordi De gav mig »Stødet« til Reisen, hvilken jeg ikke fortryder. Og lad

det saa kun løbe om i Staden et Par Dage – længere varer Snakken ikke –, at vi ere ankomne tilsammen for at tale med Fog; lad Folk kun vide, at vi harmes over Forholdene, og at der er gjort, hvad der for Øieblikket kan gjøres, naar saa blot de politiske, ikke Folk, men Mænd ville gjøre, hvad der ligger indenfor deres Omraade. Det er en af den 15aarige politiske Kamps sørgelige Virkninger, at Alt har maattet dreje sig om Ministeriet Estrups Bevarelse, saa at Alt, hvad det indbefatter, er blevet Tabu. Var det ikke saa, vilde der indenfor Høire have været en loyal, hæderlig Opposition, for hvilken Sc. forlængst vilde være falden. Savnes en *saadan* Opposition, og det vil i Virkeligheden sige en hæderlig, fribaaren Selvstændighed, saa hævner det sig sørgeligt, som vi nu opleve det, at Mænds ærlige Villie kues under Partidisciplinen, og at Blikket hos elleve retsindige Mænd for Nødvendigheden af, at Moral og Anstændighed hævdes, tilsløres. Der er en Nemesis eller rettere en Guds retfærdige Styrelse, som altid seirer, og dersom Estrup falder eller gaaer for Sc's Skyld, inden han faaer fuldbyrdet sin Opgave, saa er det Straffen, fordi han har givet Kirken de to Ministre, F.¹⁾ og Sc.

To Ting i Deres Brev bedrøve mig, den gjentagne Udtalelse af, at Kongen skal være uvillig til at slippe Sc., og at der er Grund til at frygte for, at Steffensen ikke vilde være hans Efterfølger. Jeg havde sat mit Haab til den Mand.

Lars Dinesen²⁾ har været hos Fog. Han kom paa Contoret og sagde at Biskoppen havde ønsket at tale med ham. Samtalen varede $\frac{1}{2}$ Time, og F. førte ham ud gennem de private Værelser.

Jeg har meddeelt Zeuthen³⁾, hvad der kan meddeles, ogsaa at De har anmodet Volf om at stoppe Munden paa visse Folk, men tilføiede, at jeg vilde ikke bede ham om at skrive til Beck, thi kom sligt til den Mand fra to Biskoppers Side, vilde det maaskee kun give ham Anledning til en eller anden kaad Yttring; han skal jo i Aarhus have sagt til en Dame: Biskopperne ere 7 Idioter, og Deres den Værste. Har De seet hans sidste Bedrift i Annexet («Pip engang»), og har De seet en Anmeldelse i Luth. Ugeskr. Litteraturtid. af hans fornyede Udgave af Luthers Postille?⁴⁾

Fra Biskop Balslev modtog jeg forleden Dag hans Bearbejdelse af Bønnerne⁵⁾, som han lader circulere mellem os. Han er en ihærdig og tro Herrens Tjener med en betydningsfuld præstelig Tradition, bevaret i den Præsteslægt, hvortil han hører. Endnu har jeg ikke havt Leilighed til at gjøre mig bekendt med dette hans Arbeide.

Kjender De Præsten Stabell i Tanderup? Han var en Poenitentse for mig her i Stiftet, og hans Befordring tog en Byrde fra mine Skuldre. Jeg ansaae ham for temmelig sindssyg og en lille Piece: Kongen som Herrens Salvende, som han har tilsendt mig, synes desværre at vise, at han ikke er helbredet⁶⁾.

Tak for Deres venlige Forespørgsel om min Hjemreise. Den var langvarig (24 Timer) og kjedelig men ikke betænkelig. Et Lyspunct var der,

da jeg i en Timestid stod i Forstavnen paa Iisbryderen og glemte Kulden over det smukke Skue af, hvordan Iismasserne kløvedes af det arbejdende Skib. Dejligt var det at komme hjem.

Levvel, kjære Biskop Stein! Erfarer De Noget vil De nok meddele mig det. Saalænge det er muligt, bevarer jeg Haabet om en fornuftig Udgang paa den nærværende Udgang; jeg bruger med Forsæt Ordet fornuftig, thi *alene* sund Sands burde overtøye Magthaverne om det Ubetænksomme i at sætte en fortsat rolig Udvikling af det System, som er det raadende, paa Spil for en uværdig Mands Skyld.

Gud bevare sin Kirke i vort Folk, Han see i Naade til Land og Rige.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ *J. C. H. Fischer* (1814–85), kultusminister 1875–80. ²⁾ *L. Dinesen* (1838–1915), fremtrædende højrepolitiker; som tilhænger af forligsbestræbelserne mellem Højre og det moderate Venstre var han modstander af Scavenius og virksom for hans afgang. ³⁾ *Fr. Zeuthen* (1837–1915), stiftsprovst i Viborg 1885–95, sp. til St. Michaelis kirke i Fredericia 1895–1915, formand for IM 1901–15. ⁴⁾ I Annexet (15/1–91) kritiserede Beck centrumsretningens (»de uævnelige«) passivitet: »det nytter ikke at man stadig raaber »pip en Gang«, de giver intet Pip fra sig«. I Kirkelig Litteraturtid. (Tillæg til Luth. Ugeskr.), hvis danske redaktør var A. S. Poulsen, stod jan. 91 en bidende anmeldelse af Becks udgave af Luthers postille (1889 ff.); Beck kritiseredes for umådeligt sjuskeri og for uden videre at have tilegnet sig æren for Jørgen Thistedes oversættelse. ⁵⁾ Balslevs forslag (nr. 37, note 6) blev diskuteret i KR 14/9, 24/9–91; en komité nedsattes til at arbejde videre med dem, og efter ny behandling (14/9, 24/9–93) tilstilledes de Min. som ønskede resultatet trykt, jfr. nr. 123, note 2; se også Gudstjenestekollekterne, 388 ff. Autorisationen fandt sted 10/1–95, Love og Exp. 1895–96, 27. ⁶⁾ *T. V. Stabell* (1832–97), sp. til Tanderup 1884–97, udgav 1891: Kongen som Herrens Salvede.

Nr. 47.

Viborg d. 25 Febr. 1891.

Kjære Biskop Stein!

De skal ikke nære Frygt for Pastor Fog¹⁾. Jeg vil ansee ham for i mange Maader at egne sig for Espe med dets særlige Forhold. Jeg vil ikke kalde Fog en begavet Mand, et videre Syn er ikke givet ham, men han er en Personlighed, sikker og kraftig. Han er en Vendelbo, ved den første Berøring med ham kan han synes noget frastødende, men der er Kjerne. Hans Christendom er ægte og sund. Af Theorie er han Grundtvigianer, men i Praxis er han det ikke. I Aarenes Løb (10 Aar i Øls) har jeg lært ham at kjende og faaet ham kjær, og jeg er vis paa, at hans Arbeide her er af den Art, at Virkningerne ikke bortdunste med hans Bortgang. Hans Hustru, en Datter af den afdøde Maler Rohde, er en elskelig Kvinde.

Det er vistnok en reen Undtagelse, at Sc. ved saadanne Leiligheder skriver til Biskoppen; han pleiede at beordre Jonquières dertil, ligesom jeg ogsaa nylig fik et lignende Brev fra B. Becker. Han er unægtelig en mærkelig Mand; han maa vide, at Afgrunden er ifærd med at aabne sig under hans Fødder, men ikke desmindre er han arvaagen og pligtopfyldende i sit Embede. »Ak de skønne spildte Kræfter.« Ja, det gaaer mig som Dem, der hviler et Tryk paa mig, saa længe den Sag ikke har faaet den rette Afgjørelse, og skeer dette ikke, naar Rigsdagen er sluttet, kommer det store Spørgsmaal: hvad saa? Jeg kan kun henvise til Jak. 1,5.

Viborg er i svært Røre i denne Tid. Plenges²⁾ udæskende Færd i »Israel og vore Dage« har ført til, at Z. har holdt et Foredrag om den gl. tstmtl. Kritik, hvorefter Pl. næste Aften i et Foredrag tog til Gjenmæle, som førte til en Discussion, hvori Z. skal have forrivret sig, men som sluttedes af Glarbo³⁾ meget heldigt. Igaaraftes holdt Gl. et Foredrag om den frie Tanke og den frie Tro med særlig Hensyn til »Israel og vore Dage«, hvilket jeg hørte, Gl. gjorde det fortræffeligt, sagligt, roligt og opbygge- ligt. I Mellemtiden har Pl. tilsendt Præsterne adskillige uartige Breve. Men Byen er i Oprør; jeg vil ikke tale om, at alle Radicalerne rase mod Præsterne, men mange Hjerters Tanker aabenbares. Denne Lære, at man kan tage af Bibelen, hvad man kan bruge, og lade Resten ligge, er saa saare beleiligt for Mange.

Hjertelig Hilsen

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ *J. Fog* (1846–1939), sp. til Øls-Hørby-Døstrup 1880–91, til Espe-Vantinge 1891–1916, gift med Agnes Rohde (1853–1942). ²⁾ *A. Plenge* (1859–1940), skolebestyrer i Viborg 1890, sp. til Uldum-Langskov 1909–12, til Magleby (Møn) 1912–25, udgav som radikal og bibelkritisk grundtvigianer 1891 f. Israel og vore Dage. Om hans strid med Zeuthen, se: Johs Gøtzsche: Frederik Zeuthen, 1927, 138 ff. jfr. nr. 85. ³⁾ *O. N. Glarbo* (1848–1916), sp. til Sdr. sogns kirke i Viborg 1881–92, til Esbønderup-Nødebo 1892–1900, til St. Mikkel's kirke i Slagelse 1900–16.

Viborg d. 24 Marts 1891.

Kjære Biskop Stein!

I Haab om, at De har forstaaet, at mit Telegrams noget fordringsfulde Anmodning til Dem var begrundet i presserende Forhold, og med Tak baade for det hurtige og efter Omstændighederne oplysende Svar – thi det gav mig dog en Forestilling om Vedkommende – maa jeg nu meddele Dem Sammenhængen og i Fortrolighed lette mit Hjerte.

Da Tiden for Bælum Sognekalds Besættelse stod for, anmodede jeg Ministeriet, idet jeg ikke havde nogen præsentabel Mand til det ledigt-blevne Provsteembede, om ved Kaldelsen at tage størst muligt Hensyn hertil. Ministeriet sendte mig Ansøgningerne (5) med Begjæring om min Udtalelse, og samtidigt modtog jeg et Brev fra Burm. Becker, hvori han meddeler at have erfaret, at i et Pastorat et Par Miil derfra to Gaardmænd paa Folketingslisten 1890 have erklæret sig at være »uden positiv Religion«, og, idet han peger paa, at Aschenfeldt Hansen er blandt Ansøjerne, med Bemærkning, at han formeentlig ikke vil passe til Provst, spørger: »Tør det præstelige Hensyn tilsidesættes for det provstelige?« Baade Ministeriets og B.B.s Holdning her indgyder Agtelse. Men De vil forstaae, at jeg har været i stort Beraad i denne Sag, inden jeg tog min Beslutning. Jeg vil i *Korthed* anføre min officielle Erklæring: Var ikke Hensynet til en Provst, maatte Asch. H. ubetinget foretrækkes, uagtet jeg nærer stor Betænkelighed overfor ham som Repræsentant for den yderliggaaende Retning af Indre Mission. – Da A. H. er uskikket til Provst, og da J.¹) i Anciennitet staaer lige med ham, er anbefalet paa det Bedste og efter indhentede Oplysninger tør betragtes som en Mand, der efter nogen Tids Prøvelse mulig vil vise sig skikket til Provsteembedet, betegner jeg ham som den, der under de nærværende Forhold egner sig bedst for det paagjældende Embede.

Indholdet af mit Brev til B.B. var i *Korthed* følgende: Tilstandene i det paapegede Pastorat ere mig vel bekendte; dér og i et andet Pastorat i Herredet ere de ikke gode, men Præsten i det førstnævnte er en flink ung Mand, som ifjor har formaaet to Par Forældre, der ikke vilde tillade deres Børns Daab før ved 14 Aars Alderen, til at lade dem alle døbe, – altsaa der er præstelig Aarvaagenhed og Virksomhed, skjøndt ikke i indre Missions Maneer. Og om Asch. H. – en vældig Kraft, men er han sund og ædruelig? »Eensidighedens Styrke«, som tillægges ham, betegner jeg som en næppe berettiget Euphemisme. Jeg har hørt ham i Viborg ved et Missionsmøde, han er tydsk i sit hele Anlæg, stærk Effectjæger; hans Begavelse var taget i det Vulgaires Tjeneste; han maa have fremkaldt en dirrende Bevægelse hos Mange, men mig var han saa frastødende, at kun Hensynet til ikke at vække Anstød afholdt mig fra at forlade Kirken under Prædiken. Saa Indflydelsen paa fremmede Sogne? Dersom A. H. udstrakte sin Virksomhed til disse Steder, maatte det beklages. Dersom Indvirkningen skulde skee ved Lægfolk, vakte ved A.H., da har Erfaringen lært mig, at en af en yderliggaaende Indre-Missionair fanatiseret Kreds har udøvet en ligefrem terroriserende Indvirkning paa Sognefæller og ved at mistænkeliggjøre dygtige og alvorlige Præster snarest har draget fra Kirken. Saaledes tilskrev jeg B. B., og nu faae vi see Udfaldet, men jeg tilstaaer, at jeg har været under megen Anfægtelse, inden jeg tog min Beslutning, og idet jeg i Fortrolighed meddeler Dem dette, beder jeg Dem i Oprigtighed sige mig Deres Mening, om jeg har grebet ret eller ikke. Jeg maa jo sige mig selv,

at hvor A. H. virker, vil der opstaa et mægtigt Røre. Mange ville med Vold trænge sig ind i Guds Rige, og det er sandsynligt, at flere af Egnens Præster vilde blive forulempede i deres ærlige Arbeide; særligt tænker jeg paa en ung Præst²), *Nabo* til Bælum, som ud af sit troende Hjertes Varme lever for sin Gjerning og af al Magt baner Vei for en stille og sund Christendom og søger at holde Indre Miss. Stangen; han vilde maaskee, ja sandsynligviis blive knækket ved Indflydelsen fra A.H.s Nærhed. Men jeg maa jo ogsaa sige mig selv, at Mange, som nu sove, vilde blive rystede op af Søvne ved Asch. H., og at der vilde udrettes Meget af ham, helst dersom han kunde blive forflyttet efter 3 Aars Forløb, men saaledes gaar det jo ikke. Ja sig mig nu Deres Mening og vær ganske oprigtig.

Vi leve her i Viborg i en Brydningstid³). De veed maaskee, at Plenge har bosat sig her som Institutbestyrer, og at han er Udgiver af et Hefte-skrift, »Israel og vore Dage«, hvori han optræder som udpræget rationalistisk Kritiker af det Gl. Testam. Zeuthen er traadt op imod ham i et Foredrag, Glarbo ligesaa, den Første forivrede sig, Gl. gjorde det meget godt. Men ved denne Leilighed ere adskillige Hjerters Tanker blevne aabenbare, det viser sig, at de Brücker-Plengeske Theorier om at tage af Skriften, hvad man kan bruge, finde en særdeles modtagelig Jordbund hos Mange, hvem denne brede Vei er tiltalende. Den Storm, som herved reistes i Byen, har nu lagt sig. Plenge begyndte at holde Foredrag; til det første var der overfyldt, det andet sparsomt besøgt, og dermed synes de at ophøre.

Men nu er Striden standende om et Missionshuus eller et Menighedshuus⁴). Den lille Kreds af Missionsfolk kom til Zeuthen med henved 4000 Kr. tegnede (men det menes rigtignok og vist med Føie, at kun en mindre Deel deraf vil indkomme i Contanter) og tilbød ved et af hans Møder i Menighedspelen nu at bygge et Missionshuus. Herimod reiste der sig Indsigelse fra Nogle, som foretrak et Menighedshuus. Jeg mente at burde tage mig af Sagen og traadte sammen med Glarbo og Overretsassessor Hansen⁵), en varmt troende, fortræffelig Mand, tidligere i Svendborg, som henviste til »Bethel« dersteds, og vi besluttede at virke for et Menighedshuus. Z. erklærede at ville gaae med dertil paa Vilkaar, at Bestyrelsen bestaaer af Byens Geistlige, Biskoppen iberegnet, og et lige Antal Læg-mænd, valgte af ham, og at Huset tilskjødes Indre Mission! Herom er der selvfølgelig ikke Tale. Jeg har nu havt et Møde med de Ovennævnte og 4 Delegerede fra Missionskredsen, paaviist, at Tanken om et Menighedshuus har været oppe hos os i længere Tid og engang været sin Realisation nær, – at Formaalet for begge Huse er ganske det samme, at Lovene ville værne om Husets udelukkende Benyttelse til Guds Riges Anliggender, at Bestyrelsen tænkes at bestaae af de geistlige og et lige Antal Læg-mænd, nemlig Ass. Hansen og Missionsfolkenes Delegerede, saaledes at den supplerer sig selv. Jeg *bad* dem betænke, at det gjælder om at samle og ikke sprede, men Z. svarede, at han for sin Samvittighed ikke kunde gaae med,

og de Delegerede kunde ikke bevæges til mere end at sistere indledende Skridt til deres Huses Bygning, indtil vi kort efter Paaske have holdt et offentligt Møde. Jeg maa dog tilføie, at Z. erklærede i Mødet, at to Huse ere en Urimelighed, saa kommer vort istand, bør det andet opgives. Missionsfolkene ere umedgjærlige, paa et af dem afholdt Møde skal det være udtalt, at man af Frygt for de »vantroe« Præster – ikke de nuværende men Fremtidens – ikke kunde gaae med til et Menighedshuus. Her have vi Virkningen af Becks, Clausens og desværre Zeuthens Raab om de vantroe Præster. Jeg seer i Foreteelserne her Spiren til det, der vil komme Landet over, at der af Førerne er reist en Bevægelse, som de ikke ere istand til at magte og som de derfor tildeels selv ere undergivne. Hvad Z. angaaer, saa har jeg ham oprigtigt kjær, han er en sjælden ædel Personlighed, og han lider under disse Forhold, da det smerter ham at staae sin Biskop imod og han føler det Stødende i, at hans Navn skal savnes i et Opraab fra Geistligheden og anseete Lægmænd i et Anliggende for Guds Rige. Det er Partivæsenets Nemesis. Har jeg ikke gjort Ret i at antage mig denne Sag? Der klages jo ellers over, at Biskopperne ere kun Contoirmænd, og bør vi ikke, naar Leilighed gives, virke for, hvad der kan samle istedetfor sprede? Gud Herren give nu et godt Udfald.

En Mand, som har været i Kbhvn. i disse Dage og forleden i Rigsdagskredse, fortæller, at det stadig hedder sig at Scavenius gaaer til April, og at Steffensen nævnes som hans Efterfølger, *forudsat*, at han vil. Dette Sidste udlægger jeg saaledes: Jeg mener, at Ministeriet Estrups Dage maae være talte om kortere eller længere Tid, nu da Parlamentarismen er knækket og Kbhvns Befæstning saa at sige gennemført, og da der har dannet sig et Mellemparti, der er stærkt nok til at gjøre Udslaget i alle Sager. Denne Situation synes mig at kræve nye Mænd, hvem de provisoriske Krav ville blive indrømmede til Gjengjæld for Indrømmelser, hvad Personlighederne angaaer. Er denne Formodning rigtig, forstaaer jeg, at Steffensen ikke vil ind i et Ministerium Estrup, hvorved hans Fremtid præjudiceres. Som klog Mand siger han maaskee: min Tid kommer nok.

Tilgiv, at jeg har trættet Dem med dette lange Brev om mine egne Anliggender, og skriv naar De kan. Jeg ønsker Dem en velsignet Paaskefest.

Deres altid hengivne

J. Swane.

Jeg prædiker Langfredag og 1 Paaskedag. Paullis Confirmationshandling var i mine Øine *mesterlig*.

¹⁾ *R. L. Jürgensen* (1854–1935), kateket i Faaborg 1884, sp. til Bælum 1891–1903, provst for Hellum-Hindsted hrd. 1892–1903, sp. til Bogense 1903–24. jfr. nr. 49
²⁾ Formentlig *H. P. C. Christensen* (Strangen), sp. til Skibsted-Lyngby 1890–97, se nr. 245. ³⁾ se nr. 47, note 2. ⁴⁾ Om denne strid se Johs Gøtzsche: a. s. 140 ff. Kampen om missions- eller menighedshus er typisk for disse års kulturelt, socialt og reli-

giøst bestemte »klassekamp« mellem »bymission« og »landmission«, jfr. Fem Aalborg-Bisper, 80 ff. og Fra Viborg Amt, 1954, 72 ff. ⁵⁾ F. E. Hansen (1844–1909), landsretsassessor i Viborg 1884–1902, højesteretsdommer 1902–09.

Odense Bispegaard. 30/3 91.

Kjære Hr Biskop Swane!

Jeg forstod godt, at noget Presserende laa bag Deres Telegram, men takker Dem, fordi De i Brevet har meddelt mig det Nærmere. Helligdagens Prædikegjerning have hindret mig i at svare; nu, 2den Paaskedags Aften, sender jeg disse Linier afsted, som skulle begynde med det Haab, at De og Deres Kjære maa have haft en velsignet Paaskefest i Kirke og Hjem, med gode Efterretninger fra Deres Børn.

Jeg beklager, at jeg ikke kunde give Dem mere udtømmende Oplysninger om Jürgensen¹⁾); men da han er Kateket under en meget virksom Sognepræst, har han ikke kunnet gjøre sig særlig gjældende. Provst Wøldike²⁾) roser ham, men Provsten er – alle andre gode Egenskaber i Ære – ikke af dem, hvis Mening jeg tillægger den største Betydning. Men personlig tiltaler Jürgensen mig ved vakker Optræden, sindig Tale, og forstandig Betragtning, saa jeg maa – med Dem – være aldeles enig i, at han absolut bør foretrækkes for Aschenf. Hansen. Den Sidste er ikke perfektibel – undtagen i Vildskab – den Første derimod kan ventelig udvikle sig til en dygtig Præst og Provst. Jeg vilde have handlet ligesom De overfor Ministeriet, hvis Holdning i denne Sag bør roses. Naar De anfægtes af den Tanke, at Aschenf. H. kunde blive et Redskab i Guds Haand til at »vække« Mange, da troer jeg, støttet af Erfaring, at man kan ogsaa bringe for store Offre paa denne »Vækkelses« Alter; hvis Vækkelsen bevirker en stille Vandel i al Gudfrygtighed og Ærbarhed, da var de Præster, som evne at fremkalde den, vel værd at opspørge; men da Vækkelsen som oftest chrystalliserer i Dømmelyst, Arrogance, og højtalende Partivæsen, saa er jeg bange for disse sentimentale, krampagtige Vækkelsesprædikanter, og foretrækker »de stille Kræfter«, som bygge paa Guds Rige. Som Grundtvigianismen dømmes af de Conseqvenser, som nu aabenbare sig af Systemet, saaledes vil det ogsaa gaa den indre Mission i altid voxende Grad. De ældre Grundtvigianere have Uret, naar de fortælle, at Grundtvig vilde vende sig i sin Grav, hvis han kjendte »Nygrundtvigianernes« Doctriner; nej, Intet kommer i Toppen, som ikke har været i Roden, og »den gamle« er Skyld i alle de usalige Udskejelser, som »Frihed for Loke« fører med sig. Det er glædeligt, at de ædle Mænd, som virkelig findes blandt Grundtvigianerne (her er adskillige ypperlige Mænd paa Fyen) nu føle, at der maa siges »Stop«; men man bør tillige beklage, at man har seet fejl i Prin-

cippet. Det er for mig paradisk at erfare fra Kjøbenhavn, at der skal opstilles to store Statuer foran Marmorkirkens Hovedportal: Ansgar – og Grundtvig!³⁾ Jeg seer deri en fin Antydning af, at *Grundtvigianismen* fører til *Katholicismen*. Men det gjør netop *den indre Mission* ogsaa; thi naar Beck skriver i *Indre Missionstidende*, at *Rationalismen* fører til Rom,⁴⁾ saa hævder jeg, at det gjør den skarpe Pietisme ogsaa. Naar denne beständig siger »tag ikke, rør ikke, drik ikke dette eller hint« – er det da ikke en Station paa Askesens Vej? Naar indre Mission mistænkeliggjør Præsterne som »vantro«, er det da ikke rimeligt, at mange søge sig romersk-kath. Præster, hvis Autoritet ikke kan rokkes, idet de optræde med »Embedets Myndighed«; og naar V. Beck nu og da har betonet *Nadveren* som det egentlige Hovedpunkt i Gudstjenesten ere vi da ikke paa Vejen til – Messeofferet? Jo! overalt, hvor man forlader »das Wort«, Guds Ord, vort ene evangeliske Princip, der viser det sig, at *alle Veje føre til Rom*; Udgangspunktet kan være forskjelligt, men man mødes dog tilsidst ved Pavens Fod, som alene kan gjøre Ende paa den Forvirring, man selv har fremkaldt. – Iøvrigt er det curieust at see, hvorledes »Grundtvigianerne« og »indre Mission« holde Udkig med hinanden. Trods alle de Freds-piber, der ryges i »Bethesda«⁵⁾, saa troer jeg ikke paa Freden mellem de to Retninger, der ere som Ild og Vand. Man byder hinanden Armen; hvorfor? ikke som to Venner, der *ville* følges ad; men som Klistet og Hummer, der ikke tør skilles ad, forat den Ene ikke skal løbe forbi den Anden. Man »bytter Gaarde«, som Børnene. Før var det Grundtvigianerne, der havde Højskoler, og indre Mission, der havde Colportører; nu bygger Missionen Højskoler, og Grundtvigianerne kurre efter Colportører. Men »Forlovelsen« ender med et Knald. »Mellempartiet«, de »Stille i Landet« vil engang paany samle *Størsteparten* af Landets Præster (thi endeel »Schwarmgeister« vil der altid være) og Kampen med Hedenskab og Pavedømme vil nøde os til mere Sammenhold.

For den gammeltestamentlige Storm og Hr Plenge behøve vi ikke at frygte. Guds Ord vil gaa luttret og rensed ud af den Ildovn, naar først en Mængde Mennesker have brændt Fingrene. D. F. Strauss⁶⁾ og Consorter have ikke skadet Biblen, og ville hellerikke gjøre det i det Opkog, som Henning Jensen⁷⁾ nu serverer; thi den Bog anbefaler sig for Menneskers »Samvittighed«. Hvad De skriver om Zeuthen gjør mig mere ondt. Ogsaa jeg ærer ham som en brav Præst og ædel Mand; men som Stiftsprovst er han for stemplet Partimand. Hvor kunde han dog gaa hen ifjor og indvie Missionshuset »Elim« her i Odense i en anden Stiftsprovsts Sogn?⁸⁾ Hele dette overflødige Missionshus (thi her findes et meget stort »Bethania«) blev som en Kile drevet ind i vore Kirkebygningsplaner. Alle Odense Præster havde været samlede med Damgaard og mig om Planen til nyt Sogn; gamle Damgaard var velvillig stemt, eftersom St. Knuds Sogn alt er over 20,000 Mennesker. Men – saa kommer Lægfolket (og Provst Heiberg, en ellers fortræffelig Mand) og vil hellere have Missionshus No

2; Pengene samles i kort Tid; saa offentliggjør man (ved Grundstenens Nedlæggelse) at det var Bekymring for Forholdene i St. Knud Sogn, der begrundede det nye Missionshus, hvorom Ingen har talt til Damgaard, og saa kommer den Viborg-Stiftsprovst og indvier Huset i hans Collegas Sogn. At Damgaard var vred over hele den Sag, veed jeg; men som gammel klog Mand taug han, selv om Heiberg har faaet hans Vrede at føle. Vore Kirkeplaner ere derved standsede lidt, og kunne ikke gjenoptages, førend Damgaard bliver helt stærk igen. Efter 2 Maaneders Sygdom og Afkræftelse, er han nu saa vidt, at han prædikede selv Paaskedag. Han er *kun 82!!* Men med saadanne Erfaringer for Øie, hævder jeg at *Landmissionen* er ikke Kirkens Ven, men Modstander og Kritiker, og alle de mange Missionshuse rummer en umaadelig Fare. Derfor ophjælper jeg »Menighedshuse«, og griber – ligesom De – ind hvor jeg kan. Ved Svendborg – »Bethel« stillede jeg som Betingelse for min Indvielse af Huset, at det skulde være et Menighedshus, og jeg toges paa Raad med ved Statutternes Udarbejdelse (et Expl. vedlagt). I Nyborg skal jeg indvie et Menighedshus til Sommer; til begge disse Huse har jeg – ved begge Amtmænds Medvirking – kunnet skaffe 1000 Kroner (til hver) fra »Communefonden« (en opløst Kasse). Frygter man ved »Menighedshusene« for »vantro Præster«, saa kan man ved »Missionshusene« frygte for en Bestyrelse, som jo kan være fuldstændig radikal i den ene eller den anden Retning. *Menighedshuse* kunne være en stor Støtte for Folkekirken (jeg har Erfaring fra Menighedshuset i St. Matthæus Sogn); men *Missionshuse* indeholde et farligt Sprængstof.

Jeg har nu fra Provste-udvalgene faaet 2 Betænkninger om *Naadensaarets Forandring* (som Damgaard og Høyer Møller forkaste) og om Planen til *Landmoders Udvidelse*⁸⁾. – Det er dygtige Indlæg, som nu cirkulere blandt Provsternes hele Kreds; d. 21 April er der saa Provstemode hos mig til Discussion, saa at Sagerne ere godt forberedte til Landemodet. Har De Lyst, kan De godt i Begyndelsen af Mai faa de to, ikke store Aktstykker at see; Sagerne skulle jo ogsaa for hos Dem. – Jeg er kjed over, at jeg ikke for April & Mai kan planlægge Visitationerne; thi – Kronprindsen ventes herover til Frimurer Jubilæum, med dette vil jeg *ikke have det Mindste at skaffe*, men paa Banegaarden maa jeg jo gjøre Honneur sammen med Stiftamtmanden. Denne Sidste har forespurgt *om og naar* Kronprindsen kom, men kun »svævende« Svar kan opnaaes. – Ja, Paullis Confirmation var fortræffelig; han gjør en god Gjerning i Hovedstaden. Han tilskrev mig forleden, at hans Moder¹⁰⁾, som er halvblind, er falden paany og har knækket venstre Arm. – Lev vel, kjære Biskop Swane.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ se nr. 48. note 1. ²⁾ *M. Th. Wøldike* (1826–1900), sp. til Brahetrolleborg-Krarp 1877–1900, provst for Salling hrd. 1880–92. ³⁾ jfr. nr. 136. ⁴⁾ se IMT.

15/3-91, jfr. foredraget i studenteforeningen 16/3-93, trykt i Annexet 15/4-93.
⁵⁾ Om de kirkelige retningers »økumeniske« samarbejde på de såkaldte »bethesda-møder« (1886 ff.), se Den danske Kirkes Historie VII, 276 ff. ⁶⁾ *D. F. Strauss* (1808-74); der tænkes især på *Das Leben Jesu* (1835), *Das Leben Jesu für das deutsche Volk* (1864) og *Der alte und der neue Glaube* (1872). ⁷⁾ *Henning Jensen* (1838-1929), sp. til Pedersker 1872-79, til Stenlille-Stenmagle 1879-85, afskediget for politisk agitation 1885, medarbejder ved Politiken og Social-Demokraten, redaktør af København 1897-1919. Han udgav 1890: *Jesu Barndom og Ungdom*, 1891: *Jesus i Gallilæa*, stærkt påvirket af ultraliberal (tysk-fransk) »bibelkritik«. ⁸⁾ se nr. 38, note 11. ⁹⁾ se nr. 39, note 8 og 10. ¹⁰⁾ *Marie Elisabeth Paulli*, f. Mynster (1822-1909).

Nr. 50.

Odense Bispegaard. 9/4 91.

Kjære Hr Biskop Swane!

Jeg havde igaar Besøg af Sognepræsten i Faaborg, Fangel¹⁾, med hvem jeg talte indgaaende om Jürgensen, uden selvfølgelig at nævne Noget om paa-tænkte Provstplaner. Jürgensen haaber paa Bælum og glæder sig dertil. Efter Fangels Dom er Jürgensen et elskværdigt Menneske, en dygtig Præst, en administrativ flink, ordentlig Mand. Han har – som Ordene lød – »et godt Vidnesbyrd at bringe i sin Forkyndelse« og er ret øvet som Prædikant, da han ofte maatte prædike for Pstr. Chiewitz²⁾. Han hører aldeles ikke til noget kirkeligt Parti, men *kan* arbejde med Indre-missionærer. – Da Alt dette lyder godt, vil jeg glæde Dem ved denne Meddelelse fra bedste Kilde. Nu er baade 1ste og 8de April forløbne, og endnu er ingen Forandring indtraadt. Jeg er spændt paa, om de nærmeste Uger skulle medføre en Overraskelse. – Vor lille Pige – som hidtil har været os en Velsignelse – blev confirmeret i Søndags, og vi havde i den Anledning Familiebesøg fra Kjøbenhavn. Edouard Suenson³⁾ var derimellem, og jeg talte meget med ham om Ministersagen. Han mente, at hvis Rygtet var Conseilspræsident, saa ombyttedes Scavenius snart med Nellemann (ad interim); men da Conseilspræsidenten hedder Estrup, og da denne nyder altid dybere Tillid hos Kongen, ikke mindst efter at Rigsdagen begynder at forhandle, saa mener man almindeligt, at Alt bliver ved det gamle, og at Ministeriet ikke lader sig genere af Indignationen over Scavenius. Vil man ikke tjene under ham, kan man søge og faa sin Afsked; tertium non datur. – I Breve fra Kjøbenhavn stadfæstes denne Opfattelse. Men jeg kan ikke endnu op-give Haabet om, at Sjællands Biskops Samtaler med Estrup maa have gjort nogen Virkning. Jeg længes efter at høre Deres Mening og de Efter-retninger, som De monne have. Mit Sind er i Uro over hele denne Sag.

Førstkommende Søndag og Mandag faa vi Besøg af Biskop Clausen, som vil see til sine fyenske Sønner, i Verninge og Odense⁴⁾. Jeg glæder mig til en god Samtale med ham. Jeg haaber, at Aaret vil bringe os ogsaa Deres og Bispindens Besøg.

Frøken Conrings Død fyldte mig med Vemod; mange lyse og adskillige mørke Minder stege op i Sjælen; men de første have forlængst sejret. Ogsaa jeg beundrer hendes Intelligens, Ihærdighed, moderlige Hjerte for Syge og Forladte. Men hun var svær at arbejde sammen med, da Sympathi og Antipathi gjorde hende uretfærdig i Søstre-Kredsen, og naar hendes stærke Villie beundres, da maa dette forstaaes med Modifikation. Jeg har aldrig kjendt mere ubøjelig Villie til *at gennemføre en fattet Plan*; men sjælden har jeg kjendt mere vaklende Villie til *at fatte en Plan*; i disse Overvejelsens Perioder var hun alskens Indflydelser underkastet, og det var ikke altid de bedste, som seirede. – Hvem tager nu Styret? Sofie Zahrtmann? Jeg aner det ikke. – Jeg blev strax paa den elskværdigste Maade underrettet om Dødsfaldet baade fra Søstrene og fra Dalhoff. Til Begravelsen kunde jeg desværre ikke komme, da jeg saa maatte have rejst paa Confirmationsdagen.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ *H. J. Fangel* (1850–95), sp. til Faaborg 1889–95. ²⁾ *J. C. Chievitz* (1815–93, sp. til Faaborg 1859–89. ³⁾ *E. Suenson* (1842–1921), kommandør, direktør for Det store Nordiske Telegraf-Selskab, bispinde Steins broder. ⁴⁾ *H. N. Clausen* (1858–1901), hjælpepræst i Verninge 1887–91, kkp. i Storehedinge 1891–97, sp. til Søllerød 1897–1901, og (formentlig) maleren *V. Clausen* (1869–).

Viborg 10 April 1891.

Kjære Biskop Stein!

Det er sildig Aften, efterat et Stiftsøvrighedsmøde er endt, men jeg maa sende Dem et Svar med Tak for Deres to sidste Breve.

Deres yderligere Meddelelse om Pastor Jürgensen, som paa en fyldig Maade bekræfter Deres tidligere Udtalelse, vilde glæde mig mere, dersom jeg var sikker paa at faa ham til Bælum, men Udnævnelsen trækker saa længe ud, at jeg maa antage, at der er Dissents mellem Scavenius og B. B. – De erindrer maaskee sidstnævntes Ytring i hans Brev til mig, hvilken gik i Retning af Asch. H., og B. B. er jo meget stiv. Imidlertid er der jo ingen Mening i at spørge Biskoppen, naar man ikke vil tage Hensyn til hans Udtalelse.

Jeg haaber ikke at trætte Dem, naar jeg fortæller om vort paatænkte Menighedshuus, thi dette at værne om, at Kjøbstæderne ikke blive Domainier under den indre Mission, bør være en Opgave for os. I Mandags havde jeg med Glarbo og Assessor Hansen et Møde med 20 Indbudne, hvori jeg forelagde Sagen med dens Genesis, fortalte, at Missionsfolkene

havde tilskrevet mig, at de vilde bygge, og begjærede af de Tilstedeværende en Udtalelse, om de vilde være med til at udføre vor Tanke, idet vi saa fastholdt Haabet om at faae de Andre med. Der var en god og fortrøstningsfuld Stemning over Mødet, og eenstemmigt vedtoges at skride til Værket, og vi have nu sammenkaldt et Menighedsmøde til næste Mandag, hvor jeg vil forlange Menighedens Tillidsvotum som Betingelse for at begynde. Ved vort indledende Møde tegnedes der af 14 af de Tilstedeværende 2300 Kr. (som senere saa voxede til 3000 Kr.), og der var ingen Rigmænd mellem os; det er en god Begyndelse, thi vi mene, at Bygningen kan opføres for 12000 Kr. Byraadet skjænker upaatvivleligt en smukt og bekvemt beliggende Byggegrund, og Sparekassen forhaabentligt 1000 Kr.

Med Zeuthen havde jeg idag en lang og indgaaende Samtale; han er ilde stillet. Han mente paa Mandag at ville erklære, at naar han ikke kunde faae det Bedste (Miss.huus), vilde han gaae med til det Næstbedste (Menig.huus) og opfordre sin Kreds til det Samme, men saa vilde han tillige udtale sig fyldigt om den indre Missions Værd og Betydning. Dette maatte jeg paa det Bestemteste fraraade, da jeg vilde tilstræbe at give Mødet en opbyggelig Character og et løftet Præg, og da et saadant Foredrag som hans paatænkte laae aldeles udenfor Mødets Bestemmelse, der netop gik i samlende Retning med Opfordring til en Menighedsudtalelse. Han indrømmede, at det var ikke tactfuldt, men »maa jeg ikke saaledes udtale mig, saa maa jeg tie«. Hvad han nu gjør, veed hverken han eller jeg. Afskjære ham Ordet, vilde være uklogt af mig; taler han paa den Viis, maa jeg søge at afværge det Skurrende. Vi kom ind paa hele Indre-Mission. Jeg sagde, at Grundtvigianerne havde Uret i christl. Henseende men logisk Ret til at være et Parti, fordi de havde et »særligt Syn«, men Indre Miss. forsyndede sig baade christ. og logisk ved at være et Parti, thi deres Princip er at faae de døde Masser i Tale og føre dem til Herren og Kirken – og hvad der var udrettet i den Henseende, anerkjendte jeg med Taknemmelighed – men nu har den naaet sin *ἀκμή*¹), og nu er den factisk et Parti, ialfald i Lægfolks Øine, »Missionen« og ikke Kirken er den levende Menighed, udenfor den kun Død. Det maa nu være Folkekirkens Opgave at gjøre Front mod »Missionens« Overgreb, saaledes som dette fEx er kommet frem overfor Hedningemissionen, ligesom det for 20 Aar siden var Opgaven overfor Grundtvigianismen. De mange Missionshuse trindt om i Landet rummede Spirerne til Sectdannelse og dermed en stor Fare for Folkekirken. Styrelsen var allerede ved at glide ud af Hænderne paa Indre Miss.s Ledere, hvad der nu viste sig her, hvor Z. næppe vilde at formaae at forhindre sine Venner fra at bygge, uagtet der opførtes et Menighedshuus. Jeg fremførte uforbeholdent den hensynsløse Adfærd i Odense og det lidet Passende fra hans Side i at foretage Indvielsen af Miss.huset. Men jeg tilføiede, at *Mange* i Viborg, som ikke kunde slutte

sig til hans Forkyndelse, agtede ham og holdt af ham, og om mine personlige Følelser for ham kunde han ikke være uvidende. – Tilgiv, at jeg har været saa udførlig i denne personlige Meddelelse overfor Dem.

Hvor gjerne vilde jeg ikke tredje Mand i Odense Bispegaard i de næste Dage! Tal kun med Clausen om denne Sag²⁾); det er af Vigtighed, at Biskopperne staae sammen ogsaa i dette. Med Clausen har jeg paa Foranledning af et Brev fra Provst Brammer³⁾), der er en forstandig Mand, brevvexlet om hvorledes Valget af de delegerede Præster til det udvidede Landemøde bør ordnes, for at undgaae, at de to Særretninger ikke blive fuldstændigt tilsidesatte, hvilket vilde sætte meget ondt Blod og muligt give den paatænkte Institution et Banesaar i dens Fødsel. Jeg vil ikke udtale mig nærmere herom, da Clausen kjender min Opfattelse. Kun saa Meget: Er den simpleste og naturligste Vei ikke den, at hver Præst i Stiftet afgiver Stemme paa een Delegeret og sender sit Votum til Biskoppen gjennem Provsten. Saa kunne jo hver af Retningerne forene sig i Stilhed om, hvem de ville stemme paa, – men saa maa Mellemretningen rigtignok ogsaa tage sig sammen. Jeg faaer nok at vide, hvad De og Clausen mene herom.

Jeg skal med Sindsro finde mig i, at Fyens Landemøde forkaster vort Naadensaarsforslag⁴⁾), kun at Sagen ikke skriinlægges men henvises til den af Ministeriet paatænkte Commission. Thi *Ændringer trænges der til*, og Damgaard, der unægtelig er paa Forhaand noget stræng imod, hvad der paa det liturgiske og practiske Omraade ikke er udgaaet fra ham (husk hans Optræden paa Landemødet i Liturgisagen⁵⁾), indrømmer jo i sit lille Skrift om Naadensaaret, at *Ændringer* meget vel kunne lade sig gennemføre.

Om Sc. veed jeg Intet. Man skulde dog synes, at Varbergs Domfældelse for Meened i den fameuse Sag maatte faae visse Folk til at lukke Øinene op, eftersom Meeneden siges at have været i Sc.s Faveur!!⁶⁾ Hvor ere vi ikke sunkne dybt.

Nu Godnat, kjære Biskop Stein. Idet jeg sender Dem og Bispinden en hjertelig Hilsen fra min Hustru og mig, tilføier jeg Haabet om, at det maa lykkes os paa en smuk Sommerdag at gjæste Dem i Deres fornyede gamle Bispegaard.

Deres altid hengivne

J. Swane.

Venlig Hilsen til Clausen.

¹⁾ »spids« (kulmination). ²⁾ se nr. 40 note 2. ³⁾ *C. B. Brammer* (1832–1900), sp. til Stouby-Hornum 1877–98, provst for Bjerre-Hatting hrd. 1885–98. ⁴⁾ se nr. 39, note 8. ⁵⁾ jfr. nr. 61. note 1 og FLA, 1887, 30 ff. ⁶⁾ Varberg (nr. 40, note 2) idømtes 7/4–91 2½ års fængsel for bedrageri og mened, se Soc.-Dem. 8/4–91.

Kjære Hr Biskop Swane!

Clausen forlod mig for nogle Timer siden, forat drage til Dyrehavegaard. Han var livlig, rar, men ældet endeel, siden jeg saae ham sidst. Vi have samtalet timevis, og efter Samraad med ham sender jeg Dem disse Linier.

1) Hvad Scav. angaaer, tilskrives mig igaar fra Kjøbenhavn: »Ved Hoffesten skal han have været saa »unbefangen«, som nogensinde, skjøndt der netop i de Dage var faldet Dom til Tugthus for Meneed (til S.s Fordeel) i den I-P.ske Sag. Man tvivler mere og mere om, at noget nyt vil spørges angaaende Scav.s Bortgang.« Fortællingerne om Nellemanns interimistiske Overtagelse af Ministeriet, og om Scav.s Afsked eller Permission paa længere Tid finde mindre og mindre Tiltro. Der siges, at Estrup i Begyndelsen ikke vilde »Forhandling« med Venstre, og at en Krise var nær, som vilde have gjort Ingerslev¹⁾ til Conseilspræsident. Men Estrup blev omstemt af Højre, Estrup forhandler, men – saa maa Højre sluge Kamelen, Scavenius; – det er jo »kun Kirken«, som betaler Gildet. Hvor længe skal dette dog gaa? »Socialdemokraten« har paany haft en bitter Artikkel mod Scav. & Nellemann²⁾. Clausen jun.³⁾ har lovet at skaffe os den. Hvorlænge kan Kirken tie stille? Alle vare spændte paa 1ste April; nu er Grændsen passeret; og nu spørges der: hvad gjøre Biskopperne, særlig Sjællands Biskop? Sagen vil utvivlsomt komme for ved Menighedsconventet i Juni; Ussing⁴⁾ interPELLERER stadig Clausen, og vi maa ikke daare os med »Fred og ingen Fare«. Paa en Fælles-optræden fra *alle* Biskoppers Side som Clausen ønsker kan der næppe regnes, da Sthyr absolut ikke og Schousboe næppe gaaer med. Men bør vi dog ikke *Alle* have Klarhed over Sagens virkelige Stilling med Hensyn til følgende Punkter: 1) Hvad er Løgn og hvad Sandhed i de om Ministeren udsprede Rygter i Warberg-sagen? 2) Hvad er der *siden Januar* foretaget af Sjællands Biskop? 3) Hvilke ere Udsigterne med Hensyn til Ministerskifte? 4) Hvad bliver det til med »Departementchefs-posten?« – Først naar vi have Klarhed over disse Punkter, kan hver *Enkelt* af os tage under Overvejelse, hvilken Stilling han mener at turde og burde indtage. Fog har meest Tillid til Dem, og Clausen og jeg mødtes i Ønsket om, at De vilde interpellere Fog, forat faa Sagerne Stilling at vide. Jeg frygter for, at Fog driver sin ofte omtalte »Cunctator-politik«, hvis Resultat bliver: ikke o, men et ÷ i Kirkens Anseelse. Mon Sagen er omtalt for Kongen? Vi Biskopper ville staa frygteligt, dersom Præster gjør et Skridt, som vi ikke kunne enes om. At indlade sig i en lang Brev-vexling med Fog, fører til Intet; men et kort Spørgsmaal: »hvad er skeet? hvor staa vi?« maa være berettiget efter Samtalen i Januar, og et bestemt Svar maa saa dog gives. Clausen og jeg ville takke Dem, hvis De kan skaffe Lys i denne uhyggelige Sag.

2) Hvilket Smuds og hvilken Gemeenhed leve vi dog ikke i! Grosserer *Ingemann-Petersen*, (S.s Anklager!!), boende i Gjentofte Sogn, har hos sig en 18 aarig Pige, som ifjor fødte Tvillinger i hans Hus; det ene Barn døde strax, det andet var hverken døbt eller navngivet Aaret efter. Paa Pastoratets Forespørgsel svarer Pigebarnet: »Drengen skal hedde Frithiof Ingemann-Petersen.« Svaret lød: »Det kan ikke skee uden Barnefaderens Samtykke.« Derefter skrev Ing-P. en Seddel, hvori han *ikke angav sig som Barnefader*, men tillod, at *Frøken N.N.s Barn fik hans Navn*. Dermed vilde Præsten ikke lade sig nøje, og nu er Sagen indstævnet til – Minister Scavenius.s Afgjørelse.

3) Hvad De skrev om »Missionen« og »Menighedshuset« vandt Clausen og min fulde Interesse og Sympathi.

4) Jeg venter de to Erklæringer, som de to Provst udvalg have udarbejdet (om Naadensaar) og (Landemods-udvidelsen) tilbage om nogle Dage efter endt Cirkulation⁵). Naar jeg saa har haft Provstemøde hos mig d. 21de, har jeg lovet at sende Clausen begge de indgaaende Udtalelser til Gjennemlæsning. Fra ham kan De godt faa dem, dersom De ønsker det; de ere værd at læse. Vi læste ogsaa Brammers Brev. Men, *min* Anskuelse modnes mere og mere derhen: *Landemodsudvidelsen* som den foreslaaede, vil Intet nytte, men skaffe Kval paa 7 Steder. Lægfolkene *ville* med. Præsterne ville ikke nøjes med Repræsentanter hvis Valg tilmed er vanskeligt; og mange Provster ville see skævt til, at Præster ligesom gaa ind paa deres Omraade; Kirkeraadet vil faa en haabløs Opgave ved at samarbejde 7 Landemoders forskjellige Opfattelser. – En Udvidelse af *Kirkeraadet* drager mig mere til sig. Lad *Regjeringen* vælge *ikke mange men vægtige Gejstlige og Lægmand* ind i Kirkeraadet, saaledes som alt antydet i den kgl. Anordning fra 1883⁹). Bliver der saa Vrøvl, bliver det da kun paa *et Sted*, og naar Folk skulle være med til at bære Vanskelighederne og Ansvar, ere de altid mere medgjærlige end naar de gaa paa Kritikken og Agitationens Veje. Kunne *Diæter* ikke skaffes, saa faa vi *Alle* at opgive disse. Jeg antyder kun disse gjærende Tanker, som jeg ogsaa har fremsat for Clausen, men forbeholder mig senere at gjøre opmærksom paa hvad der kan tale til Gunst for Kirkeraadets og ikke Landemodernes Udvidelse.

Hvad De skriver om Damgaard er – (det tilstaaer jeg privatissime) – sandt. Han har kun bitter, spids Kritik tilovers for Alt, hvad der ej kommer fra ham. Paa de udvidede Landemoder ville Naturer, som hans, altid være farlige Elementer. Brevet maa bort i Aften. Tilgiv Hastværkspræget, som er over det.

Guds Fred og Lev vel! Gud føre Kirken og os Alle ud af de nuværende træge Kaar!

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

NB) Brevet kom ikke afsted i Aftes. Nu, til Morgen kom vedl. Brev fra Kateket Jürgensen i Faaborg. *Han tager sin Ansøgning tilbage*. Skjøndt jeg formoder, at Burm-B. har tilskrevet Dem dette, fremsender jeg dog Jürgensens Brev, forat De kan see Motiveringen. Brevet kan brændes, da Alt fornødent er noteret her. Jeg beklager meget denne Vending. –

¹⁾ *H. P. Ingerslev* (1831–96), indenrigsminister 1885–94. ²⁾ Den (nr. 51, note 5) nævnte artikel angreb heftigt Scavenius og Nellemann som moralens og rettens vogtere. ³⁾ Formentlig den nr. 50, note 4 nævnte V. Clausen. ⁴⁾ Lic. (dr.) theol. *H. B. Ussing* (1855–1943), sp. til Vejlbj 1882–91, til Jesuskirken i Kbhvn 1891–1915, stiftsprovst sst. 1915–33. 1887 udsendte Ussing Kirkens Krav i Storehedinge-Sagen (jfr. samme: *Min Livsgerning som jeg har forstaaet den I*, 1939, 64 f.); jfr. *Jyske Saml. a. s.* 106 f. ⁵⁾ se nr. 39, note 8 og 10. ⁶⁾ *Love og Exp.* 1881–83, 363 ff.

Nr. 53.

Viborg, 9 Mai 1891.

Kjære Biskop Stein!

Kan De tilgive min Seendragtighed med at besvare Deres Brev af 13 April, som endog efterfulgtes af en lille Epistel, der bebudede en Begivenhed, som desværre endnu ikke er bleven til Virkelighed.

Tak for Deres Breve og tilgiv min Forsømmelighed med saa stor Velvillie, at jeg tør undlade at spille Tiden med længere Undskyldninger, der i Virkeligheden ikke gjøre mig bedre, end jeg er.

Om Spørgsmaalet Scavenius forlyder nu *Intet*, og idet Kongen vil være paa Reise indtil sidst i Juni, vil selvfølgelig *Intet* skee i den Tid, og saa er Sommeren der med dens distraherende Virkninger, og Alt driver over. At den nyeste Skandale (den Warbergske) efter at have fremkaldt nogle Dages Omtale forsvinder spørløst af den offentlige Bevisthed, er et eclatant Bevis paa, paa hvor lavt et Niveau Moraliteten staaer hos os; det er Straffen fra Vorherre og, ret betænkt, den værste af alle Slags Straffe. – Det er en stor Ulykke for et Folk, naar Politikken bliver den ene raadende aandelige Factor, saaledes som det er stærkt paa Vei til at blive i vort Land. Der udvikler sig da en Absolutisme af den værste Art, nemlig en saadan, som kvæler enhver veltænkende, hæderlig og et selvbevidst Folk værdig Opposition. Hele Høire er ilde stemt mod Sc., og det kom frem uden Ord i Brandes-Sagen¹⁾, og desuagtet løfter der sig ikke en eneste Røst i Høirepressen mod Forargelsen. Dette er et utaaeligt Ministerdespotie og i høieste Grad depraverende. Men derfor er jeg ogsaa overbeviist om, at Ministeriet Estrups Dage ville være talte om ikke lang Tid. – Jeg seer ikke, hvad der er at gjøre for Øieblikket for vort Vedkommende. Fog er den Eneste, af hvem Noget kan kræves, han staaer Kongen nær, men nu er Kongen her ikke. Dersom det bliver mig muligt at komme nogle Dage til Kbhvn i Juni, vil jeg tale indgaaende

med Fog om Sagen; at skrive til ham vil næppe føre til Noget og forsaa-vidt være utilfredsstillende, som han næppe vil udtale sig uforbeholdt skriftligt. Tak for Laan af de vedlagte Betænkninger; dersom det ikke var næsten Midnat, vilde der være Meget at drøfte; nu kun nogle Ord.

Damgaard og Høyer Møller skrev som gamle gnavne Mænd, Olsen²⁾ med Oversigt og Betænsomhed. Da jeg til det Yderste er en Modstander af, at Præsterne sættes paa fast Lønning, hvilket vil medføre, at alt Kirkens Gods kommer ind under Rigsdagens Dominium, kan jeg ikke ønske, at hensigtsmæssige Ændringer i Naadensaarsreglerne, der i deres nuværende Form medføre Gjældbundethed for Livstid for mange Præster, skulle op-sættes, indtil fast Lønning indtræder, men maa ønske og vente, at Lande-moderne ville udtale sig for Regeringens Tanke, at forelægge Sagen for en Commission. Overfor Damgaards og H.M.s bittre Kritik kommer jeg til at tænke paa, hvad disse Mænd vilde have sagt til Anordn. om Præste-pensionerne^{2a)}, om Forslaget i sin Tid var forelagt dem. Det var traadt under Fødder, og nu er man dog enig om, at medens det selvfølgelig med-fører adskillige Ulemper, fordi det er baseret paa noget saa Urimeligt, at et Embede skal underholde baade Embedets Indehaver og Formanden, saa er det dog et eminent Fremskridt i Forhold til den tidligere Ordning.

Hjorts og Tobiesens Betænkninger have interesseret mig, men hvad skal Enden blive: ligesaa mange Hoveder, ligesaa mange Sind. Jeg for-staaer Deres Tanker, som gaar i Retning af Kirkeraadets Udvidelse, men jeg kan Intet udtale derom for Tiden, jeg er ikke naaet til Klarhed i den Sag. Kun saa Meget: Troer De, at Ministeren nu vilde vove ad administrativ Vei at ordne et Forhold, der fra Rigsdagens Side vilde blive stemplet som et flagrant Overgreb, som et Forsøg paa at tilsidesætte Grundlovens § om Kirkeforfatningens Ordning ved Lov? Dernæst, De frygter de syv Landemoders indbyrdes modstridende Holdning og Opfat-telse og er derfor betænkelige ved Landemodernes Udvidelse. Men er en Kirkeforfatning, og en saadan maa omsider komme, hvis Folkekirken skal bevares, tænkelig uden Bibeholdelsen og Udvidelsen af Landemoderne? Disse besidde Historiens Ret og ville blive et af Trinene i Forfatningens Led; er det saa ikke rigtigt i Tide at søge at udforme denne Institution?³⁾

Tilgiv disse hurtigt henkastede Ytringer; som sagt, det er silde.

Jeg fik idag Scharlings Bog⁴⁾; den kan blive livlig Lecture paa Vi-sitatsreisen.

Jürgensen har været hos mig, han gjør et meget godt Indtryk og vil vistnok vise sig som et brugbart Provsteæmne.

Hjerteligt Levvel, kjære Biskop Stein; skriv snart til mig.

Deres hengivne

J. Swane.

P. S. Med vort *Menighedshuus*⁵⁾ gaaer det fortræffeligt. Offervilligheden i Byen har overgaaet mine Forventninger langt. Byraadet skjænker en

smuk Byggeplads. Sparekassen yder utvivlsomt et rigeligt Bidrag. Alle see venligt til Foretagendet. *Missionshuus*, bliver der foreløbigt Intet af. Men V. Beck har i denne Anledning udviist den grimmeste Hensynsløshed mod Zeuthen, og dennes egne Tilhængere have viist sig som det, de ere: fanatiske Schismatikere. Saaledes vil det gaae i det Store med Indre Mission om nogen Tid.

¹⁾ Under behandling af understøttelsen til Brandes (nr. 40, note 3) erklærede Scavenius at han ikke modsatte sig den, men trods betænkeligheder vurderede Brandes højt som den der har »haft ganske overordentlig stor Betydning for Aandslivet i Danmark« (Folketingets Forhandl. 1890/1 (6/3-91), 4213 ff.). Understøttelsen vedtoges i folketinget, men faldt (31/3) i landstinget, blev atter taget op, men faldt nu i folketinget 17/3-92, jfr. C. G. Elberling: Georg Brandes, 1937, 64 ff. ²⁾ C. F. V. Olsen (1826-1910), sp. til Brændekilde-Bellinge 1884-1905, provst for Odense hrd. 1886-1903. ^{2a)} Kgl. anord. af 16/12-87, Love og Exp. 1887-88, 113 f. ³⁾ Om nådensårafløsning og landemodeudvidelse se nr. 39, note 8 og 10, jfr. nr. 54, note 1. ⁴⁾ H. Scharling udsendte 1891 - som en udløber af salmebogsstriden (jfr. nr. 41, note 4) - Luther eller Grundtvig. Fr. Nielsen svarede s. å. med: Grundtvig og Luther. Jfr. nr. 54. ⁵⁾ se nr. 48, note 4 og nr. 51.

Nr. 54.

Odense Bispegaard, 13/5 91.

Kjære Biskop Swane!

Da jeg formoder, at Brevene sendes efter Dem paa Visitatsen, skriver jeg disse Linier i Haab om, at de maa komme Dem i Hænde i en nær Fremtid.

Hvad Ministersagen angaaer, vilde jeg være glad ved Tanken om, at De mulig i Juni kan tale med Fog i Kjøbenhavn. Jeg traf forleden Rector Petersen, som lige kom fra Hovedstaden. Her havde Asmussen sagt ham, at Scavenius's definitive Forbliven i Ministeriet nu betragtes som givet, men at Følgen vil blive, at Alt, som Kirke og Skole ønsker (Departementschef, Lønningslov osv), vil »visne hen«. Estrup vil ikke bøje sig, og Kongen skal være uimodtagelig for enhver Paavirkning imod Ministeriet. Paulli, som har boet hos mig et Døgn, fortalte mig igaar, at han »troede at vide«, at Scavenius i Begyndelsen af April stod paa Vippen og at man ventede et Stød fra Gejstlighedens Side; men da dette udeblev, ansaae man Faren for overstaaet, og Estrup satte paany Fættren til Rette i Sadlen. Fra Fogs Side skal - efter hvad der vides - Intet være skeet. Kongens Fraværelse styrker Scavenius's Forbliven; Sommeren driver hen; lige naar Rigsdagen skal samles, skeer intet Ministerskifte - og saa gaaer Alt i den gamle Gænge næste Vinter med. - Jeg har nævnet mine

Hjemmelsmænds Navne tillidsfuldt til Dem, kjære Biskop Swane, men til Fog og Andre maa de nødig nævnes, da Sladder let kan komme frem ved Navngivelser. Iøvrigt see Paulli og jeg saare forskjelligt paa Situationen og kunne ikke blive enige. Han mener, at hvor beklageligt det end er, at have en usædelig Minister, saa lider Kirken ingen Meen derved, og Biskopperne bør ikke »gjøre Strike«, førend Ministerens Optræden hæmmer Kirkens frie Virksomhed. Jeg mener, at Skandalen (Warberg osv) kaster en Skygge over Kirken, som finder sig i en saadan Ledelse, og Kirken lider faktisk Skade, naar Alt »visner« for Ministerens Skyld, og naar Biskopperne ikke kunne eller ville forhandle mundtlig med deres Forsatte. Men i een Ting maa jeg desværre give Paulli Ret: hele Folket savner Følelse af Nedværdigelsen, og kunne ikke samtlige Biskopper enes, kan en Enkelt eller et Par kun gjøre sig selv til »Umuligheder«, uden at det Tilsigtede alligevel opnaaes. Estrup aabenbarer mere og mere sin knusende Ringeagt for Kirken. Fog skal være i et tungt Humeur. Jeg længes meget efter at høre, om Fog har gjort noget efter 1ste April, eller om det er hans Taushed, der af Estrup udlægges som Samtykke til S.s Forbliven. Hvad Landemode-sagen angaaer, trænges jeg mere og mere hen til Martensens Standpunkt, og kan ikke nok som anbefale Dem hans Udtalelser i Kirkecommisionens Forhandlinger 1868¹). Hele dette store Værk, som jeg atter og atter gjennepløjer, er en sand Guldgrube i det Mindste for mig, som er en Begynder paa disse kirkepolitiske Omraader. Kirkeraadets Forslag om Naadensaaret vil fremdeles finde en skarp Modstand hos Damgaard, og mange baade Provster og Præster synes at ville støtte ham. Over Kirkeraadets Døre kan passende sættes: »vi fløjtede, og I vilde ikke dandse; vi sang klagelig o.s.v.«; thi *Alt*, hvad KR. foreslaaer, skal trævles i Stumper og Stykker. Den fremrykkende uniforme Katholicisme tykkes mig ofte som Guds Straf over Vrøvlets og Opsætsighedens Aand. – »Menighedsconventet« træder nu sammen i Juni; mon ikke Biskoppernes Afmagt overfor Scavenius-affæren vil blive et stort Nummer her? Tak for Meddelelsen om Menighedshuset i Viborg. – Jeg er nys hjemkommen fra Visitats, og rejser atter ud 3die Pintsedag; ethvert muligt Brev til mig bedes paategnet »privat«, saa sendes det efter mig. Jeg har læst H. Scharlings velskrevne Bog med Interesse²). Jeg samstemmer med hans Skildringer af Luther og Grundtvig og med hans Kritik over Ministeriet. Men 1) Paastanden om Grundtvigianismens og Indre Missions Væsenseenhed er for vidt dreven; 2) »Bethesda«, der netop hævder den folkekirkelige Retning og kæmper forat bevare sig fra V. Becks Favntag, er paa usømmelig Maade slaaet sammen med V. Beck. 3) Jeg vilde hellere med H. N. Clausen overlade Grundtvigianismen til »stille Selvoverlevelse³« end med Scharling paany kalde den gamle Garde til Gevær under Fanerne. 4) at Scharling i det Hele skrev Piecen, som fraraader det, som Kirkeraadet har vedtaget og Ministeren godkjendt, finder jeg skandaløst. Man kan i en Forsamling blive overstemt, indgive Minoritetsvotum,

og saa trøste sig med god Samvittighed; men skulle vi ind paa Piecevejen, kunne vi vente en hel Kirkeraads-litteratur fra de Overstemtes Side. Scharling har anvist en farlig Vej. Lev vel!

Deres hengivne

H. Stein.

¹⁾ 12/10-68 gik Martensen (jfr. Beretning om Forhandlingerne i den ved allerhøieste Resolution af 18de Juni 1868 til Overveielse af de kirkelige Forhold nedsatte Commission, 1870, 6) skarpt imod at gøre udvidede landemoder til forfatningsinstans og derved gøre det nemt for ministeren at følge grundsætningen: divide et impera. ²⁾ Jfr. nr. 53, note 4. ³⁾ *H. N. Clausen* (1793-1877), professor i dogmatik og NT 1822-74, nationalliberal politiker, minister u. p. 1848-51, medlem af grundlovgivende rigsforsamling, folketing, landsting og rigsråd. Under striden med grundtvigianerne 1863 talte Clausen - dog ikke i den af Stein antydede mening - om at overlade grundtvigianismens »kirkelige Paradox til stille Selvoverlevelse«, se Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie, 1877, 487.

Nr. 55.

Viborg 7 Juli 91.

Kjære Biskop Stein!

Omsider er det da skeet, det længe Ventede¹⁾; da jeg først i Juni var i Kbhvn, sagde Asmussen til mig, at Lars Dinesen havde udtalt sig med den største Bitterhed over, at Scavenius uagtet Estrups Tilsagn, ikke var gaaet af i April, men, tilføiede L. D., naar Kongen kommer hjem, *skal* Sc. gaae. Saaledes er det skeet, og Alt maa have været forberedet inden Kongens Hjemkomst d. 4de. Men er det nu Dinesens Anstrengelser som Udtryk for Høires Misfornøielse, der har faaet Bugt med E., eller er det Høiesteretsdommen²⁾, som kan medføre vældige Forstyrrelser i Administrationen, der har gjort Sc. umulig? Det var af megen Interesse at erfare Noget derom, og veed De Besked, vil De gjøre mig en stor Tjeneste ved at gjøre mig delagtig deri. - Jeg aander lettere efter det Skete, men Luften er endnu tung, saa længe Eftermanden ikke haves; jeg frygter for en lang Interims-Tilstand, men Nellemann vil sikkert kun holde sig til de løbende Sager. Og det tør da ventes, at Estrup ikke vil forløbe sig tredie Gang med sin Kirkeminister. De to Gange ere Pletter, som, naar Historien engang skrives, ikke ville blive udslettede af hans Skjold.

Jeg kan ikke slippe Sc. af mine Tanker, siden jeg igaar saae Telegrammet. Hvilken Blanding af Ædelt og Lavt hos ham, hvor mange ypperlige Kræfter ere ikke spildte af ham. Hvad vil der blive af ham? Vil han forsvinde ligesom Ledreborg?³⁾ Ved sit Besøg nylig paa Bornholm⁴⁾ skal han have opført sig med en kynisk Hensynsløshed.

Først d. 15de have vi Landemode her. Er De tilfreds med Udfaldet hos Dem? Jeg har seet et Referat angaaende Naadensaars-Forhandlingerne, men hvorledes gik det med Sagen paa det egentlige Landemode; gik man ind paa den foreslaaede Organisation af de udvidede Landemoder? Jeg vilde skjønne meget paa et Par Ord derom inden d. 15de. I Aarhus skal man have udtalt sig for Valg af de Delegerede stiftsviis istedetfor provstiviis; det er den Tanke, jeg engang har udtalt for Dem, men jeg er ikke uden megen Betænkelse ved den, da den med Nødvendighed vil føre til Agitation. Denne Sag vil kunne føre til vanskelige og trættende Forhandlinger ved Kirkeraadet, og Enden bliver maaskee, at Alt bliver ved det Gamle.

Fra en Deltager i Menighedsconventet har jeg paa anden Haand hørt, at det var mat, undtagen forsaavidt, at Beck skal have været uartig mod Sk. Rørdam. Forhandlingsgjenstandene vare: en ny Psalmebog (Scharlings Forslag) og Fraskiltes Vielse⁵).

Beslutningen paa Odensemødet om China som ny Missionsmark⁶) har kun berørt mig ilde; mig synes, at man i Ydmyghed burde vente, indtil vor gamle Missionsmark bar kjendelige Frugter, inden man gik videre ud; jeg skjønner ikke noget Fingerpeg fra Herren i den Sag, og det seer jeg gerne efter i Sligt.

Nu Levvel, kjære Biskop Stein og Gud befalet.

Deres hengivne

J. Swane.

Jeg har, som Alt viser, skrevet i Hastværk, men jeg trængte til at skrive til Dem.

¹) Scavenius afgik 6/7-91; Nellemann fungerede indtil videre i hans sted. ²) 22/6-91 kendtes Min. uberettiget til at pålægge et sogneråd at øge lærernes tal i en skole hvor børnetallet ikke oversteg 100, se Højesteretstid. 1891, 269 ff. ³) Lensgreve *J. L. Holstein*-(Ledreborg) (1839-1912), en af Venstres ledere, nedlagde 1890 sit folketingsmandat; statsminister 1909. ⁴) Scavenius foretog omkr. 1/6 en inspektionsrejse på Bornholm, se Dagbl. 3/6-91. ⁵) Menighedsconventet (nr. 39, note 5) holdt sit første møde 17-18/6-91; forhandlingerne angik fraskiltes vielse og en ny salmebog; et udvalg skulde optage kontakt med Kbhvns konvents salmebogskomite (jfr. videre nr. 224, note 3), se DKT. 5/7-91, Fra Bethesda 2/7-91. Menighedsconventet vakte mistanke på flere hold, bl. a. overvejede KR (17/9-90) at skærpe reglerne for præsterejser så man i givet fald kunde hindre præster i at deltage i denne formentlige (og illegale) kirkelige rigsdag. ⁶) 1891 gennemførte IM på DMS-mødet i Odense (jfr. nr. 56) under svære brydninger en ny mission i Kina (bl. a. kom det derover til sammenstød mellem Beck og Skat Rørdam), jfr. Bundgaard: a. s. 170 ff.

Kjære Biskop Swane!

Tak for Deres Brev, som jeg strax besvarer. Jeg havde alligevel tilskrevet Dem idag. *Grunden* til Scavenius's Afgang er den dybe Animositet og Forargelse, som herskede imod ham baade i kirkelige og politiske Kredse, og hans skandaløse Færd paa Bornholm har vel yderligere pustet til Ilden. Om *Anledningen* til hans *bratte* Fald aner jeg aldeles Intet, og Ingen har hidtil kunnet oplyse Noget derom. Store Vexler (paa 60,000 Kroner) skulle løbe om i denne Tid i Bankerne (de angaa Scavenius og Fru Schwarz Nielsen); muligens frygtes en Fallit, og man skiller sig af med ham i Tide. Et lille Moment i Sagen kan jeg dog oplyse, som jeg troer med Paalidelighed. Da Scavenius havde udtalt i Roeskilde 5 Juni, at han ikke agtede at trække sig tilbage, førend Kampen var til Ende, talte Kronprindsen med Estrup om Sagen, og saa havde E. fat i Scavenius; her er det muligt kommet til et Sammenstød, som har viist Estrup det Haabløse i at beholde sin balstyrige Fætter. At L. Dinesen, Matzen o. Fl. ikke have ligget paa den lade Side, er troligt nok – og nu foreligger Resultatet: Faldet, og hans Fald blev stort, selv om Bladene følge ham *altfor høfligt* til Dørs. Afgangen maa være kommen aldeles bagpaa Scavenius selv. Endnu i Løverdags havde han tilsagt en Deputation fra Rudkjøbing til at møde hos sig idag (Onsdag). Deputationen var hos mig igaar paa Vejen til Kjøbenhavn og var højlig forbavset over, at Scavenius var gaaet af, da han selv havde bestemt Dagen for Deputationens Modtagelse. – Jeg fortryder ikke vor Vinterreise¹), som dog maaske kan have medvirket *Noget* til det Resultat, som nu foreligger. Jeg var i Kjøbenhavn forleden i et privat Anliggende. Fog traf jeg, men under Afbrydelser af Fruen, saa om Ministersagen blev der ikke talt. Samtalen drejede sig om Landemode, Naadensaar osv, og om Thyringen, hvorfra Fog nys er hjemkommen. Nellemanns interimistiske Styrelse varer vel til henad Efteraaret. Steffensen skal have afslaaet Indtrædelse i Ministeriet Estrup, og Politikere af Faget knytte sig næppe til et Ministerium, som er paa Retour. Jeg haaber, at Schousboe modstaaer Fristelsen; Sthyr er villig ved det mindste Vink. Grev Brockenhuus-Schack²) vilde jeg gjerne see paa Pladsen; Lüttichau vil næppe. Men fra disse Omraader, hvor jeg Intet veed, gaar jeg hellere til Sager, hvorom jeg kan give god Besked.

Landemodet (d. 1ste Juli) forløb godt; foruden 10 Provster (Høyer Møller er ved Bad) var der lidt over 50 Præster til Stede.

Ved det *udvidede* Landemode holdt Provst Hjort et godt Foredrag om Kirkens Kamp mod Montanismen og paaviste, hvorledes Montanismens dragen Skjel mellem πνευματικοι og ψυχικοι gjenfindes i vore Dages kirkl. Bevægelse. Mange vare svært lystne efter en Discussion, men en saadan havde jeg *forud* afskaaret, da Foredraget kun skulde danne Ind-

til gamle Sebekieldefolk. — Jeg
var paa Visitats, da det som Missions
møde blev holdt her i Odense. Tank
blev for mine damer, men for flere
Præster her i by, at v. Deeks
Kædhet og Druitalitet ikke fornægtet
Jeg. I første No af. i den Missions
Tidend' siger Deek mig nogle Mar-
sigheder i Anledning af min Virksom-
hed i Bethesda' som Formand. Jeg
kunde nok gøre ham i utidlig Relæ-
ning ved hjælp af nogle Breve fra
ham, som gik i hel anden Retning.
Men jeg betragter mere og mere Deek
som et Kvædehoved, med hvem jeg ikke
vil have Noget at gøre.

Hjertelig Hilsen fra
Deres ord. hengivne
H. Steen

ledning til de tørre Naadensaars-forhandlinger. Discussionen kan finde Sted engang ved et Stiftsconvent. Forat danne Modvægt mod Damgaards og H. Møllers vrangvillige Kritik af Kirkeraadets Forslag, havde jeg anmodet en fremragende Præst (Strøm⁴) i Marslev om at udarbejde en Erklæring, og det gjorde han. Han paaviser vel flere Fejl i Kirkeraadets Forslag, men udtaler sig med stor Anerkjendelse om Sagen i dens Helhed, og denne Erklæring reddede Situationen. Jeg begyndte Forhandlingerne med en orienterende Oversigt over Sagens Historie, og stillede strax – dog uden at nævne Navne – Damgaards Bemærkning (at »Sagen fremkom uden Grund«) i rette Lys. Derpaa lod jeg de tre Erklæringer 1) Damgaard – H. Møllers 2) Olsens og 3) Strøms oplæse. De blev hørte med stor Opmærksomhed. Da Discussionen saa skulde begynde, udtalte jeg, at Forhandlingen kun maatte være »en gros« ikke »en detail«. Dette skete ogsaa. *Meget Faa* toge Ordet, og Alle under Anerkjendelse af, at der rørtes ved denne vanskelige Sag; Strøms og Olsens Standpunkt deltes af de Fleste. *Alle Stemmer (mod 1)* udtalte sig for, at Ministeriet anmodes om at fremme Sagen, muligens gjennem Nedsættelse af en Commission. Selv Damgaard stemte for dette Ønske, da Strøms Udtalelser vist paavirkede ham noget; dog udtalte Damgaard, at han bestemt fastholdt, at en saa vigtig Sag ikke maatte søges ordnet ved kgl. Resolution.⁵) *Skulde De ønske* at læse *Strøms* Erklæring, behøver De blot at sende et Par Ord derom til *Fog*, som har baade Landemodsagens og Naadensaarssagens Aktstykker. Jeg laante ham dem forleden. I Sjælland er der Landemode idag, saa *Fog* bruger ikke længere Papirerne. Jeg vilde være gladere ved at vide dem i *Deres* end i *Fogs* Hænder; thi jeg *maa* have Akterne tilbage, da de foreliggende Erklæringer indeholde værdifuldt Materiale for en eventuel Commission. Skriver De om Papirerne til *Fog*, bedes De om at forlange *Alt*, hvad jeg laante ham.

Sagen om *Afstemningen ved Landemoderne* var gjennem 3 Provstemoeder saa uddebateret, at den blev meget hurtigt behandlet ved selve det enge Landemode. Med Stiftsamtmanden havde jeg forud talt, og han havde læst Erklæringerne. Resultatet kan sammenfattes i følgende Punkter: 1) Man anerkjender det af KirkeRaadet tagne Initiativ, men synes at Forslaget tilbyder for lidt (1 Præst og ingen Lægfolk). 2) Flertallet er bange for at benytte kgl. Anordninger (Damgaard, Tobiesen og Heltzen betone stærkt Faren). 3) Mange saae hellere en Udvidelse af selve Kirkeraadet (fEx Heltzen) men da denne Sag jo ikke forelaa, blev den kun tangeret. – Jeg skal nu sammenarbejde Sagen og fremlægge den, for Fyens Vedkommende, i Kirkeraadet⁶). – Hele Landemodet forløb iøvrigt værdigt, godt og uden nogen Dissonans. Jeg mindede forleden Dag Burmann Becker om, at Kirkeraadet blev tilbørlig forberedt i god Tid.

Jeg har været meget paa Visitats i April – Maj – Juni. Derfor var jeg fraværende under det store Missionsmøde, men min Hustru deltog, og gjennem Provst B. Brammer og Pastor Prip⁷), som boede hos os i de

Dage, fik hun meget at vide. Beck var uforkammet, som altid. *Stemningen* var *imod* ham, men *Afstemningen* gik *med* ham, da man stak Piben ind overfor hans brutale Færd. – Hvis man kan tro Bladene (Politiken), skal Beck i Johanneskirken – (ved Menighedsconventet) – have udtalt, at »Folkekirken bl. Andet bestaaer af Snyderere, Gøglere og Badutspringere, som gaa til Højmesse i Kirken og til Aftensang i National«⁸⁾. – Jeg gjorde Fog opmærksom paa Sagen. Bør *V. Beck* ikke snart have en Mundkurv? – Jeg har nylig skaffet *Stabell* i Tanderup en saadan. Jeg visiterede hos ham i Mai. Han prædikede ganske ordentligt og hans Embedsførelse var ulastelig, men han skabede sig græsseligt. Jeg talte med ham om hans Maniererthed og om hans Piece ifjor. Vi skiltes i Venlighed. Men 14 Dage efter skriver han i »Assens Amtsavis⁹⁾« en Artikel »Det skal ej skee!« Heri viser han, at Kongen er næppe værd at salve, da han har sluttet den hoved- og hjerteløse Fred 1864 (trods Dannemanden og Hjerteskjalden V. Birkedals Advarsel); endvidere har Kongen sørget bedre for sine Børns end for Danmarks Lykke, og han lader Børnene skifte Religion, forat hjælpe lidt paa sin egen, maaske noget tarvelig Storhed. Jeg indsendte øjeblikkelig Artiklen til Ministeriet, og faa Dage efter fik jeg Anmodning om at give Pst. Stabell Tilhold om, ufortøvet at standse sine Skriverier, da han ellers vil blive sat fra Embedet. – Faa Dage efter tilskrev jeg ham *privat* og raadede ham til nu at holde sig i Skindet. – I »Valgmenighedskredsene« er der nyt Liv. Capellanspørgsmaalet i Ryslinge kommer atter frem, og den 8de August skal der være 25 Aars Jubilæum i Ryslinge; Birkedal ankommer sammen med Alt, hvad der kan krybe og gaa af Valgmenigheds-, Fripræster-, Højskolelærere osv. – *H. Scharlings* Bog har bevirket stor Sammenslutning i Geledderne. – Fog fortalte mig, at *Jungersen*¹⁰⁾ ansøger om, at laane *Frederiks tyske Kirke*; da Valgmenighedens Bedesal er for varm om Sommeren. Fog gjør med Rette opmærksom paa, at Valgmenigheden har altsaa ikke opfyldt Lovens Bestemmelse med Hensyn til Lokales Anskaffelse. Manøvren er snild, og der bliver Rama-Skrig. – Lev vel, kjære Biskop Swane. Gud skænke os en dygtig, retsindig, anstændig, principfast, kirkelig Minister!

Deres hengivne

H. Stein.

¹⁾ jfr. nr. 42 ff. ²⁾ Greve *L. F. H. Brockenhuus-Schack* (1825–1906), amtmand over Svendborg amt 1867–1905. ³⁾ »åndelige og sjælelige« (jfr. 1. Kor. 2.13 f.), se FLA, 1891, 35. ⁴⁾ *G. F. P. Strøm* (1819–98), sp. til Marslev-Birkende 1848–97, politiker og (moderat-grundtvigsk) kirkepolitiker. ⁵⁾ Om nådensårforhandlingerne på Fyens udvidede landemode, se FLA, 1891, 35 ff. ⁶⁾ se sst. 30. Under referat af landemodefórhendingerne blev sagen påny taget op til stor debat i KR (10/9, 18–19/9 91), og man enedes om at søge gennemført at en præstevalgt provstirepræsentant for 5 år ad gangen og *med* stemmeret skulde tiltræde landemodet. 17/9–92 oplystes det i KR at Min. først vilde have sagen forelagt også for de udvidede landemoder,

men det strandede på bispernes modstand. 25/9-96 tog Sthyr atter de udvidede landemoder op til drøftelse i KR, men det var nu (jfr. nr. 180, note 5) klart at vejen til kirkeforfatning ikke gik over dem, men via menighedsråd. ⁷⁾ *R. Prip* (1828-1916), sp. til Vor Frue kirke i Svendborg 1870-1905. ⁸⁾ se Henning Jensens kritiske referat i Politiken 18/6-91. ⁹⁾ Assens Amtsavis, 10/6-91. ¹⁰⁾ *F. O. Jungersen* (1836-1911), valgmenighedspræst i Kbhvn 1890-1911.

Odense Bispegaard. 21 Juli 1891.

Kjære Hr Biskop Swane!

Strax efter at Sjællands Landemode var holdt, skrev jeg til Biskop Fog om venligst at tilbagesende mig alle de Aktstykker om Landemods- og Naadensaars-sagen, som jeg havde laant ham. Aldeles *intet* Svar er paafulgt, og jeg er i Forlegenhed, da jeg gjerne vil have min Indberetning til Ministeriet om Naadensaaret udarbejdet. Jeg veed, at Fog er paa Visitats, men han fik mit Brev før Afrejsen. Jeg har tænkt mig den svage Mulighed, at De – for Strøms Erklærings Skyld – havde faaet Sagerne fra Fog. I saa Fald vilde jeg takke for Tilbagesendelse; ellers maa jeg klemme Fog paany efter hans Hjemkomst.

Om Anledningen til Scavenius' bratte Fratræden, har jeg intet Nærmere hørt; kun veed jeg, at Kongen har sagt til en Ven af mig, at Entledigelsen *længe* havde været bestemt. Til den nye Minister¹⁾ har Kongen udtalt, at han ønskede den »folkekirkelige« Retning støttet. Nogle lovprise Goos og mene – (en Spøg kan vel tillades) – at vi ere, efter megen Besvær, komme udi det Land »Gosen«. Andre tvivle og mene, at hans Virksomhed i Ligbrændingssagen og hans Forhold til Brandesadressen ikke yde gode Garantier²⁾. For mig er han »terra incognita«, som først maa opdages.

Scavenius's sidste Optræden mod mig var en stor Uforskammethed. Schurmann³⁾ fik jo nylig Afsked fra 1 Septbr. d. A. at regne. Jeg indsendte den sædvanlige Beretning om Embedets Beskaffenhed. Til min Forbauselse læser jeg en Dag i »Berlingske«, at Embedet som Forstander og som Sognepræst adskilles; først nogle Dage efter fik jeg en tør Meddelelse derom fra Ministeriet. Hverken Directionen for Seminariet, eller Biskoppen, eller Departementschefen, eller Contorchefen (Holm⁴⁾), have *anet* det, eller ere spurgte til Raads. Ministeren (vistnok paavirket af Kromann⁵⁾) har afgjort Sagen uden videre. At protestere i Scavenius's Tid vilde ikke *nytte*, da han havde udtalt, at Adskillelsen af Kirke og Seminarium *skulde* gennemføres; og jeg *vilde* og *kunde* ikke bekvemme mig til at sætte mig i Forbindelse med en Mand, som viste Direction og Biskop ligefrem Haan. Han havde jo *Magten* og maa saa tage Ansvar for *Misbrugen*. – Men næppe var Scavenius falden, før jeg bad Schurmann om at rejse til *Kongen* (der skulde takkes for Commandeurkorset) og til Minister *Goos*

og belyse Sagen for dem begge; og samtidig har jeg saa indgivet en Erklæring i Sagen til Ministeriet. – Schurmann har idag meddelt mig, at han har sagt Kongen sin Mening, og Majestæten taler nok med Goos. Denne var højlig forbauset over Sc.s Hensynsløshed og overvejer maaskee Sagen paany. Vil han redressere det Skete og lade Embederne blive sammen, kan min Erklæring jo støtte ham overfor radikale Angreb. Men fortsætter han i Scavenii Fodspor, saa kan jeg sige: »dixi et liberavi animam meam«. Kan den erfarne Schurmanns Advarsel ikke hjælpe, da er Alt spildt. – Skouboe⁹) (fra Nyborg) var udseet af Scav. til Forstander i Skaarup. Men Sørensen⁷) (Ranum) Ønske om at komme til Skaarup, kan let forstyrre denne Plan. Skulle Seminarier og Kirke *planmæssig* skilles, er det et farligt Skridt i Retning af Kirkes og Skoles Adskillelse. Kan dette gøres uden *Lov* (thi Loven af 1 April nødvendiggjør det ikke)⁸) og uden *kgl. Anordning*, kun ved et *ministerielt Magtsprog*??

Til min Forbauselse læser jeg i *Aftes* i »Fyens Stiftstidende« et Opraab fra Stiftsprovst Damgaard »til Fyens Geistlighed!«, hvori han reducerer Planen om »et PræsteEnkehjem«⁹) in absurdum, og fraraader Fyens Præster at bidrage, men snarere at gjøre Noget for Præsteenker i Fyen (Enkehjem i Odense). – Naar Damgaard med Rette ankede over Zeuthens Optræden overfor ham her i Odense, saa kan jeg med Rette klage over, at Stiftsprovsten offentlig advarer Præsterne mod at støtte et Foretagende, som anbefales af *alle Landets Biskopper*. Men netop denne Omstændighed har maaske »opmuntret« ham; thi han er født Modstander af Alt, hvad Bisperne gjøre. Dette *privatissime*; men jeg sporer hans kolde Kritik overalt. Med en 83aarig Mand ypper jeg ikke Kiv; jeg omtaler ikke – uden hvis bestemt Lejlighed gives – det skete, skriver hellerikke offentlig imod ham. Men privat har jeg strax sendt Schepelern »Opraabet« og raadet ham til at svare, da Damgaards Navn og Anseelse ellers vil hæmme Sagens Væxt. At yppe Klammeri paa Baggrund af Kongens Guldbryllup, er hellerikke kjønt. Man kan *tie*, men behøver ikke at slaa andre Folks Krukke i Stykker. Kun det kan jeg indrømme Damgaard, at Indbyderlisten er sammensat uden stor Omtanke.

Af vedl. 2 Breve fra Volf vil De see, at »Psalmebogs«-spøgelset nær var dukket op i Kirkeraadet igjen iaar, takket være »Menighedsconventet«.

Jeg har læst korte Notitser om Viborg Landemode i Bladene, men længes efter nærmere Underretning, naar De engang har Tid og Lyst til at skrive.

Med venlig Hilsen

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹) Dr. jur. A. F. H. C. Goos (1835–1917), juridisk professor 1862, kultusminister 1891–94, justitsminister 1900–01. ²) Goos underskrev ikke Brandes-adresserne (nr.

40, note 3), men var formand for ligbrændingsforeningen (Ligbrændingens Historie i Danmark, 207) og havde lejlighedsvis skrevet i brdr. Brandes' tidsskrift Det nitende Aarhundrede. ³⁾ Dr. theol. *J. C. Schurmann* (1812–91), sp. til Skårup og forstander for Skårup seminarium 1851–91. ⁴⁾ *C. C. Holm* (1847–1909), fuldmægtig i Min. 1884, departementschef for 1. departement 1892–1909. ⁵⁾ Dr. phil. *K. F. V. Kroman* (1846–1925), professor i filosofi 1884–1922, Min.s konsulent i skolesager 1886–99. ⁶⁾ *C. F. Skouboe* (1848–94), rkp. i Nyborg 1880–92, sp. til Skårup og forstander for Skårup seminarium 1892–94. ⁷⁾ *J. C. Sørensen* (1835–1911), sp. til Bjørns-holm-Malle og forstander for Ranum seminarium 1878–91, sp. til Høje Tåstrup 1891–1909, provst for Slet hrd. 1881–91. ⁸⁾ Lov om Lønninger for Forstandere og Lærere ved Seminarierne (1/4–91, Love og Exp. 1891–92, 65 f.). 15/9–91 overdrog KR Balslev og Stein at forme en udtalelse om ønskeligheden af seminarieforstanderstillingers forbindelse med præstekald. ⁹⁾ N. C. Dalhoff foreslog (Fra Bethesda 12/4–91) et præsteenkehjem; i Fyens Stiftstid. 20/7–91 protesterede Damgaard mod hjemmet som et specielt sjællandsk foretagende der ikke vilde komme fyenske præstener til gode.

Viborg 23 Juli 1891.

Kjære Biskop Stein!

Her sender jeg Dem alle de omtalte Actstykker in salvo; det gjør mig ondt, at De har været urolig for dem. Efter Deres Brev af 8de, som jeg takker Dem for, tilskrev jeg Fog og bad om dem; han var ifærd med at reise paa Visitats, saa jeg modtog Sagerne gjennem Daniel¹⁾. Jeg burde have remitteret dem efter endt Landemode d. 15de og beder Dem undskylde Opsættelsen. De skriver, at De agter at udarbeide en Indberetning til Ministeriet om Naadensaarsforhandlingerne. Ja, Ministeriet har jo rigtignok begjært en saadan, men Sligt tages ikke saa nøie, saa meget mindre som Kirkeaaadet jo nødvendigviis maa gjøre en Indstilling i Sagen, og idet der i denne maa tages tilbørligt Hensyn til hvert enkelt Landemodes Udtalelser, synes det mig endogsaa mindre ønskeligt, at der nu gjøres særlige Indberetninger. Det »syvfoldige« vilde derved fremtræde i grell Form. Faaer De Leilighed, saa beder jeg Dem sige mig Deres Mening herom.

Men lad mig ikke glemme at takke Dem for Deres Brev idag med de mange interessante Meddelelser. – (Her blev jeg afbrudt af Provst Koch²⁾ fra Brøndshøj, saa Brevet kommer først afsted imorgen.) Fog har benyttet en Rastdag paa sin Visitats til at tage til Kbhvn for at hilse paa Ministeren og har sagt til min Søn. at han var tilfreds med Samtalen med ham, og at han (G.) lovede godt, men Fog føiede til: Loven er ærlig men Holden besværlig. Jeg mindes herved om, at Martensen efter sin første Samtale med Fischer ogsaa yttrede sig tilfreds med ham, og det Senere kjende vi³⁾). Ogsaa for mig er Goos aldeles ubekjendt, men alene det, at der istedetfor som for 11 Aar siden at give Kirken en Godseier og

Spiller nu gives os en anerkjendt Videnskabsmand og gammel Professor, har sin Betydning. At han tidligere har havt Sympathier for Euro-pæismen, tør næppe nægtes; hvad han er i det indre Menneske, veed jeg ikke, men som Medlem af Udvalget i Landstinget i Scavenius's Forslag til Reform af det lærde Skolevæsen har han underskrevet Betænknin-gen, som holder paa Græsken og kræver Forøgelse af Religionstimerne i de øverste Classer⁴). – Hvor jeg *kan*, der vil jeg haabe, ellers vilde den nærværende Tids Piinagtighed ikke være at udholde. Men *meget* vil jeg ønske, at det maa kunne lykkes Fog, eller at F. vil beqvemme sig til at stille sig i Rapport til Ministeren, saa at ikke Adgangen til ham efterhaanden usurperes som Eneret af visse Folk. Megen Ulykke kan derved forebygges, og adskilligt Godt vindes. – Gud bevare vor gamle Konge, som med sit ærlige Instinct formaner G. til at støtte Folkekirken.

Jeg frygter for, at Loven 1 Apr. d A. giver Ministeren Ret til at skille Seminarieforstander-Stillingen fra Præsteembedet, men Sc's Adfærd har været despotisk. Det vil nu være af særlig Interesse at see, om Goos kan og vil redressere det Skete, men høist uheldigt er det, at Sørensen (Ranum) i sin Ansøgning om Skaarup som et af sine Motiver til at søge det anfører Ønskeligheden af *udeelt* at kunne virke for Seminariet. Hans Ansøgning indkom saa seent, at der fattedes Tid til at bede ham ændre dette.

Gamle Damgaard! Som De nu seer ham, saaledes har jeg meent at kjende ham i længere Tid.

Volf har gjort en god Gjerning; det vilde have været forfærdeligt, om Psalmebogsspøgelset var fremmanet igjen for Kirkeraadet. Idet dér nu er rammet en Pæl igjennem dette Spøgelse, og idet Sagen om Fraskiltes Vielse opløstes som Røg paa Menighedsconventet, ere dettes to eneste Forhandlingsgjenstande henlagte. Jeg har altid ventet, at dette Convent vilde blive dødfødt, og det synes at stadfæste sig.

Ved Landemodet⁵) vedtoges Kirkeraadets Forslag om det udvidede Landemode med 5 Stemmer mod 3; Stiftmanden var fraværende, 1 Provsti vacant, jeg stemte (naturligviis, mener jeg) ikke. Zeuthen var den væsentligste Modstander, han befrygtede, at det udvidede Landemode vilde blive et Eccho af Kirkeraadet paa Grund af dets eventuelle Sammensætning. Til hvad De har seet i Avisen om Afstemningen angaaende Naadesaaret, føier jeg, at foruden de 19 Stemmer stemte 13 for at ønske Sagen fremmet men uden Tilføielse af: »paa Grundlag af Forslaget«. En stemte imod enhver Forandring i det Bestaaende. Forhandlingen gik roligt og passende og, som jeg synes, uden det »nerveuse Hastværk«, som De maaskee har seet serveret i en Artikel af en Landsbypræst i Dagbladet⁶), i hvilken jeg mener at gjenkjende Fibiger Jørgensens overlegne Kritik. – Jeg ordinerede 2 Candidater, og ved Bordet i mit Hjem var der en smuk og festlig Stemning. – Det omtalte saakaldte Hastværk ved Forhandlingen om Naadensaaret er nu ikke velvillig Forvexling med eller

Misforstaaelse af min gjentagne Paamindelse om at undgaae Debat om Detailler og at holde sig til Hovedtrækkene, idet Hensigten med Sagens Forelæggelse for Landemoderne hovedsagelig er den, at erfare, hvorvidt Geistligheden ønsker en Revision af de nu gjældende Bestemmelser tiltilveiebragt.

Levvel, kjære Biskop Stein.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ *P. D. Swane* (1852–1929), fuldmægtig i indenrigsmin. 1891, kontorchef i landbrugsmin. 1896, kgl. borgmester i Randers 1899–1926, amanuensis hos Sjællands biskop 1887–99. ²⁾ Dr. theol. *H. L. S. P. Koch* (1837–1917), kirkehistoriker, sp. til Brønshøj 1880–92, til Glostrup 1892–1907, provst for Sokkelund hrd. 1882–1902. ³⁾ jfr. Kirkehist. Saml. 6, II, 557 f. ⁴⁾ Landstingets Forhandl. 1890/1, 419, Tillæg B, 2523 ff. (udvalgsbetænkning om reform i det lærde skolevæsen), jfr. nr. 31, note 18. ⁵⁾ VLA, 1891, 58 ff. ⁶⁾ I Dagbl. 21/7–91 gik »en Landsbypræst« mod ændringer i nådensårordningen og antydede at afstemningen i Viborg (se note 5) gav indtryk af større gejstlig tilslutning til ændringsforslagene end der faktisk var.

Odense Bispegaard 24/7 91.

Kjære Biskop Swane!

Med Glæde og Tak modtog jeg igaar Papirerne og Deres Brev. De første lægger jeg hen; det sidste besvarer jeg strax.

Da Ministeriets Cirkulære om Naadensaarssagen ender: »om disses (Forhandlinger) Udfald ventes i sin Tid Indberetning;« mente jeg, at hvert Stifts Biskop strax efter Landemodet sendte sin Beretning. Men efter Modtagelsen af Deres Brev, henlægger jeg Sagen, indtil vi have været sammen i Kirkeraadet. Jeg følger nu med god Samvittighed Deres Exempel.

Jeg erfarer, at man i Ministeriet er raadvild i Skaarup-sagen. Skouboe har afslaaet at gaa til Ranum, har vedlagt Lægeattest, og kan nok støtte sig til bestemt Løfte om Skaarup fra Minister Scavenius. Paa den anden Side er Sørensen ikke let at forbigaa. Kromann »siges« at være meget activ for Skouboe og for Embedernes Adskillelse. Om det sidste Punkt har Schurmann nu mundtlig og jeg skriftlig udtalt mig. Men harmeligt er det, at Ministrene ikke lyse alle Uvedkommendes Indblanding hjem. At Embederne ere »opslaaede« hvert for sig, udelukker ikke, at Skouboe kan faa et Vink om at søge ogsaa Præstekaldet; begge Embeder kunne forenes dennegang i en Personalunion. Det gaaer Sørensen næppe ind paa,

men Skouboe heller end gjerne, da det stemmer med hans oprindelige Ønske. Han har ladet sig besnakke af Kromann og Scavenius. Sidstnævnte *vilde* have Skouboe, og havde denne staaet fast paa sit oprindelige Standpunkt, var Embederne blevne sammen og meget Vrøvl var undgaaet.

»Landsby-præstens« Udgydelse har jeg læst. Troligt nok, at det er Fibiger-Jørgensen. Han besøgte os i forrige Maaned, men vi var ikke glade ved Besøget, da hans spodske, raillerende, overlegne Tone var ubehageligere end sædvanlig.

»Menighedsconventet« blev nok Fiasco; og det Møde af »gamle Grundtvigianere«, som blev holdt i Middelfart for nylig, var nok af samme Slags¹⁾. Pastor Ludvig Hertel²⁾ – med hvem jeg kommer godt ud af det – besøgte mig forleden og udtalte sin Beklagelse over, at han – skjøndt decideret Grundtvigianer – ikke var indbudt, ligesaa lidt som Askov-Schrøder³⁾. Paa Forespørgsel om Grunden, havde Leth⁴⁾ svaret, at de, som gik til »Bethesda«, (o: Forhandlingsmænd) kom ikke med til Mødet, som altsaa kun omfatter »de rigtig gamle Sæbekjælderfolk.« – Jeg var paa Visitats, da det store Missionsmøde blev holdt her i Odense. Ikke blot fra mine Damer, men fra flere Præster har jeg hørt, at V. Becks Haardhed og Brutalitet ikke fornægter sig. I sidste No af »indre Missions-tidende« siger Beck mig nogle Uartigheder i Anledning af min Virksomhed i »Bethesda« som Formand⁵⁾. Jeg kunde nok sætte ham i uheldig Belysning ved Hjælp af nogle Breve fra ham, som gaa i hel anden Retning. Men jeg betragter mere og mere Beck som et Vrøvlhoved, med hvem jeg ikke vil have Noget at skaffe.

Hjertelig Hilsen fra

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ se Kirkehist. Saml. 7, II, 171 ff. ²⁾ *L. V. Hertel* (1844–1909), sp. til Brenderup 1888–1909, medstifter af santalmissionen og missionshist. forfatter. ³⁾ *L. P. Schrøder* (1836–1908), forstander for Askov højskole 1865–1908. ⁴⁾ *A. P. M. Leth* (1822–1905), sp. til Middelfart 1870–94, ivrig forkæmper for en moderat-grundtvigsk kirkepolitik. ⁵⁾ Under et almindeligt opgør med Kbhvns IM hævdede V. Beck (IMT. 26/7–91) at Stein ved at optage ikke-missionsfolk i bestyrelsen havde ændret kursen og hæmmet virksomheden, jfr. nr. 145, note 6 og nr. 211, note 5.

Kjære Biskop Swane!

Anledningen til dette Brev er iøvrigt mit Besøg i Ribe hos Balslev. Jeg var en Timestid hos ham og traf ham frisk, kraftig og med nok saa god

Hørelse som i fjor. Han gennemgaaer en Ørecurr. Samtalen faldt paa Landemodet, og han meddelte da, at *han* alt havde givet Indberetning til Ministeriet om Udfaldet af Forhandlingerne om Naadensaaret. Han havde skrevet kort, men ansaae det for hver *enkelt* Biskops Pligt at give den af Ministeriet begjærede Beretning. Men da nu Kirkeraadets Samling stunder til, behøver Indberetningen maaskee ikke at afgaa, førend Sagen har været forhandlet i Raadet. Jeg vil dog meddele Dem, at vor Senior – og muligen flere af Biskopperne – har givet sin separate Beretning ind. Hvis *De* indsender, gjør jeg det Samme; ellers tøver jeg.

To Embedssager fylde i denne Tid mit Sind. Den ene er *Skaarup*. Jeg har fortalt Dem om Scavenius's Hensynsløshed, som skilte Embederne uden at spørge Departem-chef, Direction eller Biskop. Strax efter hans Afgang og Goos's Udnævnelse, handlede Schurmann og jeg i Forening. Schurmann tog til Kongen og til Ministeren, og jeg indgav en Erklæring til Ministeriet. Følgen var, at nu blev mine Collegaer i Seminariedirectionen opfordrede til at udtale sig. De sluttede sig begge til min Opfattelse, Stiftsamtmanden stærkere og bestemtere, end jeg havde ventet. Derpaa skrev Goos *privat* til Pst. *Skouboe*, hvis Candidatur Ministeren fastholder, og udbad sig hans Erklæring; da han vilde tillægge hans Ønske stor Vægt. Skouboe har indstændig tilraadet begge Embeders Forening. Idag tilskriver Skouboe mig fra Kjøbenhavn, at han har talt med Goos, som nu synes bestemt paa at gjenforene Embederne, selv om Skouboe vil blive udnævnt til »*Forstander* og *Sognepræst ad interim* for Skaarup Menighed«. Ved denne Form haves et øjeblikkeligt Skjold mod Rigsdagsinterpellationer; der tages et vist Hensyn til Scavenius; og flere praktiske Vanskeligheder løses bedst paa denne Maade. Blandt Ansøgerne til Sognekaldet var bl. A: *Aschenfeld Hansen*, en rar Medarbejder for en Seminarieforstander, som nok skulde føle hans Indvirkning paa Eleverne. Jeg haaber nu paa godt Udfald i denne Sag.

Dernæst staaer *Ryslinge* mig for Tanke. Karl Povlsen (Præsten 40 Aar) vilde have Kapellan ifjor – som jeg meddelte i Kirkeraadet. Dengang blev Stormen redet af. Nu dukker den op igjen, og han besøgte mig forleden i den Anledning, men en anden Hensigt var tillige der bag. I Samtalens Løb følte han sig for, hvorledes jeg vilde stille mig til en Indbydelse til »Valgmenigheds-jubilæet«: Jeg svarede, at jeg ikke modtog en saadan, da jeg ikke *vilde* sidde og høre paa Meget af det, som dér blev talt, og som jeg – som Gjest – ikke *kunde* tage til Orde imod; og min Nærværelse vilde blive taget til Indtægt. I Samtalens Løb udtalte han, at ogsaa »*Frimenighedspræster*« kom tilstede. Jeg advarede ham i *al Almindelighed* for Maskepi med »*Frimenighederne*«, som næppe rummer Fare for *Folkekirken*, men derimod for *Valgmenighederne*, som ved Fraterniseren med dem, ville blive førte ud i deres yderste Conseqvenser. Da han ikke meddelte mig noget Festprogram, vilde jeg med Villie ikke indlade mig paa *Enkeltheder* om Festens Forløb. Nu seer jeg, at 2 »*Fri-*

præster«: Poulsen fra Bovlund¹⁾ og Brücker have talt i Valgmenigheds Kirken. Dette anseer jeg for aldeles ulovligt, dels efter Lov 15/5 68 § 2, og dels efter Min. Cirk. 4/1 84; 12/2 89; 3/11 87; 19/11 89²⁾, som enten ligefrem forbyde Fripræsternes Færd i vore Kirker, eller meddele andre Anvisninger, som støtte min Opfattelse, som ganske deles af Provst Hjort, hvem Ryslinge er underlagt. Jeg agter først at indhente Povlsens Erklæring om, hvorvidt Bladenes Referat staaer til Troende, og dernæst at indberette Sagen til Ministeriet³⁾. Der bliver nok Alarm i Lejren, men der maa dog sættes en Stopper for Vildskaben. Valgmenighedens Lovfortolkning er som de jydsk Vanter med 2 Tommelfingre. Vil man have Kapellan, saa vil man behandles efter Folkekirkens Love; men vil man fraternisere med Fripræster, saa hævder man sin Særstilling og springer Buk over alle Love. Har De Noget mod min paatænkte Opræden at sige, vil jeg takke Dem for et Par Ord. Baade Schepelern og Dalhoff have i »Fyens Stiftstidende« klart og godt gjendrevet Damgaards Opposition mod »Præste-enkehjemmet«⁴⁾ Stiftsprovsten og jeg tale slet ikke med hinanden om den Sag. Lev vel, kjære Biskop Swane. Jeg glæder mig til Gjensyn – vil Gud – i Septbr.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ L. B. Poulsen (1840–1919), lærer, frimenighedspræst i Bovlund 1879–1916. Om Ryslinge valgmenigheds 25-årsjubilæum (8/8–91), se Højskolebl. 21/8–91. ²⁾ Love og Exp. 1866–68, 272 ff., 1884–86, 1 f., 1887–88, 102 f., 1889–90, 35, 204 f. Disse bestemmelser tilsigtede at trække et skarpt skel mellem sogne- og valgmenigheder på den ene side og frimenigheder på den anden. ³⁾ Min. svarede 1/9–91 (FLA, 1891, 8 f.) at valgmenighedspræst Povlsen havde »savnet Bemyndigelse til paa egen Haand« at lade frimenighedspræster tale i valgmenighedskirken. Deraf mente Stein at forstå at Povlsen på ansøgning kunde have fået bemyndigelse, og utilfreds dermed fremdrog han sagen i KR (14/9–91) og forlangte et cirkulære som udtrykkelig forbød frimenighedspræsters prædiken i valgmenighedskirker; det lykkedes dog ikke, bl. a. takket være Schousboes og Sthyr's modstand. ⁴⁾ Fyens Stiftstid. 27/7, 29/7–91. Jfr. nr. 57, note 9.

Nr. 61.

Viborg 13 August 1891.

Kjære Biskop Stein!

Med hjertelig Tak for Deres Brev af 24de f. M. og Brevet idag iler jeg med at besvare sidstnævnte.

Det glæder mig meget, baade at De har besøgt vor kjære gamle Senior, og at De har fundet ham i hans gamle Kraft og Friskhed. Han er god at besøge eller rettere at gjæste; i stille Samtaler i hans Kammer lærer man ham ret at kjende og glæder sig bl. m. over den præstelige

Tradition, som han har i Arv fra sin Slægt gennem – jeg troer – flere Aarhundreder. – Ikke desto mindre mener jeg det ikke nødvendigt at følge hans Spor med Hensyn til Indberetning om Naadensaarssagen og vilde endog ansee det for mindre heldigt, om Ministeriet modtog 7 maa-skee meget uoverensstemmende Indberetninger. Det hører jo netop med til Kirkeraadets Betydning, at Ministeriet modtager en samarbejdet Indberetning fra dette, der udtaler Kirkens Mening om den paagjældende Sag, efterat Landemoderne ere hørte, i Modsætning til, hvad tidligere oftest skete, at hver Biskop udtalte *Sit*. Da Liturgisagen¹⁾ var forelagt Landemoderne, forlangte Minst. ligeledes Biskoppernes Beretninger, men *Fog afgav ingen*.

Deres Meddelelse om Sandsynligheden af, at Præst og Forstander i Skaarup bliver *Een*, glæder mig meget, først for Sagens Skyld, dernæst fordi Goos derved lægger for Dagen, at han tager Hensyn til de kirkelige Autoriteter; det tør vel ogsaa antages, at vor gamle Konge, hvem Gud bevare, har lagt et Lod i Vægtskaalen. Forøvrigt har jeg været meget misfornøjet med en Resolution af Goos;²⁾ en Skolesag, hvori der saa at sige androges af Præsten om Samtykke til Tilsidesættelse af Balslevs Forklaring, afgjordes saaledes, at det paalagdes Læreren at lade Børnene lære Skriftsprog, medens Udtalelsen angaaende Lærebogen holdtes endnu mere svævende end i de senere Aars Resolutioner. Det er Tidens taabelige Angst for det dogmatiske, som her gjør sig gjældende, og jeg seer heri en Spire til den nærmeste Fremtids Rationalisme; her hjemme næres denne af Høiskolefolket o. l.; i Tydskland er det den nyeste Theologi, som bærer den frem.

Ogsaa jeg forargedes ved at læse om Fripræsternes Optræden ved Jubilæet i Ryslinge Valgmenighedskirke. Jeg er ganske enig med Dem i, at man bør søge at standse ethvert Forsøg paa at nedbryde den principielle Skranke mellem Valg- og Frimenigheder, og dog, idet jeg nedskriver disse Ord, maa jeg tage dem i mig igjen, thi det er jo netop Ulykken, at der er ingen saadan Principforskjellighed; som det i 1868 med Styrke blev fremhævet, saa er det, Valgmenigheder *indenfor* Folkekirken ere naturstridige Misfostre, fødte Selvmodsigelser, medens der er Mening i Frimenigheder *udenfor* Folkekirken. Som forudsagt i sin Tid ville Valgmenighederne, hvergang en Leilighed tilbyder sig, forsøge at gjøre Overgreb ved at gaee udenom de af Folkekirken satte Regler. Der er derfor noget Haabløst i vor Kamp, thi den er at ligne ved en Bestræbelse for at faae en abnorm Person til at opføre sig correct, men det faaer ikke hjælp, vi maae holde igjen, holde de Godtfolk i Ave, og jeg mener som De, at de foreliggende ministerielle Udtalelser ad Analogiens Vei kunne benyttes til at hævde Utilstedeligheden af det Skete. Man vil næppe kunne skyde sig ind under, at det var en *extraordinair* Gudstjeneste i Ryslinge. Vilde det ikke være i sin Orden, at denne Sag forelagdes for Kirkeraadet?

d. 14de. Ogsaa jeg har mine alvorlige og vanskelige Sager. En Landsbypræst er beskyldt for paa Grundlovsdagen at have viist sig beruset paa offentlig Sted; han benægter Factum, siger, at han var syg (Opkastning), at han kun har nydt 2 Glas Vand med lidt Spiritus i. Jeg har ingen Tillid til Manden, han er en uduelig Præst og lidet anseet Personlighed. En Provsterets Nedsættelse for at opklare Sagen vækker Forargelse. Det Helligste var, at Ministeriet anviste ham et Embede i en fjerntliggende Egn, hvortil han paa Ansøgning vilde blive indstillet. Men der er saa lidt Handlekraft i Styrelsen. Jeg har en Præst, en hæderlig Mand men med den høist uheldige Eiendommelighed, at han støder Alle fra sig ved Rethaveri og Stikkenhed. I hans Menigheder er der Opløsning, en nærliggende Frimenighed gjør en rig Høst. For et Aar siden lovede Scavenius mig mundtligt, at der skulde blive paaviist ham et Embede, som han maatte søge. For et halvt Aar siden mindede jeg Ministeriet om det mig givne mundtlige Tilsagn, saa fik jeg officiel Bekræftelse paa dette, men – Intet er skeet. Nu kommer jeg i Septbr til Staden, og da skal jeg tale med den nye Minister³).

En Missionspræst, Gade i Østerhornum⁴), en Mand, til hvem jeg fra hans første Tid, da han var Lærer her i Stiftet, har næret Mistillid, bekjendtgjør i Aalborg Stiftstid., at *Søndag* d. 26 Juli *Kl. 10* taler Missionair Nielsen fra Kbhvn i Ø. Hornum Kirke. Provsten seer Annoncen, reiser til G. og foreholder ham det Ulovlige i at lade en Lægmand tale ved en regulair Søndagsgudstjeneste; Præsten siger, at han saa vil lade Missionairen tale efter afsluttet Gudstjeneste, men da jeg saa afkræver ham Forklaring angaaende, hvorledes han kan forene sin Annonce med de kirkelige Lovbestemmelser, svarer han i en uforskammet Skrivelse, at Missionairen har talt *under* Gudstjenesten (og han var dog advaret af Provsten!) Biskopperne maatte vel vide, at der næppe hengik nogen Helligdag, uden at dette fandt Sted i mange af Landets Kirker; han sad ved Korsets Fod, og der vilde han faae Kraft til mere og mere at blive Herren tro osv. – Det gjælder sandelig om at holde Kirketugt overfor den indre Missions Præster. Sagen bør forelægges Kirkeraadet, da det synes nødvendigt, at Biskopperne hver for sig udstede et Monitum til Præsterne. Jeg har paa min Forespørgsel hos Forskjellige i denne Anledning erfaret, at det i Ø. Hornum Passerede *er* skeet eet Sted (i et andet Stift), og min Hjemmelsmand mente, at det skete af og til – ak, hvor Meget foregaaer ikke uden at komme til vor Kundskab – men jeg troer dog, at det er rene Undtagelser, og jeg maa næsten antage, at Gade ikke har forstaaet at gjøre Forskjel mellem regulaire Gudstjenester og extraordinaire. Thi ved disse sidste erklærer Zeuthen, at det *meget jævnligt* tilstedes Missionairer at tale. Dette Sidste anseer jeg for utiladeligt, thi en extraordinair Gudstjeneste er ikke det Samme som en gudelig Forsamling. Det er vel vanskeligt at trække en fast Grændse mellem de to Arter, men Sagen er af den Beskaffenhed, at den bør forelægges Kirke-

raadet⁵). Mere og mere bliver den indre Mission mig ulidelig ved sin Aandløshed og Raahed og ved sin Paatrængenhed; jeg kunde anføre mange Exempler derpaa men vil ikke trætte Dem med Trivialiteter, hvortil De selv sandsynligviis har Pendants.

Ja, kjære Biskop Stein, jeg glæder mig ogsaa til at gjense Dem i Septbr. – jeg tør ikke sige, at jeg glæder mig til Kirkeraadet, men dette vil jeg sige:

»Gud give os Lykke og gode Raad,
Sin Naades Lys os tilsende!«

Kjærlig Hilsen og Levvel fra

Deres hengivne

J. Swane.

I dette Øjeblik modtager jeg en Anmodning fra Forretningsudvalget for Guldbryllupslegatet⁶) om at sætte Embedssegel paa Pakker til Provsterne med Opfordringer til Præsterne om Bidrag. Det vil jeg ikke, thi det er Høitryk, naar Biskopperne saaledes give Indsamlingen et officielt Stempel. Jeg vilde ønske, at denne min Opfattelse deeltes af alle Collegerne. Lad nu Tavshed fra Deres Side være lig Samtykke; men er De af modsat Mening, beder jeg Dem om *et Par Ord*.

¹) 1885–86 stod der i KR svære kampe om optagelsen af en synds- og trosbekendelse i højmesseliturgen; det støttedes stærkt af P. Madsen (der vilde pacificere vækkelserne) og var bragt i forslag (via Fr. Nielsen) på IM.s store møde i Odense 1884, men især Fog gik stærkt imod at optage trosbekendelse og forsagelse i den officielle liturgi fordi dette vilde være en knæfald for den med Venstre forbundne grundtvigianisme; sagen forelagdes udvidede landemoder 1887 og behandledes påny s. å. i KR; den gennemførtes aldrig, men donningerne mærkedes længe, se Fem Aalborg-Bisper, 63, 120, 161, jfr. Den danske Kirkes Historie VII, 267 f. ²) 26/7–91, Love og Exp. 1891–92, 151 f. ³) Den første sag angår *V. E. Simonsen* (1857–1934, sp. til Oddense-Otting 1887–92, til Nidløse 1892–1917) som blev anonymt anklaget, se VB, journal nr. 211, 1891. Den anden sag kan ikke oplyses efter VB, men angår formentlig en himmerlandsk præst i nærheden af frimenigheden i Løgstør (1883) eller Trængstrup (1888). ⁴) *N. P. A. Gade* (1854–1935), sp. til Ø. Hornum 1887–98, dømt fra embedet og straffet for sædelighedsforbrydelser mod mindreårige 22/4–98 (Højesteretstid. 1898, 119 ff.), emigrerede 1901, var en tid præst for danske i Amerika, fra 1912 lærer i Kolding. ⁵) Aalborg Stiftstid. 21/7–91. A. M. Nielsen (missionær i Kbhvn 1888–92) udvandrede til Amerika. Det her nævnte tilfælde medførte 25/8–91 et cirk. som indskærpede forbudet mod lægmandsprædiken ved ordinære gudstjenester (Love og Exp. 1891–92, 163 f.), jfr. VB, journal nr. 216 (27/7–91). Sagen diskuteredes i KR 15/9–91. ⁶) Kong Christian IX.s og Dronning Louises Guldbryllupslegat skabtes ved indsamling i anledning af kongeparrets guldbryllup 26/5–92, jfr. videre nr. 76, note 3.

Kjære Hr Biskop Swane!¹⁾

Opslaget om St Hans²⁾ er i Ministeriet, efterat Sagen har givet Anledning til mange Undersøgelser og Skriverier, da der er meget at overveje: Garnisonsforhold, Sogneregulering i Byen, de yderste Landdistrikters Udskillelse, Oprettelsen af residerende Capellani, Boligens daarlige Tilstand. Baade Stiftsprovsten og jeg have udtalt os – ikke helt enige – og nu vente vi Ministeriets Bestemmelse. Bliver Embedet blot nogenlunde stort, vil Ansøgernes Skare blive ret betydelig. – For Provst Koch i Brønshøj har Høje Taastrups Besættelse været en stor Skuffelse³⁾. Jeg haaber, at Lützhøft⁴⁾ maa gjøre Gavn ved St. Pauls. Jeg skal nu have alvorligt fat i ham. Guds Fred og Lev vel!

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ Brevet indledes med en udførlig lykønskning til Swanes 70-årsdag. ²⁾ se nr. 65, note 9. ³⁾ jfr. L. Koch: En gammel Præsts Erindringer, 1912, 132 ff. ⁴⁾ H. H. H. Lützhøft (1857–1943), sp. til Kærum 1887–91, til St. Pauls kirke i Kbhvn 1891–1904, stiftsprovst i Odense 1904–31.

Kjære Biskop Stein!¹⁾

Og nu til vore Anliggender. De har selvfølgelig ligesom jeg idag modtaget til Erklæring af Stiftsøvrigheden det Rigsdagen forelagte private Lovforslag om Præstegaardenes Afhændelse²⁾. Jeg haaber, at det hos Dem som hos samtlige Stiftsøvrigheder vil blive alvorligt imødegaaet. Den sidste § er af skjæbnesvangert Indhold. Jordene ville kunne blive solgte efter den Taxation, som Commissionen affatter, men Commissionens Sammensætning, hvorpaa Alt beroer, er alt Andet end betryggende. Der savnes det geistlige Element. Amtsraads- og Sogneraadsmændene ere en født Majoritet, og da Kommunen har Forkjøbsret til Jorderne, er der den største Fare for, at Taxationen bliver upassende lav ∴ Kirkegodset med dets i Tiden stigende Værdi gives til Priis. Det seer ud, som om Commissionen – og det maa da være Kommissionerne – strax skulle foretage Taxationen, hvorefter Salget da vil finde Sted, »naar Omstændighederne tillade det«, men der kan hengaae 20 Aar og mere, inden en Beneficiarius dør, og til den Tid ville Conjuncturerne kunne være meget forandrede.

Jeg mener, at man bør holde paa, hvad Kirkeraadet har foreslaaet, at Commissionen først træder til, naar Øieblikket er der. Det hedder: »Gjennemførelsen af denne Lov underlægges Commissionen.« I mine Øine er dette en Monstreusitet, en Opretelse af en executiv Autoritet med fuld- stændig Tilsidesættelse af Kirkeministeriet. Dette er det, hvem Gjennem- førelsen bør underlægges, saaledes at Ministeriet benytter sit administra- tive Mellemed, Stiftsøvrigheden. Dersom Kirkeministeriet accepterer denne Bestemmelse, vil det være en Tilbagevenden til de gamle nationalliberale Ministeriers Svaghed overfor Rigsdagen. Faren er truende, thi Lovforslaget bringes frem af det forhandlende Venstres to Førere, og der skal maaskee finde en Tuskhandel Sted. I hvert Tilfælde er det godt og rigtigt, at Mini- steriet har forlangt St. Øvr.s Erklæring.

I *Fortrolighed* kan jeg meddele, at Ministeren agter at opslaa For- stander-Embedet i Ranum med Forpligtelse for Vedkommende til at over- tage Sognekaldet midlertidig ad modum Skaarup.

Tillad mig et Spørgsmaal. De veed, hvor kjær Glarbo er mig, og at jeg agter ham høilig som en Mand af ægte Dygtighed. Han maa befor- dres af Hensyn til Udkommet og vil helst til en Kjøbstad efter sin 11-aarige Virksomhed. Men nu er der 3 gode Landsbykald ledige, Sengeløse, Es- bønderup og Slangerup; og saa staaer St Hans i Odense i Baggrunden og udøver en dragende Magt over ham, og han er »beknyttet mellem Tvende«, om han tør undlade at søge de tre førstnævnte, eller om han bør gribe til. Ja saa kommer Spørgsmaalet til Dem – ingenlunde fra Gl. men ude- lukkende fra mig, som kjender den Vaande, han er stedt i, om De kan have nogen Mening om, hvorvidt han kan gjøre sig noget Haab om at komme i Betragtning til Sct. Hans. De vil nok sende mig et Par Ord derom.

Og saa Levvel, kjære Biskop Stein! *Mange* Breve ligge foran mig og kræve snarlig Besvarelse, det kommer der af at blive Septuagenarius. Kan De meddele mig, at Fyens St. Øvr. har taget Lovforslaget kraftigt under Behandling, vil De glæde mig. De erindrer Fogs Yttringer om Forret- ningsgangen i Sjællands St. Øvr., og jeg har derfor underrettet ham om Situationen; han vil nok tage den Sag under Behandling og ikke lægge Fingrene imellem.

Vale et fave!

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ Brevet indledes med tak for lykønskningen. ²⁾ Venstres flere gange tidligere fremsatte forslag om præstegårdes afhændelse fremsattes atter i folketinget 30/10-91 (Folketingets Forhandl. 1891/2, 835 f. jfr. Tillæg A, 3127 ff.). Både Stein (24/11-91, FB, kopibog nr. 425) og Swane (VB, journal nr. 335, 10/11-91) gik imod forslaget.

Kjære Biskop Stein!

Det har gjort mig meget ondt, at De er bleven hjem søgt af den lumske Influenza, som tilmed har efterladt følelige Gigtsmerter . . .

Eet Gode medførte Deres Sygdom, nemlig at jeg fik Leilighed til indirecte at vise Dem, kjære Biskop Stein, en Tjeneste ved at komme de to gamle, hæderlige Præster til Hjælp. Fra Pastor Meier¹⁾ modtog jeg en hjertelig Tak igaar ved hans Søn, Nic. Meier²⁾, som er Præst her i Stiftet. Alle 4 Ordinander havde Laud, og skjøndt de Tre vare fritagne for Prøven (Candd. i 91), fik jeg dog saa megen Samtale med dem, at jeg tør ansee dem for alvorlige unge Mænd. Men af disse fire Ordinander ere de tre Bøndersønner, den fjerde Skolelærersøn; de to Grundtvigianere, de to Missionsfolk, – ret betegnende for den Retning, hvorhen vi drive. Terkelsen³⁾ har tilbragt flere Aar paa Askov og nogen Tid paa Ullmanns⁴⁾ Høiskole, men jeg fik idethele et godt Indtryk af ham. Jeg spørger ofte mig selv: hvad vil der komme ud af de mange Brydninger i Folkekirken? Vil Resultatet blive Opløsning, eller vil den folkekirkelige Retning stille arbeide sig seierrigt igjennem, – eller er det en ny, foryngende Kraft, hvis Fødsel bebudes ved al denne Gjæring? Det Sidste tør jeg mindst vente. Hvor trænger vor Tid dog ikke til store, fremragende Personligheder!

Af et Brev fra Sthyr synes det, som om Dptmntschefsposten vil blive bevilget⁵⁾, hvad der jo ogsaa var ventet, og som om Holm bliver Manden, uagtet en Fraction af Venstre nok har villet gjøre B. Beckers Udnævnelse til en Betingelse for Bevillingen. Jeg veed ogsaa, at Asmussen har udtalt, at Ministeren har lovet Holm Embedet. Maatte denne saa være den rette Mand, denne betydningsfulde Stilling voxen, jeg tænker derved ikke alene paa de almindelige administrative Krav, men hvordan er hans personlige Forhold til Kirken og til Vorherre?

Veed De, hvad Grunden er til, at det trækker saa mærkeligt længe ud med Rothes Entledigelse? Det undrer mig og jeg finder det af flere Grunde meget uheldigt.

Deres hengivne

J. Swane.

I Rørdams Levnet⁶⁾ ere Caroline Amalies Breve det Bedste, Grundtvigs synes mig ikke betydelige. Fru Heibergs Bog⁷⁾ har jeg ikke læst og venter mig ikke Stort af den, – derimod vilde jeg gjerne see »Rescencenten og Dyret« og fornye kjære Ungdoms Erindringer.

¹⁾ *I. N. Meier* (1806–99), sp. til Verving 1857–93. ²⁾ *F. N. Meier* (1849–1937, sp. til Ørum-Viskum-Vejrum 1885–93, til Kerteminde 1893–1921; medarbejder ved IMT og Gudelige Smaaskrifter. ³⁾ *E. Terkelsen* (1863–1935), hjælpepræst i Ollerup

Missionen mig altsidelig ved sin Sandheds og Rædte
og ved sin Naarværelse; ja kunde derfor min
Skæmpelse dogge mig vil ikke trode den end Troi.
vialitetes, hvortil de selv sandt og vis har tænkt.

Ja, Konge Sidske Sids, er glædet mig og har til
at gæmme den i Septbr. - ja har ikke mig, at
ja glædet mig til Kirkeraadet, men dette vil ja vi:

"Gad give os Lykke og gode Raad,
Sin Naad og Bys og Ledsende!"

Kjære Hilsen, hermed fra

Den kongelige

Swane

I dette Brev er indtaget, en Anmodning fra Forordningsudvalget
for Guldbryllupsdagene om at søge Embetsråd for Takker
til Forordningen med Opfordringer til Frænkelse om Side. Det
vil ja ikke, thi det er Høistyng, naar Sidskopsamen overalt
gives Indsamlingen et officielt Skæmpel. Ja vilde ønske,
at den mig Opfølelse holder af alle Collegier. Lad en
Tavle for den Side være lig Landstyre, men er de af myndig
Mening, heres ja den om den Ord.

1891, sp. til Ørre-Sinding 1892–1901, til Rind 1901–04, valgmenighedspræst i Herning 1904–35. ⁴) V. Ullmann (1848–1910) forstander for Seljord højskole, venstrepolitiker, yndet taler i grundtvigsk-folkelige kredse, især i Jylland. ⁵) se nr. 42, note 2. ⁶) Peter Rørdam. Blade af hans Levnedsbog og Brevvexling, udg. af H. F. Rørdam I–III, 1891–95. ⁷) Et Liv gjenoplevet i Erindringen, udg. af A. D. Jørgensen, I–II, 1891, III–IV, 1892.

Viborg Bispegaard, 21 Decbr. 1891.

Kjære Biskop Swane!

Jeg takker Dem for Deres Brev og gode Juleønsker, men særlig takker jeg Dem af Hjerte, fordi De ordinerede mine to unge Præster. Det piner mig, at Nogen skal vente paa mig; De hjalp til, at Pinen blev kort. Jeg gaaer Julen roligere imøde, da jeg veed, at de to gamle Præster have faaet deres Capellaner. Terkelsen var hos mig Dagen efter Ordinationen, opbygget af den skønne hellige Handling og taknemlig for Deres Velvillie og Gjæstfrihed. Med Steffensen¹) har jeg kun talt en enkelt Gang; gamle Meier, som besøgte mig forleden, giver ham godt Vidnesbyrd. Terkelsen derimod tog sine praktiske Prøver hos mig, og det var meget daarligt. Han fik 2 ringe haud, og Censorerne og jeg maatte bagefter i en Samtale betage ham den Glæde, han øiensynlig selv følte over sine Præstationer. Det Hele var løst, overfladisk og selvbehageligt, samt uhyggeligt rutineret. Men et godmodigt Menneske er han; thi da Provst Berggreen²) havde undret sig over de daarlige Karakterer, han hjembragte fra Odense, svarede han, at Præstationerne »var nok ikke bedre værd«. Naar han kommer til mig, er han altid vakker. Men det er næppe gavnligt for ham at faa sin Uddannelse hos en saa formløs Mand som gamle Brandt³). – Deres Ønske og mit Haab om, at jeg skulde prædike i Julen, maa desværre opgives. Gigten vil ikke fortrække og Søvnens ikke komme. Jeg kan muligen – som jeg plejer – holde Guds-tjeneste paa Hospitalet for alle Lemmerne Juleaftens Formiddag, og tale anden Juledag paa Tvangsarbejdsanstalten; men en Højmesse-tjeneste i en Kirke kan jeg ikke magte, og jeg føler, at jeg ikke endnu er istand til at byde en ordentlig Prædiken, og saa lader jeg hellere være.

Med Vemod har jeg læst, at gamle Rothe nu fratræder; jeg glæder mig over den Udmærkelse, som er bleven den gamle, velsignede Mand til Del. Nu rykker Paulli⁴) paany ind i et af sin Faders Embeder; det er skjønt at see ham gaa i Faderens Spor, Trin for Trin. Gud bevare ham fremdeles og give ham Kraft til at løse de Opgaver, som Nutid og Fremtid kunne føre ham imøde! De længes efter »De store Personligheder«. Ja, vi savne dem tilvise; men *hvis* vi havde dem, saa vilde de let staa som Nikolaj *Taarn*, ensomt ragende i Vejret, men der er *ingen Kirke*,

som vil slutte sig til. I aandelig Forstand ere de store Sedler blevne byttede i Smaapenge, som nu ere i Omløb; men Ulykken er, at Skillingerne saa ofte drømme sig at være Dalere. Ved aandelig Overlegenhed er det nutildags svært at faa Indflydelse. Det gaaer langt nemmere gjennem Partigænger og Klikkevæsen, men i alt dette drukner Personligheden. Jeg mindes ofte Martensens Ord til mig i en Samtale: »Jeg vil gjerne have Disciple, men jeg vil ikke være Fører for en Bande.« Flere have talt til mig om, at »den folkekirkelige Retning« burde »organiseres«, for bedre at kunne træde samlet op ved Bethesdamøder, hvor V. Beck og Grundtvigianere jo spille op. Men jeg fraaader paa det Bestemteste »Organisation«; thi hvor der organiseres, kommer Partipræg, og hvor dette skal hævdes, lister Jesuitismen sig altid frem. Nej vi skulle ikke være Parti No 3 ved Siden af de to andre, men vi skulle – under stor personlig Frihed – træde op som den gamle lutherske Folkekirke lige overfor de Extravagante; og det er netop vor Styrke i Tidens Løb, at vor Sag er ikke knyttet til en Partifører, ved hvis Død Stumperne falde sammen, men den lever, vil Gud, fra Slægt til Slægt; og naar V. Beck derfor haaner »de Unævnelige«, som »ingensteder kunne findes«, da forstaaer jeg godt hans Ærgrelse i dette Stykke. Alt hvad der antager bestemt legemlig Skikkelse, kan undlives og slaaes ihjel; men hvad der er usynligt tilstede som Luften, kan man fægte i, men man kan ikke forgribe sig paa det. Det er netop mit Haab, at den folkekirkelige Retning som en stille Magt skal arbeide sig ind i mange Sjæle. Men blive vi »Parti«, maa vi have en Fører, og bliver han ringere end de andres, er Slaget tabt. – Skat Rørdam har meddelt mig, at der fra 17–19 Maj agtes holdt et »Bethesdamøde« her i Odense, og han har anmodet mig om at indlede med Prædiken⁵⁾. Dette har jeg lovet, dels fordi jeg, i modsat Fald, ikke veed, hvem Hvervet kan overdrages, og dels fordi jeg muligen, om Gud giver Naade, kan faa Lejlighed til at tale et alvorligt Ord, Sandheden tro i Kjærlighed. Men jeg vil *i god Tid* vide Programmet for Mødet, da jeg agter at samle gode Kræfter af vor Retning ved Mødet, ikke som »Partigængere«, men som Deltagere i Discussionen, der med individuel Frihed udtale sig udaf samme Grundanskuelse. Alt beroer paa Dirigentens Person; over Götzsches⁶⁾ partiske Ledelse føres megen Klage. Gamle Strøm i Marslev er en glimrende Dirigent, og en Fyenbo var her paa sin Plads. Hvad De meddeler om Departementchefsposten, interesserer mig højlig, Holm er mig ikke nærmere bekjendt. For Burman Becker gjør det mig personlig ondt, da han er flittig og brav og vist vil blive krænket. Men Sagen bør gaa over Personen; om Holm nu er at foretrække, aner jeg ikke. – Kammerherre Cederfeld de Simonsen⁷⁾ har som Tiende-ejer indsendt Protest til Ministeriet i Anledning af Forlangendet om nye Kirkebøger⁸⁾. Jeg havde »Provstemode« hos mig forleden, og ved dette rare, hyggelige Møde kom Sagen paa Bane. Det meddeltes, at mange Kirkeejere have gjort ligesom Cederfeld, og at Ministeriet nu – paa Ansøgning – tillader,

at de gamle Bøger først udskrives. Nu faa vi at see. Besættelsen af St. Hans forestaaer. Jeg har skrevet til Ministeriet om at faa de Ansøgninger at see, hvorom der kan være Tale, forat give en sammenlignende Udtalelse. Endnu intet Svar modtaget. Grove Rasmussen⁸⁾ vil blive vanskelig at forbi-gaa. – Jeg har kjedet mig over Birkedals sidste Bind¹⁰⁾, men med Interesse læst de to Bind af Fru Heiberg. Kun beklager jeg, at hun taler for meget om alle sine »Tilbedere«, og Omtalen af de Suhrske Forhold paa »Sølyst« er ikke taktfuld. Men af Heiberg maler hun et skjønt Billede. Lev nu vel, kjære Biskop Swane.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ *J. C. Steffensen* (1866–1946), hjælpepræst i Vemmingdal 1891, sp. til Vilsted-Vindblæs 1893–1900, til Hald-Kærby 1900–23, til Tryggelev-Fodslette 1923–33. ²⁾ *G. C. W. Berggreen* (1829–1903), sp. til Ø. Skerninge-Hundstrup 1866–1900, provst for Salling hrd. 1889–1900. ³⁾ *J. S. Brandt* (1812–98), sp. til Ollerup-Kirkeby 1838–98. ⁴⁾ *J. P. M. Paulli* blev stiftsprovst i Kbhvn. 1/1–92. ⁵⁾ Det kirkelige Møde i Odense den 17de–19de Maj 1892, udg. af Johs Schrøder, 1892; Steins prædiken p. 3 ff. ⁶⁾ *C. V. Gøtzsche* (1833–1901), sp. til St. Michaelis kirke i Fredericia 1875–95, biskop over Ribe stift 1895–1901. ⁷⁾ *H. C. J. Cederfeld de Simonsen* (1817–1906), amtmand over Svendborg amt 1856–67, medlem af landsting og rigsret, ejer af stamhuset Erholm. ⁸⁾ Kgl. res. af 19/8–91, jfr. cirk. af 31/10–91 (Love og Exp. 1891–92, 194 ff.). ⁹⁾ *A. C. L. Grove Rasmussen* (1836–1904), sp. til Allerup-Davinde 1878–92, til St. Hans kirke i Odense 1892–1904. ¹⁰⁾ Personlige Oplevelser i et langt Liv III, 1891.

Viborg 30 Decbr 1891.

Kjære Biskop Stein!

Først hjertelig Tak for Deres gode Julebrev, havde det blot kunnet meddele, at De var heelt befriet for Følgerne af Influenzaen. Men nu haaber jeg, at De gaaer ud af det gamle og ind i det nye Aar helt restitueret og saaledes rede til at imødegaae, hvad dette nye skal bringe. Vi veed jo vel, at det er den aandelige Rustning, det kommer an paa, men skulle Retfærdigheds Vaaben baade til Angreb og Forsvar rettelig bruges – og der er og vil blive Brug for dem – maa Leerkarret ikke gjerne være altfor skrøbeligt. Jeg siger Dem Tak for det gamle Aar, for Venskab og Sammenhold, ogsaa for, at De ifjor Januar tilskyndede mig til Kbhvn-reisen med Dem, heelt uden Betydning har den næppe været. Og saa forunde Gud Dem med Alle Deres et Naadesaar, rigt paa Velsignelse.

Her er Alt vel, nemlig i vort Hjem, men rundtom er der Sygelighed eller Sygdom, og daglig ringe Kirkeklokkerne. Det er en Alvorstid i vort Land, Herren taler, maatte Folket høre og besinde sig. –

Meget vilde det interessere mig at erfare, om Ministeriet har tilsendt Dem Ansøgningerne om Sct. Hans. Jeg er meget tilbøjelig til at opfordre Skrike¹) til, at vi som Seminariedirection anmode om Leilighed til at udtale os om Ranums Besættelse; Fristen udløber 3 Januar. Jeg mener, at det er saa godt som umuligt for Ministeriet at undlade at efterkomme en saadan Anmodning, men det er idetmindste for mig ubehageligt at rette denne, og jeg kommer herved tilbage til min gamle stadige Tanke, at det burde være en uskreven Lov, at Ansøgningerne til ethvert Kjøbstadembede og til Landsbykald, med Hensyn til hvilke det af Biskoppen var oplyst, at Forholdene krævede særlige Hensyn iagttagne, tilsendtes Biskoppen. Jeg havde tænkt paa ved sidste Kirkeraad at indbringe Forslag om en Henstilling i saa Henseende til Ministeriet men opgav det, fordi jeg mere og mere kom til den Mening, at denne Sag rettest burde søges fremmet ved mundtlig Forhandling med Vedkommende. Hvad siger De herom?

Jeg erindrer, at De i sin Tid skrev, at De havde givet Skoubo i Skaarup Collats, jeg feiler vel næppe deri? Jeg spørger, fordi den Mand, der kommer til Ranum, bliver stillet ganske ligesom Sk., nemlig forpligtet til indtil videre tillige at bestyre vedkommende Præsteembede. Havde De derom confereret med Ministeriet, eller betragtede De det som en given Sag? Naturligviis lægger jeg Vægt paa, at en Præstegjerning ikke rettelig betragtes som betroet en Mand, forinden Biskoppen har meddeelt ham sin Collats, men den her Paagjældende er i Virkeligheden kun constitueret som Præst. En Capellan p. p. (som jo ogsaa faaer Collats) er mere at betragte som ansat Præst end Seminarieforstanderen i Ranum. Sæt, at en Catechet i Kbhvn fik det Hverv indtil videre tillige at fungere som Præst ved Alm. Hospital, vilde man da give ham Collats til dette Sidste? Kan De give mig gode Grunde for, at Collats er meddeelt Skoubo, vil jeg være glad derved. Jeg kommer i Tanker om, at Matzens Kirkeret maaskee viser Vei, og vil nu see efter.

Hvad De meddeler om Bethesda Mødet i Odense, interesserer mig meget. De kunde og burde aldeles ikke undslaae Dem ved at aabne Mødet ved at prædike. Der gives Dem her en god Leilighed til at tale ex cathedra, ikke som den Ufeilbare, men som den, der, staaende paa Folkekirkens nedarvede Grund, elsker den og har Mund og Mæle til at hævde den imod usund Lære og skjæv Praxis. Jeg kunne ønske engang at faae Leilighed til at udtale mig i den Retning efter en større Maalestok, end den, der kan anlægges ved en Provsteindsættelse. Ja, se saa til at faae dygtige folkekirkelige Præster til at tage Ordet ved Debatten, men De har ganske Ret i, at et Hovedpunct er, at Dirigenterne ere upartiske og Hvervet voxne. Strøm i Marslev er vistnok særdeles egnet. Hvorfor ikke *een* Dirigent under hele Mødet? Har der ikke hidtil været forskjellige Dirigenter ved de forskjellige Æmners Behandling?

Meget misligt og misvisende har det ogsaa været, at i Reglen Indle-

derne vare een Grundtvigianer og een Missionsmand; det bør ikke være saaledes, thi det er jo at betragte den folkekirkelige Side som et non ent.

Hvad De siger om det Usunde i Nogles Tanke at ville organisere »den folkekirkelige Retning«, er talt ud af mit Hjerte. Jeg protesterer paa Forhaand imod den Betegnelse: den folkekirkelige Retning; jeg hævder for Folkekirken, at den er Mere og Andet end en Retning, og overlader til, hvem der vil det, at høre til »Retninger«. Folkekirken er en Organisme og trænger derfor ikke til at organiseres overfor anderledes Menende; hvad der trænges til, er, at Folkekirken tager sig sammen og viser sig livskraftig, gid det maa skee nu i Odense, men vilde man indenfor Folkekirken give sig til at organisere sig, blev det enten Snørlivsdressur uden Indhold, eller ogsaa gled man umærkeligt over til selv at blive Parti, som De rigtigt bemærker. Selvfølgelig overfor Staten trænges der haardt til Folkekirkens Organisation, det er noget heelt Andet, og, kjære Biskop Stein, hvor ligger *denne* Sag mig ikke paa Sinde, men derom maae vi engang tale mundtligt.

Det vil gjøre Dem ondt for B. B., naar en Anden bliver Dptmtschef; De kan have Ret, men han maa være forberedt derpaa, thi da Scavenius i Foraaret fremlagde Forslaget om Postens Oprettelse, blev det sagt B. B., at han blev ikke Manden; senere forandrede Sc. Tanker. Hvor er dog Paabudet om de nye Kirkebøger hensynsløst, og hvor ynkeligt at give et kategorisk Paabud og saa vige, saa snart der demonstreres. B. B. er en flittig, ærlig og kundskabsrig Mand, men en Contormand, der ikke kjender Livet, og blev han fast i Sædet, vilde det nok kjendes, at han er Partimand. Men hvad er Holm?

Levvel, kjære Biskop Stein. Og maatte jeg snart høre, at De atter er heelt rask.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ *J. Skrike* (1840–1905), stiftamtmand over Viborg stift 1886–1905.

fr. 67.

Viborg 13 Januar 1892.

Kjære Biskop Stein!

Tak for Deres to Breve, det af 4de og det idag. Ligesaa desorienteret som De er jeg efter Berlingskes Referat af Forhandlingerne om Ligbrænding. Hvad er dette: Ministeren siger, at han i Efteraaret i Anledning af et Andragende fra Ligbrændingsforeningen har spurgt *Biskopperne* men endnu ikke modtaget Besvarelserne¹⁾. Hvad er dette? De er ikke spurgt, jeg heller ikke, – til Balslev rettede jeg forleden det Spørgsmaal, om han er hørt. Det skulde undre mig, om Fog var hørt; jeg vilde da vist paa den ene

eller anden Maade have erfaret det. Kan det tænkes, at Ministeren paa nævnte Andragende har skrevet »Biskopperne høres«, og at Contoret har været ham overhørig? Siden jeg læste Referatet i Berlingske, har jeg daglig ventet at modtage Lovforslaget til Erklæring, – hidtil forgjæves. Forøvrigt er Expeditionen i iste Dptmt *meget* langsom. Til Balslev tillod jeg mig at skrive, at jeg haaber, naar Erklæring afæskes os, at der da eenstemmigt gives et motiveret Nei til Svar paa Spørgsmaalet, om Folkekirkens Geistlige kunne fungere ved Ligbrænding.

At De paa to Henvendelser til B. B. hverken har modtaget Svar eller Ansøgningerne tilsendte, forbauser og bedrøver mig. Den eneste anstændige Forklaring herpaa er den Mulighed, at man er saa retarderet med Embedsbesættelser, at Sct Hans endnu ikke er optaget til Behandling. Det havde vist nok været bedre, om De havde stilet Deres Begjæring officielt til Ministeriet, thi saa maatte Goos resolvare, og han tager vist passende Hensyn. Jeg henvendte mig engang mundtligt til Sc. med en saadan Begjæring og fik Ansøgningerne og den Mand, jeg udpegede, uagtet en Deputation hos Kongen og Ministeren bad om en Anden. B. B. er sikkert, som det blev meddelt os under Kirkeraadets Samling, ganske optaget af Forestillingerne om Ministeriets Høihed. Sthyr har fortalt mig et betegnende Træk. I Commissionen ang. Naadensaaret (som jeg da nu seer omsider at være nedsat)²⁾ er en af Kirkeraadet udpeget Provst i Lolland ikke optaget, og da Sthyr udtalte sin Forundring herover til B. B., yttrede denne, at det havde undret ham, at Biskopperne havde paataget sig at udpege Commissionens Medlemmer, men fik det aldeles correcte Svar, at man skulde dog troe, at Biskopperne kjende deres Præster bedre, end Ministeriet kjender dem. Ja, kjære Biskop Stein, i mange Maader er Biskoppernes Stilling overfor Ministeriet lidet værdig, men lad os saa langt fra at give os hen til Mismod tvertimod tage os sammen ∴ see til at staae sammen, alle Syv og lidt efter lidt vinde Terrain. Men dertil kræves en ledende Kraft!

Om Balslevs – ikke Bispe- men Embedsjubilæum vil jeg optage Deres Tanke, naar jeg en af Dagene skriver til Fog. Imorgen aften begynder jeg en Række Bibellæsninger, som jeg i mange Aar har holdt dem, og glæder mig dertil.

Levvel. Gud bevare Dem.

Deres hengivne

J. Swane.

Jeg giver til sin Tid Seminarieforst. Collats til Præsteembedet. Helt correct anseer jeg det ikke for at være, men idet det *kan* forsvares, lægger jeg selvfølgelig Vægt paa at hævde Bispeembedet.

Naar De faaer Ansøgningerne om Sct. Hans, saa meld mig dette med et Par Ord.

¹⁾ Ligbrændingsforeningen af 1881 fik – bl. a. på grundlag af en række gejstlige betænkninger (jfr. nr. 70, note 3) – fra Min. (31/5–82) bestemt afslag på et andragende om at måtte foretage ligbrænding. Det lykkedes heller ikke (1883) at opnå et resultat gennem rigsdagen, og da et krematorium byggedes og 1886 et fra Sverige udlånt lig brændtes førte det til proces som ved højesteret endte med nederlag for foreningen. Det stod klart at der måtte lovændring til, og et privat forslag indbragtes 1891 (nu da Goos, jfr. nr. 57, note 2, var minister) i folketinget (Ligbrændingens Historie i Danmark, 207 ff.). Under debatten udtalte Goos 9/1–92 (Folketingets Forhandl. 1891/2, 1844 f.) at han just var ved at indhente erklæringer desangående fra de gejstlige myndigheder. Jfr. nr. 68. ²⁾ 10/9–91 behandlede KR det brogede resultat af landemodedebatten (nr. 39, 56, 58) om nådensåraflysningen (Sjællands stift var imod enhver forandring, de andre stifter delt, men med majoritet for ændringer) og foreslog Min. at nedsætte en kommission; det skete 20/11–91 (Love og Exp. 1891–92, 217 ff.). Formand blev Sthyr hvis uheldige ledelse (jfr. nr. 70) førte til at kommissionens (trykte) betænkning fra 1892 fremviste en række mindretalsforslag. 13/9–92 redegjorde Sthyr i KR for arbejdet, og det blev besluttet at fortsætte både i KR og i kommissionen som afgav endelig betænkning (trykt) i maj 1895. Også KR sluttede sit arbejde, men ændringer gennemførtes ikke (og forudsatte også total omlægning af den gejstlige økonomi); heller ikke Det kirkelige Udvalg af 1904 fik ende på sagen (Forhandl. i Det kirkelige Udvalg II, 1904, 1500 ff.) som først løstes ved lønningslov af 14/3–1913 og kgl. anordn. af 25/8–1913 (Love og Exp. 1913–14, 53 ff. (især 56), 215 f.).

Odense Bispegaard. 22 Januar 1892.

Kjære Biskop Swane!

Efter Løfte sender jeg Dem et Par Linier, da jeg nu kan give Oplysning om to Sager.

Ligbrændingssagen. Ministeriet har under *6te November* tilsendt Sjællands Biskop en Skrivelse med endeel Bilag denne Sag vedrørende. Fog har beholdt Pakken hos sig indtil forleden. Jeg modtog den d. *14de Jan.* og sender den nu videre imorgen til Styhr. Saa gaaer den til Jylland. I og for sig haster Sagen ikke, da Ministeriet begjærer den drøftet i *Kirkeraadet* til Septbr., og vil have en samlet Erklæring fra Raadet. Paa Sagens nuværende Standpunkt skulle Biskopperne kun gennemlæse og overveje det Fremsendte. Naar Bladene lagde Ministeren de Ord i Munden, at de kirkl. Myndigheder vare spurgte, men at deres Svar endnu ikke var modtaget, saa har enten Ministeren eller Bladene talt mindre correct, idet man jo maatte tro, at hver Enkelt var spurgt, og at deres Svar imødesaaes med Længsel.

St. Hans Sognekald. Da Sagen trak ud, og Rygter løb om her i Staden, at Grove Rasmussens Candidatur var opgivet og at Bang¹⁾ (Langaa), som har vidst at indynde sig hos Kongen, vilde faa Embedet (hvad der vilde være eensbetydende med dettes daarlige Betjening) – saa skrev jeg øieblikkelig privat til Goos. Jeg fremstillede for ham Sagens Betydning, fra-

bad mig bestemt Bang, udtalte mig sammenlignende om alle de Ansøgere, som ere her fra Stiftet, og tilføjede, at jeg ikke kunde udtale mig om de Andre, da jeg ikke havde faaet Lejlighed til at blive bekendt med deres Ansøgninger.

Imorges modtog jeg venligt Brev fra Ministeren, som meddeler, at han, efter Overveielse, nu indstiller *Grove Rasmussen*. Bang nævner han sletikke – men saa tilføjer han: »Betænkelig vilde jeg have været ved at sende Dem Ansøgningerne til Vurdering, og det af den principielle Grund, at det vanskelig kunde undgaaes, at da det paagjældende Stifts Præster let og næsten uundgaaeligt vilde faa et præ, som da maatte opveies ved i andre Tilfælde, i andre Stifter, at følge lignende Fremgangsmaade, hvorved man tilsidst vilde blive ført ud i uantagelige Conseqvenser.« – Nu kan De prøve Deres Lykke med Hensyn til Ranum. At man end ikke ved Besættelse af Præstekald i *Stiftsbyer* tager Hensyn til Biskoppen, er dog lidt for galt og et Brud med Traditionen fra »de gode gamle Dage«. Sagen kan nu drøftes til September. – I dette Tilfælde kan jeg godt slaa mig til Ro, da Grove Rasmussen ved Anciennitet, Nidkjærhed, Elskværdighed er en værdig Mand, og han er meget afholdt i Odense. *I og for sig* var der mere capable Mænd blandt de fyenske Ansøgere (Jespersen²) og Balslev fra V. Hæsing³), men de kom sletikke i Betragtning, og jeg hilser da Grove Rasmussen med Glæde.

Jeg haaber, at Glarboe er glad ved sin smukke Befordring.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹) *J. L. Bang* (1833–1900), sp. til Langå-Øxendrup 1882–94, til Vollerslev-Gørslev 1894–98. ²) formentlig *J. C. L. Jespersen* (1848–1910), sp. til St. Nikolaj kirke i Svendborg 1886–1910. ³) *L. N. Balslev* (1845–1923), sp. til V. Hæsing-Sandholts Lyndelse 1883–95, provst for Salling hrd. 1892–95, stiftsprovst i Odense 1895–1903, biskop over Fyens stift 1903–21.

Nr. 69.

Viborg 26 Januar 1892.

Kjære Biskop Stein!

Først Tak for Deres Brev. Det har givet mig Meget at tænke paa. Ministerens Vægning ved at sende Dem Ansøgningerne har forbavset mig; jeg havde ikke anseet det for muligt, at en saadan Ansøgning kunde afslaaes. Vel formildes Afslaget derved, at Minist. tager Gr. R., der ventelig af Dem er betegnet som den, De særligt ønskede, men Minist. erklærer principmæssigt ikke at kunne (ville) sende Ansøgningerne, selv

hvor det gjælder Embeder i Stiftsstæderne. Nu vide vi Besked. Derhos er Præmissen i hans Conclusion urigtig eller ialfald hazarderet; Min. er uberettiget til at tillægge Biskopperne et saadant Snæversyn, at de ville foretrække deres egne Præster.

Jeg har Intet villet foretage med Hensyn til Ranum, 1) er jeg ikke vis paa, om Skrike var tilbøielig til at gaae med, 2) ligger Besættelsen af Forstanderembedet ikke Biskoppen *saa* nær som et Præsteembede, hvor Situationen frembyder særlige Vanskeligheder, 3) har jeg netop nu to saadanne Embeder, hvortil jeg prøver mit Krudt. Det ene er Løgstør¹), hvor Forholdene ere *saa* at sige heelt opløste, og hvortil jeg har fundet en Capacitet i Aalborg Stift (altsaa er jeg ikke snæversynet); denne Mand maa jeg nu ligefrem begjære at faae, da man ikke spørger mig. Det andet er *Søndresogn*. Og med Hensyn dertil kommer jeg til at bede Dem om en personel Oplysning. Men først dette til Forklaring af, hvad vi trænge til som Erstatning for Glarbo. Her trænges til en Modvægt mod Z's Forkyndelse i udpræget indre-miss. Retning, altsaa til en Mand, som ubetinget og fast staaer paa *folkekirkelig* Grund, og som ved sin Prædiken i sand evangelisk Aand formaaer at samle en Menighed og tilfredsstille de Mange, som ikke kunne finde sig tiltalte af Z. – Han maa altsaa heller ikke i mindste Maade have grundtvigske Sympathier; her er i Viborg en *lille* Kreds, som lefler med Plenge og strax vilde drage en saadan Mand til sig. Jeg maa have en Præst, som kan staae *fast* med mig med Hensyn til *Menighedshuset*, der endnu ikke er opført paa Grund af manglende Penge, og med Hensyn til ikke at gjøre falske Indrømmelser overfor Indre Miss's Fordringer eller Betingelser for at gaae med os. Saa maa Vedkommende have Kjærlighed til og Forstand paa Børnegudstjenesten, som Gl. har ledet i 11 Aar under stor Tilslutning, – og paa Menighedspleien, som han ogsaa har iværksat sundt og frugtbringende. Selvfølgelig kræves Fasthed og Sikkerhed som Forretningsmand, thi Søndresogns Præst er Formand for Byens Skolecommission. Og sluttelig vilde det være ønskeligt, om Søndresogns Præstegaard vedblivende kunde være et præsteligt Hjem, som kjærligt og mildt aabner sine Døre, ikke for Selskabelighed men til Glæde for Mange enkeltviis og i Samling, naar kirkelige Anledninger gives. – Jeg mener at have en saadan Mand – ogsaa fra et fremmed Stift, men jeg frygter for, at han vil faae ikke lidet ældre Concurrerter. Blandt disse har jeg Grund til at antage, at Stahlfest Møller²) i Korup vil findes, og nu er jeg omsider naaet til det, som jeg beder Dem om, nemlig om De vil meddele mig al den Oplysning om denne Mand, som De formaaer at give. En Slætning af ham her i Viborg ytrer Tvivl om hans Gaver som Prædikant, – ja kan han ikke trænge nogenlunde igjennem, vil han som Præst ved Byens *anden* Kirke blive distanceret. Han er rigt gift med en 8 Aar ældre Dame, Datter af fhv. Amtmand Brun paa Lindersvold, det tyder ikke heldigt. Han nævnes som Lærd, men her er Brug for en ihærdig Arbeider i Viingarden.

Tilgiv at dette Brev saagodtsom kun handler om mine Anliggender, dog mine ere de ikke, thi idet det gjælder om en Modvægt mod en energisk Indflydelse fra en vis Side, vil den kirkelige Signatur i Viborg i den nærmeste Fremtid i høi Grad afhænge af, hvilken Mand der kommer til Søndresogn.

Og saa Gud befalet, kjære Biskop Stein.

Deres hengivne

sign. *J. Swane.*

Først i Marts nærmer Afgørelsen sig; jeg reiser da, D. v., til Kbhvn for at tale med Goos – ja rigtigt tale ud.

¹⁾ Til Løgstør kaldtes 1892 sp. til Galtrup-Ø. Jølby *J. J. Th. G. Lebech* (1856–1922), provst for Slet hrd. 1893–98, sp. til Holbæk-Merløse 1898–1917. ²⁾ *F. P. Stahlfest Møller* (1847–1921) sp. til Korup-Ubberup 1884–95, til Ringsted-Benløse 1895–1914, gift med Frederikke Brun (1842–1917).

Nr. 70.

Odense Bispegaard. 27 Januar 1892.

Kjære Biskop Swane!

De har sagt mig, at De ville gjerne høre lidt fra mig, naar jeg kommer under Vejr med Et eller Andet af kirkelig Betydning. I Henhold hertil kommer jeg nu igjen i Aften. Provst Hjort i Nyborg blev – som De veed – sat ind i Naadensaarscommissionen uden at være foreslaet af Kirkeraadet. Jeg henledte Sthyr's Opmærksomhed paa Strøm i Marslev og – hvis en fyensk Provst ønskedes – Tobiesen, som er klog, klar, medgjørlig og Biske-embedet hengiven. Jeg sætter vel *stor Pris* paa Hjort for hans ypperlige Hovede og store Energis Skyld, – men – han er en Brodersøn af »Peder Hjort«, og kan, som denne, være et meget vanskeligt Element i en Forsamling. Derfor foreslog jeg ikke ham, saa meget mere som Broderen fra Elmelunde¹⁾ blev valgt. Imidlertid satte Ministeriet ham ind i Commissionen, og efter sin Hjemkomst herfra, sendte Hjort mig nu forleden en Beskrivelse af Forhandlingerne, om hvilke han skriver »det hele nærmede sig Begrebet Skandale«. Som Grund angiver han Formandens uheldige Ledelse, da han ved sin »vigtige« Optræden irriterede Medlemmerne, hvoraf Flere, efter Hjorts Sigende, reducerede ham in absurdum. Der synes ikke at være Stemning i Commissionen for Kirkeraadets Forslag. Anden og sidste Behandling skal finde Sted i *Mai*. Er det dog ikke nødvendigt, at vi *inden den Tid* faa Klarhed over Situationen, som ellers let kan ende med, at Kirkeraadets Forslag igjen kasseres, og saa staa Bi-

skopperne igjen som Ignoranter, som sættes til Vægs af endeel Provster. Muligen er Hjorts Skildring for mørk eller for farvet. Jeg skal see at faa Oplysninger hos Strøm. Men jeg meddeler Dem *privat* dette, for at De kan tænke over Sagen og skaffe Dem Underretninger. Hjorts Ord bedes ikke refererede. Vi ere gamle Præstevener og tale frit sammen. Han skriver, at det idelig lød: »vi overordnede Autoriteter; vi Biskopper; jeg Kirkeaadets Repræsentant.« Dette er i og for sig uheldigt og falder al-lermindst i god Jord hos Mænd, der selv have Selvfølelse og ere kritisk anlagte. Men Alt dette mellem os. Veed De noget om, at der er nedsat en anden Commission »om Præstegaardsbygninger«²⁾, for hvilken Styhr ogsaa er bleven Formand? Jeg anede Intet om dette, førend Provst Tobie-sen forleden beder om Reisetilladelse til Kjøbenhavn, for at møde i oven-nævnte Commission, hvortil han er bleven opfordret af Ministeriet og Formanden, Sthyr. Jeg er meget spændt paa at erfare noget nærmere.

»Ligbrændingssagens« Aktstykker³⁾ har jeg for 4-5 Dage siden sendt videre. *Med Glæde* har jeg læst Martensens, Fogs og Deres gamle Erklæ-ringer. Engelstofts er meget ringe, og Monrads⁴⁾ er ham ganske lig. Han ynder selv Begravelse, men hitter paa alt det Aandrige, der kan siges om »Ilden«, vil ikke modsætte sig Ligbrænding, dog ej strax, før end de større Magter indføre den; Danmark er i politisk Henseende »isoleret« nok, og vi bør i ethvert Fald ej indføre Ligbrænding, førend Sverig-Norge gaaer med! En særegen Form for Skandinavisme!! Rothes Erklæring er ypperlig. Skat Rørdams indeholder gode Præmisser – men i sin store Godmodighed uddrager han en feilagtig Conclusion og vil igrunden nok gaa med. Koe-foed Hansen⁵⁾ vil som *Stiftprovst* nok tillade Præster at fungere ved Baalfærd; mon han som *Katholik* vil det Samme?

Jeg tør ikke – som De, Kjære Biskop Swane, – hengive mig til Haa-bet om Enighed mellem de nuværende Biskopper i denne Sag. *Fog*, *Balslev*, *De* og *jeg* ville staa sammen, og *Scharling*, *Matzen* ligesaa. Men *Schousboe*, *Sthyr* og *Clausen* indtage et andet Standpunkt. Jeg ned-skrev de forskjellige Udtalelser, der faldt i sidste Kirkeaadets Samling om denne Sag⁶⁾. *Schousboe* udtalte: »Jeg finder Ligbrænding hverken ukir-kelig eller uchristelig; Tilladelse til Ligbrænding bør gives, og Præsterne *skulle* da fungere«. *Sthyr* sagde: »Jeg vil kæmpe mod et Lovforslag om Ligbrænding; men gaaer Sagen igjennem, bør det *ikke forbydes* Præsterne at fungere«. *Clausen* udtalte: »man bør ikke give Præsterne Forbud, men være »liberal«. Disse Udtalelser stille ikke Enighed i Udsigt. Det frem-gaaer af de fremsendte Aktstykker, at Justitsministeriet er Sagens egent-lige Protector. Jeg frygter mere og mere for, at *Nellemanns* Indflydelse er fordærvelig for Kirken. Han har stor Indvirkning paa Goos. *Matzen* ryster paa Hovedet og taler atter og atter om »det helt hedenske Justitsmini-sterium«. Et lille oplysende Træk angaaende *Nellemann* kan jeg tilføje. Som ung Diakonissepræst søgte jeg *Classenske* Fideicommiss om en Reise-understøttelse, for at lære Diakonisseanstalter, *Magdalenehjem* osv. at

kjende. Tillisch, Classen, Skeel, Haxthausen⁷⁾ modtog mig hierteligt. Jeg fik en rundelig Sum, rejste, og mine otte Foredrag^{7a)} bleve Frugten deraf. Men der trænges til nye Arbeider paa dette Omraade, hvor meget interessant voxer frem (f. Ex. alle Bodelschwings Anstalter⁸⁾). Jeg er nu for gammel og kan ikke mere gjøre Studiereiser. Elmquist⁹⁾ er derimod kapabel dertil, og trænger til at fyldes med noget mere Indhold. Han udtalte Ønsket om en Reise; jeg fortalte ham saa, hvad mig var passeret i min Ungdom, og lovede ham, hvis han gav Ansøgning ind til Fideicommisset, at støtte ham med en anbefaling. Dette skete, og Elmquist forestillede sig selv for Nellemann, men blev saaledes beegnet, at han højlig forbausedes. »Indr. Mission og chrl. Kjærlighedsgjærninger var det Class. Fc. aldeles uvedkommende«. Det er en forandret Holdning i Directionen siden 1874, da man baade betalte min Reise og senere – uden Opfordring – indkjøbte for 200 Kroner af Bogen, forat fordele den til Bibliotheker paa Landet. Nellemann dominerer overalt og ikke Christendommen gunstigt; han er Formalist til det Yderste.

Naar De skriver om *Balslevs* Jubilæum »ikke Bispermen Embeds«, da maa jeg benægte dette. Han har virkelig den 29de Marts d. A. været *Biskop i 25 Aar!* Jeg havde langt Brev fra ham forleden, og han synes rask paany, efter et let Anfald af Influenza. *Fog* skal have talt overordentlig smukt baade ved *Jesus-* og ved *Jern-Kirkens* Indvielse¹⁰⁾. Han er en rig, forunderlig Natur!

Fibiger-Jørgensen besøgte mig længe idag. Han talte hjerteligt, sundt og sandt over sin Moder. Han er nu glad i sit Embede og er Dem personligt hengiven.

Jeg længes daglig efter Grove Rasmussens Udnævnelse; at han vil blive *indstillet*, har jeg Ministerens egenhændige Løfte om. Men jeg er ikke uden Bekymring endda, eftersom *Bang* stadig paastaar, at han har Kongens Løfte om snarlig og god Befordring, og han har nylig igjen været ovre at forestille sig for Majestæten.

Jeg har nu indsendt min Beretning om *Kirkevisitatser i 1891*. Jeg taler uforbeholdent om Præsterne, da Ministeriet jo ellers sletingen Nytte har af det Hele, som jo dog er beregnet paa at have god, vejledende Betydning, men da jeg lukkede den store Convolut til, spurgte jeg mig selv: Hvem aabner den nu? hvem læser nu disse hemmelige Meddelelser? Et Bud? en Assistent? (som kan føre Sladder derom). Derfor skrev jeg udenpaa »Til Kirkeministeriet Hr. Contoirchef B. Becker). Jeg haaber saa, at *han* aabner det, og at Ingen andre end han og Ministeren faa disse Udtalelser at see. Hvorledes handler De?

Muligen tager jeg i Begyndelsen af Februar 3–4 Dage til Kjøbenhavn i et privat Anliggende. Jeg kan saa tale med *Fog* om Et og Andet.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

Jeg læste i sidste No. af »Allg. Kirchenzeitung«, at nu er der i *Gotha* siden 1878 brændte 1000 *Lig*.

Valgmenigheds-capellan-spørgsmaalet i Ryslinge¹¹⁾ er nu oppe igjen. Jeg har idag afsluttet min bestemt fraraadende Erklæring i Sagen. Giver Ministeriet ikke efter for Ønsket (hvad jeg frygter), saa løfter Birkedal sin Hammer.

¹⁾ se nr. 39, note 3. ²⁾ jfr. nærmere nr. 71, note 2. ³⁾ De erklæringer fra biskper og andre høje gejstlige som motiverede Min.s afslag af 31/5-82 (se nr. 67, note 1) findes som bilag i Min.s arkiv (RA) og i afskrifter i flere bispearkiver; de er delvis refereret i *Ligbrændingens Historie i Danmark*, 216 f. jfr. *Fem Aalborg-Bisper*, 93 f. ⁴⁾ Dr. theol. & phil. *D. G. Monrad* (1811-81), kultusminister 1848, 1859, 1860-63, indenrigsminister 1860-61, statsminister 1864, biskop over Lolland-Falsters stift 1849-54, 1871-87. ⁵⁾ *H. P. Kofoed-Hansen* (1813-93), skønlitt. og filosofisk forf., stærkt påvirket af Søren Kierkegaard; præst i Haderslev 1850-64, provst for Haderslev provsti 1855-64, sp. til Toreby 1867-83, stiftsprovst over Lolland-Falsters stift 1879-83; konverterede 1887. ⁶⁾ KR debatterede 15/9-91 de problemer som ligbrændingen kunde rejse, bl. a. også om præsternes medvirken; bisperne Clausen, Sthyr og især Schousboe var ikke helt afvisende, alle de andre skarpt imod. ⁷⁾ Direktører for det Classenske Fideikommis var i 1874: *F. F. Tillisch* (1801-89), kgl. kommissionær i Slesvig 1850, minister for Slesvig 1851, indenrigsminister 1851-52, 1854 og 1864-65; *P. H. Classen* (1804-86); *E. F. J. P. Scheel* (1813-78), assessor i lands-over- samt hof- og stadsretten 1857-78; *F. W. A. Haxthausen* (1806-89), ordensmarskal, overstaldmester 1863-89. ^{7a)} se Indledning, p. 13. ⁸⁾ *Fr. Bodelschwing* (1831-1910), forstander for epileptikerhjemmet Bethel (Bielefeld) hvoraf en række filantropiske institutioner voxede frem. ⁹⁾ *Th. J. A. Elmquist* (1847-1920), sp. til Gudum-Lillevorde 1882-89, til Flødstrup-Ullerslev 1889-98, til Nakskov-Branderslev 1898-1906, til Hvedstrup-Flyng 1906-14, provst for Lollands Nørre hrd. 1904-06, redaktør af det højregrundtvigske Kirkebladet 1883-1902 og som sådan talsmand for samarbejde mellem grundtvigianisme og IM; jfr. nr. 100, note 6. ¹⁰⁾ Jesuskirken i Valby indviedes 15/11-91; Kbhvns Kirkesags første kirke – en jernkirke, senere afløst af Nazarethkirken – indviedes 17/1-92. ¹¹⁾ jfr. nr. 38, note 10. Steins erklæring til Min. af 26/1-92, se FB, kopibog nr. 40.

Odense Bispegaard. 29/1 92.

Kjære Biskop Swane!

Vore Breve have krydset hinanden. Jeg siger Dem først Tak for Deres og skynder mig dernæst med at besvare det. Det kom i rette Tid; thi faa Timer efter sad Stahlfest-Møller i min Stue, forat tale med mig om Søndresogn i Viborg, som han havde Lyst til at søge. Han havde – jeg troer gennem Brev fra Glarboe – faaet et godt og lyst Indtryk af Forholdene deroppe. Jeg nævnede *selvfølgelig* ikke, at De havde tilskrevet mig i *denne* Sammenhæng, men udtalte, at jeg fra Samtaler og Brevvexling med Dem kjendte lidt til Forholdene deroppe, og vidste, at den elskværdige Zeuthen var stærk Indre-missionsmand, at Grundtvigianerne ogsaa havde deres lille Kreds, og at Fritænkerne havde en Talsmand i Plenge, saa

han maatte være beredt paa, at Forholdene ikke vare lette for en begyndende Præst. Da han er *overvættets nerveus*, da hans Higen altid er Sjælland, særlig Nordsjælland, hvor baade han, og hans Hustru have de kjæreste Minder (Hørsholm og Krogerup), saa bad jeg ham betænke sig *saare vel*, førend han søgte et Embede, som han muligen ikke kan magte, hvor Klimaet muligen ikke er ham gunstigt, og hvis Afstand endnu er større fra Sjælland, end det Kald, som han nu besidder. Jeg gav ham sluttelig Lov til at reise til Viborg, hvis han maatte ønske det, forat tale med Dem og sætte sig ind i Forholdene. Dette Brevs Existens beder jeg Dem om, ikke at berøre.

Dernæst skal jeg give Dem en Karakteristik af Manden, hvad jeg saa meget lettere kan gjøre, som jeg har visiteret hos ham iaar (3: 1891), og da Pastoratet er meget udstrakt og har mange Skoler, boede jeg adskillige Dage hos ham. Han er en velbegavet, vidt bereist, alsidig dannet Mand, som man kan have Udbytte af at tale med – naar man har god Tid; thi han er »vidtløftig« i høj Grad og har dertil et forceret og maniereret Væsen. Dette stammer fra hans *store Nerveusitet* (hans Hænder ryste, saa han nu og da knap kan føre Koppen til Munden), og hans hele Væsen har derfor et febrilsk Præg, som end yderligere fremhæves ved hans slette Syn. Han skal roses for *utrættelig* Virksomhed i sit store Pastorat, hvor han *fra Morgen til Aften* er paafærde i sit lille Eenspænderkjøretøj; jeg gjorde Sygebesøg med ham og veed, fra Manges Mund, at han er en nidkjær Præst. I Korup er der en daarlig Befolkning og ringe Kirkegang, og Præsten føler sig trykket her. Men i Annexet, Ubberud, er der god Kirkegang og Præsten har vundet priselig Fremgang her. *Hvorved?* Det kan næppe være ved *Prædiken*; thi den er vel evangelisk sand – uden noget Partistempel – men den er lang, uklar og indsvøbt i Taageslør. Bonden kan næppe faa meget ud deraf, og den Dannede faaer ikke noget Indhold, som staaer i Forhold til det dybsindige Apparat, som er sat i Bevægelse. Kortest kan jeg maaskee betegne ham – baade paa og udenfor Prædikestolen – ved at sige: Han er lidt af »en Skrue«. Den Indgang, han har fundet i Ubberud, tilskriver jeg snarere den Omstændighed, at Befolkningen der er mere medgjørlig end »de Korupper«, som domineres af nogle rige Gaardmænd. I Annexet paaskjønner man Præstens Flid, Nøiagtighed, Velvillie – og *store Godgjørenhed*; thi i sidstnævnte Henseende virke han og hans trofast hjælpende Hustru meget. De have Raad dertil, men gjøre det virkelig af Hjerte.

Han katekiserer bedre end han prædiker, og han holder stadig Søndagskatekisation med de Unge. Han er confirmeret af Grundtvig, men siger selv, at han kan ikke gaa med Grundtvigianerne. Imod »Indre Mission« er han ikke venlig stemt. Fuldt ud kan han hellerikke regnes til den »folkekirkelige« Side. Hans Lyst til at trevle Alting op, gjør ham selv til et Slags »Eenspænderkjøretøj«, og jeg er ikke sikker paa, at han blev nogen rigtig beregnelig Collega. Hans Husliv er smukt og vist netop

saaledes, som De kunde ønske det. Hustruen er – naar man trænger gennem Skallen – god, trofast, hjælpsom. Selskaber holdes ikke, men Huset staaer aabent for Menigheden. Paa Visitatsdagen havde han om Aftenen indbudt Menigheden til at samles i Præstegaarden. En stor Forsamling mødte. Stahlf. Møller holdt saa et Foredrag, (af hvilket Rector Petersen og jeg ikke forstod ret meget) men Bønderne sad i stum Glæde. Bagefter talte jeg saa til Forsamlingen og fortalte dem om Menighedsforhold i Kjøbenhavn. – For endnu at fuldstændiggjøre Billedet af St. M., maa jeg tilføje, at han læser Religion med de ældste Elever i Odense Kathedralskole. Rector beklager vel hans Uklarhed og Vidtløftighed, men roser hans Nidkjærhed, Evne til at holde Disciplin og vinde Elevernes Tillid. Hermed troer jeg at have givet Billede af Manden. Til Slotspræst i Hillerød eller Friedenreichs¹) Afløser i Helsingør kunde han vist passe bedre end til Præst i Viborg.

Jeg er fremdeles *meget spændt* paa Besættelsen af St. Hans. Dag gaaer efter Dag, Uge efter Uge. Damgaard meddelte mig igaar, at Bang har Kongens Løfte. Det vil være et stærkt Stykke, hvis man – *trods min Protest* – byder mig en saa ringe Præst til Stiftsbyen. Nu skal Goos' »Fasted« staa sin Prøve. Jeg har hans Brev at holde mig til. *Tobiesen* meddeler mig nu nærmere om den Comitee²), som Ministeriet har nedsat til at forbedre Ordningen med Hensyn til Landsbypræste-embedernes Bygningsvæsen. Commissionen skal møde i Februar eller Marts og i Maj. *Medlemmerne ere: Sthyr*, Formand, Direktør *Tvermoes*³), Provst *Vilstrup*⁴), Provst *Brammer*, Provst *Assens*⁵), Stiftpr. *Glahn*⁶), Provst *Sørensen* (Taastrup), Professor, Arkitekt *Holm*⁷), Professor, Ark. *Fenger*⁸), Arkitekt *Estrup*⁹), Arkitekt *Nyrop*¹⁰), Murermester *Kruse*¹¹) og Fuldm. *Timm*.

Der er – idetmindste for mig – noget Ydmygende i, at Biskopperne først faa Underretning om Sligt gennem Provsterne. Den hensynsfulde *Jonquières* havde vist underrettet Biskopperne om Sagen. *Sthyr*, som lever mere i Kjøbenhavn end i Nykjøbing, har vist lidt for meget sit Løb i Ministeriet og optræder som den Dominerende.

Jeg er glad for, at *De* kommer til Kjøbenhavn og kan tale med Fog om Mangt og Meget. Han har Tillid til Dem. At jeg har været hans Kateket, begrænder ofte noget mit Forhold til ham. – *Kan* og *vil* De paa Vejen til Hovedstaden stoppe en Dag i Odense, maa De tro, at De er hjertelig Velkommen. Er dette umuligt, beder jeg om Vink med Hensyn til Reisedagen. Jeg hilser da paa Dem paa Banegaarden og vi kunne tale $\frac{1}{4}$ Time sammen.

Jeg udsender i disse dage et Cirkulære til Præsterne med Tilladelse til at confirmere Palmesøndag (hvor der er to Præster – tillige 5 S. i Fasten) da Altergangssøndagen ellers iaar – som i 1881 – falder paa 1 Maj.

Deres hengivne

H. Stein.

Jeg har søgt Rejsetilladelse til *Kjøbenhavn* fra *Torsdagften* d. *4de* –*9de Februar*. Jeg vil forhandle med *Rørdam* om *Odensemødet* i *Maj*.

¹⁾ *P. C. Friedenreich* (1814–98), sp. til St. Mariæ kirke i Helsingør 1863–95. ²⁾ Kommissionen for en forbedret ordning af landsbypræsteembedernes bygningsvæsen nedsattes 21/1-92 (Love og Exp. 1891–92, 261 ff.) og afgav (trykt) betænkning i marts 95; den behandlede i KR 21/9-95, jfr. kgl. anordn. af 7/4-1900 (Love og Exp. 1899–1900, 340 ff.). Foruden de her nævnte var provst Tobiesen og arkitekt V. V. Petersen medlemmer. ³⁾ *G. F. Tvermoes* (1833–1916), forsikringselskabsdirektør. ⁴⁾ *A. F. K. Vilstrup* (1824–1910), sp. til Bjerregrav-Aalum 1878–1904, provst for Middelsom-Sønderlyng hrd. 1879–1904. ⁵⁾ *M. R. G. Assens* (1824–1911), sp. til Gaverslund 1889–99, provst for Elbo med flere hrd. 1888–99. ⁶⁾ *H. E. Glahn* (1814–98), stiftsprovst i Aalborg 1859–71, sp. til Storehedinge 1871–98. ⁷⁾ *H. J. Holm* (1835–1916), professor ved kunstakademiet 1883–1908. ⁸⁾ *L. P. Fenger* (1833–1905), stadsarkitekt i Kbhvn 1886–1905. ⁹⁾ *H. F. J. Estrup* (1854–1904), arkitekt i Horsens. ¹⁰⁾ *M. Nyrop* (1849–1921), arkitekt, professor, medlem af akademirådet 1887–1921. ¹¹⁾ *C. J. H. Kruse* (1840–1900), muremester i Kbhvn.

Nr. 72.

Viborg 3 Febr. 92.

Kjære Biskop Stein!

Det var en tung Steen, der faldt fra mit Hjerte, da jeg idag læste Gr. R.'s Befordring til Sct. Hans. Jeg vil ikke tale om, hvad Betydning det vilde havt for Dem personligt, om Udfaldet var blevet det befrygtede, men i saa Fald maatte vi befrygte det Værste for Kirken; – der kan være nok endda! Ogsaa hertil var Rygtet om Bang naaet, man vidste bestemt, »at han havde Kongens Løfte«, at B. havde bragt Kongen en Hilsen fra en tydsk Fyrste og saa etc. etc.

Ja af saa stor Betydning er denne Sag mig – ogsaa fordi jeg med saa meget større Haab nu kan arbeide paa at faae mine to Embeder besatte med de rette Mænd – at jeg maatte begynde dermed istedetfor strax at takke Dem for den omfattende og indgaaende Skildring af Stahlf. Møller, som Deres sidste Brev gav. Jeg er Dem *meget* taknemmelig derfor og er ikke i Tvivl om, at han vil være ganske *uheldig* i Viborg. Den Mand, jeg ønsker, er *mellem os* Smith¹⁾ fra Sct. Pauls K. i Aarhus, som tidligere har været Præst i Aarhus Stift tæt ved Viborg, saa at denne var som hans Stiftsby. Jeg kjender ham altsaa ret godt; en Charakteristik, som Clausen efter Anmodning har givet af ham, stadfæster ganske min Opfattelse af ham, og ved en indgaaende Samtale med ham idag er det mig klart, at jeg vanskelig vilde kunne faae en Mand, der i saa høi Grad svarer til, hvad Forholdene her kræve. Kort forinden Fristens Udløb vil jeg officielt fremstille for Ministeriet, hvorledes Situationen er, og hvad der maa kræves, saa reiser jeg derover og erklærer

mundtlig for G., at jeg indestaaer for, at Sm. er Manden, hvorfor jeg i al Ærbødighed maa anmode om at faae ham. Hvor gjerne vilde jeg ikke modtage Deres venlige Tilbud om at stoppe op i Odense, jeg vilde saa overmaade gjerne tale med Dem, men jeg frygter for, at jeg faaer saa faa Dage til min Raadighed i Kbhvn, at jeg ikke kan forkorte dem. Dog derom nærmere. Nu kommer De til Kbhvn; saa taler De vel med Fog om Balslevs *Bispejubilæum* (De har Ret) og om meget Andet.

Det gik mig som Dem, jeg underrettedes af en Provst, der begjærede Reisetilladelse, om Bygningscommissionen. Jeg følte mig krænket. Jeg troer ikke, at der kommer Noget ud af Commissionen. Normaltegninger af 2-3 Classes Præstegaarde forfattedes for 40 Aar siden af Bindsbøll²⁾ under Ministeriets Auspicier, men de ere sporskilt forsvundne. Hvorledes kan man give Normaltegninger, naar saa saare Meget afhænger af Belliggenhed, den hele Gaards Situation, Omgivelser? Desuden, det er Architecter af Navn, der ville blive de Afgjørende i Commissionen, og hvor kjender jeg ikke fra de mange Aars aarlige Syn over Domkirken, hvorledes disse Mænd med et Navn have hver sin Mening, den Enes mod den Andens, og man vil undgaae at collidere, og Resultatet bliver saa lille.

Naadensaarssagen er fortrædelig. Allerede forinden Deres Brevs Modtagelse havde jeg Brev fra Sthyr, hvori han haardt beklager sig over Brødrene Hjorts Umedgjørlighed³⁾. Jeg mener, at begge Parter give Grund til Anke. Sth. er desværre saa tactløs, og det maa Ministeriet kjende, at det er saare lidt betænksomt imod Kirkeraadet at sætte *to* Hjorte ind i Commissionen under Sth's Ledelse; Sammenstød maatte forudsees. Men Sth. er *en habil Mand* og Sagen voxen, og det burde Hj. anerkjende, men desværre, det at anerkjende, hvad der kommer fra Andre, er ikke hans Force. Sth. tilskriver mig om et Par ret snilde Ændringsforslag, som han har stillet, og for hvilke han haaber at faae Majoritet, naar man atter mødes i Mai, efterat man hver for sig har anstillet Beregninger i Medfør af det Foreslaede. Kjære Ven, Vand i Blodet; ender det med, at hele Sagen henlægges, saa betænk, at Saadant er hændet bedre Mænd end Kirkeraadets, tænk paa Mynsters Ritual⁴⁾, Martensens Arbeide i Kirkecommissionen. Det Arbeide, min Ringhed har udført, fortryder jeg ikke; jeg troer, at Grundlaget i Forslaget, hvilket er Balslevs, er sundt, og at det ikke var umuligt med god Villie at føie Ændringer til hist og her, men møder man med forudfattet Hensigt at sprænge det Hele, kan man jo nok under en lidet tactfuld Dirigents Ledelse naae dertil. Jeg gad vide, hvad saadan en gammel forstandig Mand som G. Strøm siger.

Hvor længes jeg ikke efter Ligbrændingssagen. Jeg tilstaaer, at jeg har overhørt eller ikke lagt Vægt paa de Ytringer af tre af vore Colleger, som De anfører. De vise, i hvad Retning den Slægt, som kommer efter Mænd af min Alder, i Reglen vil gaae. Man vil ikke gjøre den offentlige Mening imod, man er liberal, eller man er Rigsdagsmand og tager

Hensyn, – men man overseer den gamle Regel: principiis obsta. Nu, i Sommerens Løb kan Adskilligt skee.

Ja, De gjør Ret i at skrive Visitatsberetningerne uforbeholdent, thi ellers ere de Intet. At de falde i profane Hænder, er uundgaaeligt i et ministerielt Contoir, man maa kun haabe, at de unge Mænd føle sig forpligtede til Tavshed. At B. B. læser dem med Interesse, veed jeg; med al sin Stædighed forener han Alvor; ville de i Fremtiden blive læste eller *kun* indbundne?

Jeg ønsker Dem en god Reise med godt Udbytte; gid De maa faae Bethesdamødet ordnet paa rette Viis, saa visse Folks Herskesyge ikke kan dominere. Naar De kan, saa glæd mig med en Meddelelse om og fra Kbhvn.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ *M. J. G. Smith* (1856–1931) – søn af Troels Smith, se nr. 15 – sp. til St. Pauls kirke i Aarhus 1886–92, til Sdr. Sogns kirke i Viborg 1892–1926. ²⁾ Arkitekten *M. G. B. Bindsbøll* (1800–56). ³⁾ I brev af 24/1-92 redegjorde Sthyr overfor Swane for sine mange kvaler i nådensårkommissionen. ⁴⁾ Dr. theol. *J. P. Mynster* (1775–1854), biskop over Sjællands stift 1834–54, udgav 1839 Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark. Væsentlig på grund af Grundtvigs modstand blev det aldrig autoriseret, jfr. nr. 144, note 3.

Nr. 73.

Odense Bispegaard, 10 Febr. 1892.

Kjære Biskop Swane!

Ved min Hjemkomst fra Kjøbenhavn igaar Nat fandt jeg Deres Brev, takker Dem derfor, og skynder mig med at besvare det.

Jeg var hos Fog i Mandags, traf ham ene, elskværdig, rask, samlet, og nok saa villig til at høre som til at tale. Jeg fik derfor meget paa Bane, som jeg nu skal fortælle.

Fog har skrevet en smuk og værdig Indstilling til Ministeriet i Anledning af Balslevs Biske-jubilæum¹⁾. Han bad mig læse Reenskriften, saa den Sag gaaer nok i Orden.

Med Hensyn til Ligbrændingssagen fik jeg ogsaa talt noget med ham. Jeg sendte ham for nogen Tid siden et tydsk medicinsk Tidsskrift, hvori der findes en god, orienterende Artikel *imod* Sagen af en Læge, som belægger sin Anskuelse med ypperlige Beviser fra fremragende Videnskabsmænd. Jeg henstillede til Fog, om han ikke vilde omsende Artiklen til Kirkeraadets Medlemmer, til Bestyrkelse for nogle, til »Omvendelse« for Andre. Han svarede mig, at han selv havde læst Artiklen og nu sendte den om. Under Kirkeraadssessionen er der ikke Tid til Studium.

Jeg fortalte Fog om min Brevvexling med Goos angaaende St. Hans Sognekalde, og han fortalte i den Sammenhæng Følgende: For nogen Tid siden laa et Embede ham paa Hjerte, og han bad Goos mundtlig om at faa Ansøgningerne at see, hvad Ministeren lovede. Det skete imidlertid ikke, og da Fog saa gik op i Ministeriet, for at minde Goos om Løftet, svarede denne, at han beklagede, ikke at kunne imødekomme Ønsket, af Hensyn til Conseqvenserne. Burm. B. har vel stivet Ministeren af. Man hører mere og mere, at Goos er svag, og at B. B. nærer aldeles overspændte Tanker om sin og Ministeriets Betydning. Fog mente iøvrigt, at naar Ministeren dog tager Hensyn til Biskoppernes Ønsker, kunne vi ej beklage os. Han kjendte ikke noget til den *Praxis*, at Biskopperne havde særlig Indflydelse med Hensyn til Embederne i Stiftsbyerne. Bispe-raadet bør engang alvorligt drøfte denne Sag.

Fog følte sig ikke krænkede over, at Ministeriet ikke har meddelt Stifts-øvrighederne noget om »Bygningscommissionen«. Han mente, at Sagen vedkom os ikke, førend Commissionens Materiale engang forelaa. Men heri kan jeg ikke samstemme. En Underretning burde vi have haft, og havde ogsaa faaet den i Jonquières Tid.

Om »Naadensaarscommissionen« havde Fog Intet hørt. Strøm, som er en Ungdomsven af Fog, havde besøgt ham en Aften til The; men just som de sad – kom Sthyr og blev saa hele Tiden, saa den Sag kom sletikke paa Bane. Jeg satte Fog ind i Sagen, som den er mig refereret af *Hjort*, hvis Eensidighed jeg ikke skjulte. Han vil nu med Forsigtighed tale med Sthyr om Sagen, og virke til, at Ministeriet ikke paa egen Haand fastslaar *Commissionens* Resultater, førend *Kirkeraadet* paany er hørt. Saa-vidt Samtalen med Fog.

Hjort var hos mig forleden. Han lagde ikke Skjul paa, at han og Broderen havde klemte Sthyr haardt, men tilføjede, at det var velfortjent, da han aldeles ikke var Dirigentpladsen voxen og hele Tiden kastede et Latterlighedens Skær over sig ved Vigtigmageri. Jeg haaber, snart at kunne faa en Samtale med Strøm om Sagen.

Stahlfest-Møller har paany anmeldt Besøg hos mig imorgen, Torsdag, da han atter vil tale om Viborg, som synes at drage stærkt. Veed De, at han staaer Goos ret nær, idet de i sin Tid begge have samvirket i »Fængsels-selskabet«. Smith kjender jeg, og han vil være langt at foretrække. Jeg fraraader Sth-M. at søge, men kan jo ikke forhindre det.

I Kjøbenhavn besøgte jeg *Paulli*, som er eneste Ansøger om Stifts-provstiet. *Rothe* er raskere end nogensinde og flytter i April til Nørrevold. *Schepelern* er bleven gammel og udslidt, efter 23 Aars trofast Arbeide i Kjøbenhavn. I Juni holder han Sølvbryllup. Tiden iler!

Skat Rørdam meddelte mig nu Programmet for Odense-mødet. *1ste Dag* prædiker jeg i St. Knud, og Fr. Nielsen holder Foredrag om vor »Søndagsgudstjeneste«. *Anden Dag* indleder Rørdam Spørgsmaalet om »Folkekirke og Menighed« (∴ levende). *Tredie Dag* behandles »Læg-

mandsvirksomheden«. Indledernes Navne nævnedes ikke og ere muligen endnu ikke bestemte. V. Beck omtaltes ikke. Monrad²⁾ eller Provst Blom³⁾ skulle tale opbyggeligt til Slutning. Jeg henledte Rørdams Opmærksomhed paa Strøm som Dirigent. Jeg vil bestræbe mig for, at faa et godt og sømmeligt Møde ud af det, saa vidt det staaer til mig.

De raader mig til at slaa »Vand i Blodet«. Ja, det er mig stundum svært. Jeg har ved Diakonissestiftelsen, Bethesda og St. Matthæus været meget frit stillet. Nu falder det mig noget svært at vrøvles ind i en Uendelighed af Skriveri, hvis Resultat saa jævnlig bliver = 0. Nu skulle vi jo til at tygge Drøv paa Præstegaardsjordenes Udstykning, under ministeriel Henvisning til nogle apokryfe Artikler i »Aalborg-Avis«, som Ministeriet i ethvert Fald burde fremsende⁴⁾.

Lev nu vel, kjære Biskop Swane, og hils Deres Familie fra os Alle. Kan De stoppe op i Odense, glæder De os; i ethvert Fald kunne vi veksle Ord paa Banegaarden.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ C. F. Balslev fik storkorset ved sit 25-års bispejubilæum. ²⁾ *J. H. Monrad* (1848–1903), sp. til Køge-Ølsemagle 1883–90, præst ved Vartov 1890–94, sp. til Frederikskirken 1894–1903; redaktør af Dansk Kirketidende 1890 ff. ³⁾ *H. Blom* (1843–1937), sp. til Gellerup-Sunds 1877–91, provst for Hammerum hrd. 1885–91, sp. til Dalby-Tureby 1891–1913; om Odense-mødet se nr. 65, note 5. ⁴⁾ se nr. 74, note 1.

Nr. 74.

Odense Bispegaard, 26 Februar 1892.

Kjære Biskop Swane!

Jeg har i dette Øieblik haft Besøg af Pastor Strøm i Marslev, med hvem jeg fik en lang Samtale om Commissions-forhandlingerne. Jeg meddeler Dem hans Udtalelser. Hvad Sthyr fremførte, var der Forstand i, men hans personlige Optræden og hans Ledelse vare overmaade uheldige. Efter som Ens Temperaments Beskaffenhed har stor Indflydelse ligeoverfor Sligt, stillede Commissionens Medlemmer sig strax paa forskjellig Maade overfor Formanden. De mere rolige »smilede« og søgte iøvrigt at arbejde paa Sagen; deriblandt var Strøm; de Hidsige lode Alarmtrommen gaa; og iblandt disse var især Hjort (Elmelunde) overordentlig ilter, baade i Møderne, og bagefter i Omtalen af Sthyr. Hjort (Nyborg) var klar og skarp, men ingenlunde over Sømmelighedens Grændser. Men en anden stor Vanskelighed viste sig i den Omstændighed, at der syntes at være en stor principiel Modsætning tilstede mellem Kirkeraadets Forslag og Ministeriet. Sidstnævnte havde tilstillet Medlemmerne en Udtalelse, som

nok deelviis gaaer Kirkeaaedet imod. Sthyr skal hellerikke have kjendt denne Ministerie-udtalelse, førend den forelaa kort før Mødet. Strøm har Indtrykket af, at der i denne Sag kæmpes en Tvekamp mellem Sthyr og Burman-Becker. Matzen deltog kun i eet Møde (Rigsdag og juridisk Examen hindrede ham); derimod havde Strøm Følelsen af, at Timm stod fuldt ud paa Ministeriets Side. Denne Følelse af Uenighed mellem Kirkeaaed og Ministerium trykkede – efter Strøms Sigende – Forhandlingerne, og naar nogen af Medlemmerne nu gav Ministeriets Opfattelse Medhold i et eller andet Punkt, lod Sthyr sig forlede til altfor stor Selvfølelse, saa at alle Commissionens Medlemmer bleve reducerede til Bagateller. Goos synes ikke at have blandet sig stort i Sagen. Commissionen (dog ikke Sthyr) havde været til Audiens hos ham. Selv dér har Hjort nok ikke dyet sig med Hensyn til Udfald mod Sthyr; da Ministeren blev takket for de Anvisninger, Ministeriet havde givet i Sagen, havde Goos svaret, at »*Contoiret*« maatte have Æren herfor. Sluttelig udtalte Strøm, at hvis fra den ene Side der »kan holdes lidt Styr paa Sthyr« (verba ipsissima), saa er der paa den anden Side bestemt Enighed tilstede hos Strøm, Brammer og Assens om at Sagen skal gennemføres godt og uden nogen Rift. Hjort (Nyborg) vil ikke volde Vanskelighed, og ham behandler jeg; Hjort (Elmelunde) betragter Strøm derimod som haabløs. – Jeg har nu øieblikkelig – efter Hukommelsen – nedskrevet Samtalens Indhold. Naar De kommer til Kjøbenhavn, taler De vel med Fog, Sthyr og muligen med Timm – og Ministeren. Kan Sthyr afgjøre hele Sagen paa *Kirkeaaedets* Vegne? og kan Ministeriet uden videre ende Sagen paa Basis af Commissionens Erklæring? Eller vil det i ethvert (Fald) ikke være *sømmeligt*, om det af Kirkeaaedet nedsatte Udvalg (hvori De jo har Sæde) eller hele Raadet faaer Sagen til Drøftelse endnu engang?

Kh. Heltzen og jeg have indsendt en bestemt Protest mod G. Winthers Forslag med Hensyn til Communernes Garanti, naar Præstejorder sælges. Vi have complet ignoreret Artiklerne i »Aalborg Stiftstidende«, da Ministeriet ikke har fremsendt dem; vi indskrænke os til Indsigelse mod Forslagets Tanke og protestere mod hele det Kirkeaan, som synes at være paa Tapetet¹). Ministeriet burde have undladt at sende den sidste Forespørgsel ud; men hvor er »den tilbageholdende« Kraft i Ministeriet? Nu maa vi være spændte paa, hvilket Udfald Departementchef-sagen faaer. Efter de korte Blad-referater at dømme, synes hverken Fleertallet eller Mindretallet eller Goos at have omtalt Kirkeaaedet paa særlig hensynsfuld Maade. Men mulig have Referenterne ikke været heldige. Jeg længes ogsaa efter at see, hvorledes »Ligbrændingssagen« vil ende; om man vil oppebie Kirkeaaedets Udtalelse, eller om man vil vedtage Loven med den foreslaaede Tilføjelse, at *Gejstligheden stilles frit*. I saa Fald vil den *slappe* Praxis sejre. Jeg har deltaget i Debatter om Sagen i Kjøbenhavns Convent. Stemningen gik i Retning af »laissez aller!« Jeg havde igaar timelangt Besøg af en Præst²) af *indre Missions* Retning her i Stif-

tet, som kom for at klage over Colportørens Overgreb og Hensynsløshed, som voldte Splid i det vakte, smukke Menighedsliv. De undgaa at holde »offentlige« Møder, hvortil Præstens Samtykke kræves; men i Gaarde og Huse samle de Folk, og Mistillid udsaaes mod Præsten, naar han ikke vil lade sig stævne til saadanne Møder. Henvendelse til Tilsynsmanden (Ipsen³) i Assens) har ikke frugtet; Colportøren har altid Ret, og det er Præsten, som stiller sig galt til »de Hellige«. – Bibliotheksassistent Langes⁴) Artikkel i sidste No. af »*fra Bethesda*« var ogsaa lærerig. Den peger i Retning af, hvad f. Ex. Grosserer Th. Plum⁵) udtalte til mig: »der er Mistillid i Lægfolket til Biskopperne, som ikke staa i den »levende« Menighed; og »vi Lægfolk føle mere og mere, at vi igrunnen slet ikke behøve det særlige Præstedømme«. Land-missionens usunde Lefleri med Lægfolket vil trække sine Consequenser. Man saar Vind og høster Storm. Det er nu blevet indbanket i Hjerterne, at Præsterne ere nogle Uhyrer paa »den lille Flok« nær. Men denne vil hellerikke i Længden være efter de Ophidsedes Hjerte, og vil falde under »Dødens« Dom. V. Beck og Zeuthen ville ende som conservative og reaktionære, hvis Gud bevarer deres Liv. Hin Præst igaar, som bekendte: »jeg hører til indre Mission, til de Helliges Samfund«, føjede strax til: »Men nu gaaer det for vidt; thi der holdes hele Colportørvisitater over Præst og Menighed«.

Hvad siger De om den nye Forstander⁶) i Ranum? Bliver han Sognepræst tillige? Stahlfest-Møller har ikke senere været hos mig, og Ansøgning har endnu ikke passeret mig. Jeg seer, at der nu søges om Darre⁷). At han ikke fik Nyborg, skyldes vist Hjort, som indstændig bad om Ravn⁸), men hvem han er meget fornøjet. Jeg længes efter at tale med Dem; Reisen til Kjøbenhavn forestaaer vel snart.

Undskyld disse hastige – og under idelig Afbrydelse – nedskrevne Linier fra

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹) I anledning af det nr. 63, note 2 omtalte lovforslag ønskede et folketingsudvalg at høre hvordan Min. vilde stille sig til at betragte præstegårdene som statseje så at overgangen til husmandsbrug kunde ske uden kommunegaranti for præstekaldenes hidtidige jordindtægter. 8/2-92 forelagde Min. sagen for stiftsøvrighederne med henvisning til at ideen var nærmere udfoldet af dr. phil. *Gert Winther* (1813-95, »bondeven« og venstrepolitiker, A. F. Tschernings nærmeste politiske medarbejder, folketingsmand 1849-84) i Aalborg Stiftstid. 16/10 og 30/12-91. Fyens stiftsøvrighed afviste forslaget 26/2-92 (FB, kopibog nr. 112), Viborg stiftsøvrighed 15/2-92 (journal, 16/1892).

²) Det må dreje sig om M. P. Bryndum i Sdr. Broby, se videre nr. 117, note 7.

³) *O. C. Ipsen* (1831-97), sp. til Assens 1885-97. Om »tilsynsmænd« for indremissionærer, se nr. 32, note 2, jfr. nr. 119, note 7. ⁴) Dr. phil. *H. O. Lange* (1863-1943), overbibliotekar ved det kgl. bibliotek 1901-24, lektor i ægyptologi 1924-37, en af pionererne i Kbhvns kirkesag, klagede (Fra Bethesda, 21/9-92) over svælget mellem præsterne og »den levende Menighed«; han gav præsterne hovedansvaret og ønskede menighedssamfund hvor præster og lægmænd kunde mødes og »levende Menighedsbe-

vidsthed« opstå, jfr. »Kirkens Venner«s Korrespondance, v. P. Helweg-Larsen, 1955, 143 ff, og H. O. Lange, En Mindebog, v. P. Helweg-Larsen, 1955, 268. ⁵⁾ *Th. Plum* (1844–1923), grosserer, virksom i Kbhvns IM, startede bl. a. bladet Kirkeklokken og dets forlag og var medstifter af Kbhvns Kirkesag. ⁶⁾ *J. L. Faartoft* (1856–1919), kst. sp. til Bjørnsholm-Malle 1892, forstander for Ranum seminarium 1892–96, sp. til Rye-Sonnerup 1896–1908, til Nysted 1908–19, provst for Musse hrd. 1909–17. ⁷⁾ *G. H. E. Darre* (1858–1917), rkp. ved Viborg domkirke 1889–92, sp. til V. Velling-Skern 1892–96, rkp. til Vor Frue kirke i Aalborg og sp. til Sdr. Tranders 1896–1900, sp. til V.-Ø. Hassing 1900–1905, til Sions kirke i Kbhvn. 1905–11, til Kalundborg 1911–17. ⁸⁾ *N. V. Ravn* (1861–1925), rkp. i Nyborg 1891–1923.

Odense Bispegaard, 24/3 92.

Kjære Biskop Swane!

»Nationaltidende« og »Fyens Stiftstidende«¹⁾ – muligens ogsaa andre Blade – have bragt en Correspondance fra Ribe, som meddeler, at samtlige Landets Biskopper ville indfinde sig til Balslevs Jubilæum. Jeg slog det hen som en Avis-historie. Men idag havde jeg Besøg af en Brodersøn af gamle Biskop, nemlig Balslev²⁾ fra Dejbjerg, som nu er bleven forflyttet til Sønder sø paa Fyen, og nu skal være den 5te fungerende Præst Balslev her i Stiftet. Talen faldt naturligt paa Jubilæet, og da han hørte, at jeg ikke rejste derover, blev han forbauset, idet han tillige udtalte, at ikke blot Ribe By men Onklen og hans Familie vistnok ventede samtlige Biskopper. Gamle Biskop vil prædike Kl. 10. Derpaa modtages Deputationer, og saa er der Middag paa 70–80 Couverts i Bispegaarden. Jeg svarede ham, at en Adresse fra samtlige Biskopper vilde blive oversendt; men at komme selv, kunde ikke let falde os ind overfor en 87 aarig Mand, og at der – hvis vor Nærværelse ønskedes – maatte være givet os et Vink eller en Forespørgsel og en Anvisning paa Logis; thi naar Stiftets Præster strømme ind, ville de to smaa Hoteller strax være overfyldte. Paa Spørgsmaalet, om jeg da ikke kom, svarede jeg, at jeg ikke skilte min Sag fra mine Collegaers. Det gjør mig ondt, hvis vor gamle Ven føler sig skuffet i en Forventning, men Ansvarret maa i saa Henseende lægges paa dem, der arrangere Festen, og som i Tide maatte spørge sig for. Til Fog vil jeg ikke skrive om denne Sag, da det kun vil være at kaste Uro ind i hans Sind. Privat skriver jeg til Balslev med en Hilsen fra Fyen, hvor hans Vugge stod, hans Slægt har virket, og han selv har virket som Præst. Er De enig med mig i min Opfattelse? Skulde De beslutte Dem til at tage derned, kan jeg godt komme med til Ribe; alene rejser jeg ikke, da jeg ikke vil »gjøre mig bedre end Andre«.

Man maa indrømme Sthyr, Matzen og Bjerre³⁾, at de have kæmpet godt mod »Ligbrændingsloven«, endskjøndt jeg kunde have ønsket, at de havde sagt Nellesmann skarpere Besked. At den omstridte § 5⁴⁾ bliver sat ind paany, er jeg ikke ubetinget glad ved. Jeg seer godt den Fordeel,

man mener at opnaa, og den Fare, man vil afværge; men – jeg ynder ikke, at Rigsdagen blander sig ind i hele Spørgsmaalet om Gejstlighedens Stilling. Men, hvad vil nu skee, naar begge Thing blive enige om Loven? Vil Goos *strax* forelægge den til Kongens Underskrift? Vil Kirkeaaedets Erklæring blive hørt i Septbr., eller gaaer den Sag ud af Programmet? Hvis der nu i Maj til Septbr. forefalder »Brændinger« i det *færdige Crematorium* – hvem bestemmer saa Præsternes Holdning? Der opstaar et farligt Interregnum, inden vi samles til Septbr. Var det ikke muligt, at alle Biskopperne (men Enighed kan næppe naaes) *strax* efter Lovens Fremkomst offentliggjorde en Fællesudtalelse med Protest mod hele Sagen og med Henstilling til Præsterne om ikke at medvirke. Biskop Fog vilde skrive det saaledes, at maaskee Alle underskrev. Vente vi til Efteraaret, komme vi en Postdag for sent. – Jeg holdes à jour med det kjøbenhavnske Convents Forhandlinger og skal meddele Dem Følgende. Ministeriet har spurgt Conventet, om hvad der, efter dets Formening, kunde gjøres for at modarbejde borgerligt Ægteskabs Hyppighed? En Comitee nedsattes i Conventet. Comiteens Fleertal (Paulli, Volf, Schepelern) foreslaaer, at forinden Øvrigheden maa godkjende en Erklæring om, at en Person er udtraadt af Folkekirken, maa Personen skriftlig eller mundtlig til Stedets Sognepræst, og, idet han medbringer Daabs-attest, fremsætte sin Erklæring. Sognepræsten indfører Erklæringen i sin Ministerialbog, paategner *Døbesedlen*, at Udtrædelse er skeet, og underretter Fødestedets Præst om det Samme. – Mindretallet (Skat Rørdam) vil ikke gaa ind paa dette Forslag⁵). Hans Motivering kjender jeg ikke; men ogsaa jeg vilde være betænkelig ved dette Forslag, som nok seer logisk og ordentligt ud, men dog næppe er kirkeligt klogt. Thi Kirken skal ikke gjøres til »en Klub«, hvor man melder sig ud og ind; men den er som »et Næt«, hvoraf man ikke saa let kan slippe ud. En hidsig Stemning, et ungdommeligt Overmod, et opagiteret Sind skal ikke have saa let ved at gjøre et uoverlagt Skridt; men nærværende Forslag vil ophjælpe »Udmeldelser« i Massevis, ofte kun som tom Demonstration. Mon Ministeriet dog ikke vil lade dette Conventsforslag passere Kirkeaaedet?

Engelstoft⁶) og Jens Karstensen⁷), to af Fyens mindst ansete Præster (skjøndt vel begavede Mænd) ere i disse Dage forflyttede til Sjælland. Jeg synger ikke »Viktoria«, førend jeg seer hvem jeg faaer istedet; og for Guds Rige vindes jo hellerintet ved at forflytte »Miseren« fra Stift til Stift. Provst Tobiesen meddeler mig idag, at »Byggecommissionen« gik høfligt og godt, med Udsigt til brugeligt Resultat.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹) Nationaltid. 21/3, Fyens Stiftstid. 23/3-92. ²) *S. T. Balslev* (1850–1936), sp. til Dejbjerg 1880–92, til Sønderø 1892–1932. ³) *J. J. K. Bjørre* (1847–1901), sp. til V.-Ø. Hassing 1876–1900, provst for Kjær hrd. 1887–1900, landstingsmand 1890, kul-

tusminister 1900-01. ⁴⁾ »Det kan ikke paalægges nogen af Folkekirkens gejstlige at forrette Jordpaakastelse eller foretage anden kirkelig Handling, hvor Ligbrænding finder sted«, Lov om ligbrænding, 1/4-92, Love og Exp. 1891-2, 363 f. jfr. Lands-tingets Forhandl. 1891/2, 10/3, 19/3, 22/3-92, 1493 ff. 1693 ff. 1807 ff. ⁵⁾ Kbhvns konvent behandlede (15/2, 7/3-92) det problem at folk trådte ud af folkekirken for at blive borgerligt viet, men dog regnede sig for »rigtig gode Kristne der har samme Rettigheder overfor Folkekirken som tidligere«, f. ex. m. h. t. børnenes dåb (jfr. nr. 35, note 8), jfr. N. M. Plum: Københavns Præstekonvent 1843-1943, 1943, 174 f. Se videre nr. 107, note 3 og nr. 131, note 5. ⁶⁾ *F. D. Th. Engelstoft* (1844-1914), sp. til Munkebo 1883-92, til Jyllinge-Gundsømagle 1892-99, til Vesterborg 1899-1912. ⁷⁾ *J. F. Karstensen* (1840-1905), sp. til Tryggelev-Fodslette 1886-92, til Lillehedinge-Harpelev 1892-95.

1r. 76.

Viborg d. 4 April 1892.

Utilbørligt længe har jeg, kjære Biskop Stein, tøvet med at besvare Deres mig saa kjærkomne Brev af 24 fm. – Nu i denne Morgenstund, da den milde Sol strømmer ind til mig her i mit kjære Paulun, er jeg hos Dem med Pennen i Haand – i Tankerne er jeg det ofte.

Først Tak til Dem for det fornøielige, oplivende Reismøde, som De saa venligt gik ind paa.

Balslevs Jubilæum er da, efter Alt, hvad der forlyder, gaaet smukt og værdigt, og jeg antager, at den kjære gamle Mand har havt Glæde af den og har forstaaet, at Fællesudtalelsen af Collegerne passende traadte i Stedet for vor Nærværelse. Men hvor maa dog saadan en Dag med dens overstrømmende Virak være besværlig eller – hvad skal jeg sige – underlig for Vedkommende, der med Evigheden for Øie i omvendt Betydning maa anvende Paulus's Ord: »mig er det saare lidet at dømmes af Eder eller af en menneskelig Ret« paa sig. Hvor anderledes var ikke Mynsters 50 Aars Embedsjubilæum; det staaer for mig som Idealet af en saadan Høitid (v. Nogle Blade af Mynsters Liv og Tid 1875)¹⁾, men det forstaaer sig, Forholdene – Sommertid, Visitatsen i en kjær Slægtnings Kirke – føiede sig smukt og heldigt sammen.

Jeg fik igaar ad Omveie Meddelelse om, at Søndresogns Besættelse vil blive i Overensstemmelse med mit Ønske. Dette – som endnu ikke maa omtales – er mig en stor Tilfredsstillelse, da jeg er overbevist om, at Vedkommende er den rette Mand, og det maa paaskønnes, at Ministeren ved en Embedsbesættelse, hvor det paa Grund af Situationen er nødvendigt at see bort fra Anciennitet, tvungen, føier sig efter Biskoppen. Dette er Lyssiden ved Sagen, men dersom denne Ministerens i dette Tilfælde priselige Føielighed er beslægtet med Tilbøielighed til at lade sig paavirke idethele taget, kan der nok være Grund til Betæneligheder. Meget mærkeligt forekom det mig, at han saa ofte var fraværende ved Behandlingen af Ligbrændingsloven i Landstinget og lod Justitsministeren tage Ordet paa den fraværende Cultusministers Vegne²⁾; det saae for mig ud, som om han frygtede for enten fra Sthyr (som var brav), Bjerre

eller Matzen at møde det Ord: Men Ministeren har jo lovet først at høre Kirken! De har ganske Ret i, at Lovens § 5 er et tveægget Sværd; Fog stod jo ogsaa ubestemt overfor, hvorvidt den var ønskelig eller ikke; meest holder jeg til det Første, skjøndt jeg indseer, hvad der kan anføres imod den. Men vi kunne jo dog ikke see bort fra den factiske Tilstand, Kirkens Umyndighed overfor Statsmagten. En Fællesudtalelse fra Biskopperne som en Protest mod Loven turde jeg ikke tilraade, og Fog gik næppe ind derpaa, thi den vilde kun blive betragtet som en ufarlig Demonstration, en kold Lynstraale; før Lovens Gjennemførelse kunde den have haft sin Betydning, men vilde den være blevet tiltraadt af os Alle? Dersom Ministeriet ikke forelægger Kirkeraadet Spørgsmaalet om, hvorvidt Geistlighedens Medvirkning er tilladelig – og det var dog i sin Orden, da overfor Muligheden heraf en Ritus maa anordnes – mener jeg, at Kirkeraadet maa udtale sig herom og forhaabentlig i Retning af Ikke-Tilladelighed. Men det er ganske vist, at det i Mellemtiden kan skee, at en Præst i Kbhvn fungerer ved Ligbrænding, og hvad saa? eller at han forespørger Biskoppen og faaer til Svar Nei og derefter gaaer til Ministeriet, saa siger jeg atter: hvad saa? Derfor er det uforsvarligt, at Loven ikke blev udskudt til næste Session og Kirkeraadet hørt.

Ogsaa Spørgsmaalet om Forholdsregler til Forhindring af borgerligt Ægteskabs Hyppighed³) burde forelægges Kirkeraadet, thi disse Ægteskaber forekommer ogsaa i Provindserne. Jeg seer ikke rettere, end at Conventscomiteens Fleertals Forslag er acceptabelt, dog med en Tilføielse, som synes mig at have Betydning, nemlig m. H. t. den Form, hvorunder en saadan Ordning maatte sættes i Kraft. Gaaer man hen og bekendtgjør, at fra nu af skal Enhver, som vil udtræde af Folkekirken, melde sig med sin Daabsattest hos Sognepræsten etc., vil dette ligefrem være en Opfordring til Socialistførerne om at sætte en decreteret Masseudtræden i Scene. Derimod burde Justitsministeriet ganske stille og uden at Sagen kom ind i Ministerialtidende og derfra i Bladene, meddele vedkommende Øvrigheder, at naar en Person hos den begjærer borgerligt Ægteskab og foreviser enten Daabs- eller Fødselsattest, skal det i første Tilfælde betydes ham, at han, forinden Vielsen kan foretages, maa constatere overfor Sognepræsten, at han er udtraadt af Folkekirken. Saa maa det være Præstens alvorlige Opgave at anvende al sin Indflydelse paa at holde den Vedkommende, der i mange Tilfælde ikke veed, hvad han gjør, fra Udtrædelsen. Denne Forpligtelse til en Henvendelse til Præsten synes Folkekirkens Værdighed at kræve, netop fordi Kirken ikke er en Forening, man kan løbe ind og ud af, og hvor meget vil ikke kunne udrettes derved, naar Præsten har den rette Myndighed, den som fremgaaer af Kjærlighed til de forlokkede, uvidende Sjæle. Tvinge Folk til at blive i Kirken, er en Umulighed; men som Forholdet nu er, er det en Uanstændighed; vindes der dog ikke Meget derved, at Præsten faaer Leilighed til at indvirke paa de Vedkommende?

Det er ikke hensynsfuldt, at Valgdagen er sat til den 20de April, 4de Paaskedag! *Den stille Uge* vil derved blive Tiden, da de meest hadefulde Lidenskaber optræde, da Tanker, Tid og Kræfter anvendes til den bittreste Agitation. Det skal være saaledes ordnet, fordi Rigsdagen strax skal indkaldes, og der af den ventes en loyalere Stemning overfor Guldbrylluppet. Men man gjør Regning uden Vorherre.

Apropos af Guldbrylluppet¹⁾, saa forlyder det fra alle Sider, at Alverden skal reise dertil som ved Jubilæet, og ville vi saa kunne udeblive? Erfarer De Noget, vil De nok underrette mig; jeg vil saare nødig til den Staahei. Men nu til noget Fornøieligere. Til Brylle faaer De en *god Præst*²⁾. Clausen er Alsinger, en ædel og reen Character; skjøndt han er svag af Helbred, er han sund og freidig i sin Forkyndelse, og al hans Embedsvirksomhed og personlige Færd er præget af christelig Alvor og Kjærlighed. Han er rig, efter præstelige Forhold vistnok meget rig, men upaavirket af Mammon. Hans Hustru er meget ældre end han men *meget* elskværdig; ingen Børn, men tre Pleiebørn. Det er svært nok at maatte hjælpe en saadan kjær Præst ud af sit Stift.

Endnu Eet. Besøget af hele den kjære Bispfamilie fra Odense imøde-sees med megen Glæde her, og nu være det mig tilladt at fremkomme med en Henstilling, nemlig om Besøget kunde skee – ikke i Mai, som vi talte om ved Reisemødet – men den 20 Juni. Seer De, selv sidst i Mai kan her være koldt, men til den nævnte Tid have vi med Guds Hjælp Skjærsommer; vi ville jo gerne vise Dem Viborg og Hald i det bedste Lys. Idet jeg saa længe forud omtaler denne Ordning, er det af Hensyn til Deres Visitatser, men endnu er Planen for disse vel ikke lagt uryggeligt. Saa kun en hjertelig Hilsen til Dem, kjære Ven.

Deres hengivne

J. Swane.

Nu seer jeg Smiths Udnævnelse i Vib. Avis.

¹⁾ Nogle Blade af J. P. Mynsters Liv og Tid, udg. af C. L. N. Mynster, 1875, 478 ff. jfr. Biskop Otto Laubs Levnet, udg. af F. L. Mynster, I, 1885, 235 ff. ²⁾ Under landstingets ligbrændingsdebat (nr. 75, note 4) talte Nellemann 9, Goos 2 gange. ³⁾ Jfr. nr. 75, note 5. ⁴⁾ Jfr. nr. 61, note 6 og nr. 78 ff. 82 ff. ⁵⁾ S. H. Clausen (1853–1925), sp. til Thise 1885–92, til Brylle 1892–1909.

r. 77.

Odense Bispegaard, 7de April 1892.

Kjære Biskop Swane!

Deres Brev, for hvilket jeg takker, modtog jeg først i Nat ved min Hjemkomst fra Kjøbenhavn, men jeg læste det strax med Begjærlighed, og

sender Dem omgaaende dette Svar, som, ved Hjælp af min korte Udflygt, kan give Dem nærmere Oplysning om Et og Andet.

Efter Influenza har jeg samlet endeel Gigt og skal nu og da bruge nogle Bade i Hovedstaden. Jeg har derfor søgt en General-tilladelse i Ministeriet til, i Foraarstiden at rejse nogle Gange – et Par Dage ad Gangen – til Kjøbenhavn. Jeg tog derover i Mandagsaftes og var saa 2 Dage borte. Til *Behageligheden* ved Rejsen regner jeg, at jeg kom med til en Ordination i Frue Kirke (paa Tilhørernes Plads) og at jeg fik et af Ussings Foredrag mod Pater Lange at høre.¹⁾ Der var mylrende fuldt, og Ussing talte vægtigt, klart, besindigt og saaledes, at ikke et Ord kunde ønskes usagt. Han var »fortiter in re, suaviter in modo«. Naar Mennesker og Hovmodsdjævlen nu blot ikke ville ødelægge Alt det gode, som Gud har betroet denne unge Mand. Til *Nytten* af Reisen regner jeg derimod Samtaler, jeg havde med Fog og den nye Departementchef Holm. Thi, naar jeg nu skal være ærlig: min Gigt var Anledning til denne hurtige Tour, men Ligbrændingssagen var Grunden. Det brændte i mig, forat faa Svar paa det Spørgsmaal: *hvad nu?* Loven er underskrevet; vore Modstandere hvile ikke; Regulativet kan gjøres færdig i faa Dage hos Bevægelsens Protector, Nellemann; Fabrikken kan aabne sin Virksomhed om faa Uger; en eller mange Præster (fra Kjøbenhavn eller Provindserne) give sig maaskee til at fungere i Crematoriet; en Praxis etableres i en Haandevending, – og Kirkeraadet spiller Per Tots Rolle, og Sagen er forvrøvlet, naar vi samles i Septbr., for at raadslaa om Gejstlighedens Stilling til Baalfærd. Da jeg nu forleden modtog et Brev fra Fog, hvori han kun omtalte denne vigtige Sag med de faa Ord »De vil med mig sørge over Udfaldet paa Ligbrændingssagen« – men, der antydedes ikke med en Tøddel »que faire« – saa brød jeg overtvært og rejste strax over til ham. Men inden jeg beretter om vor Samtale, maa jeg forudsende nogle Bemærkninger. Jeg har spurgt mig selv: »kunne og tør Præster fungere ved Baalfærd, da det gjældende *Ritual* kun angaaer *Begravelse* (Liget bliver »ved en christelig Begravelse bestædt til Jorden«)? Førend der skeer en Ritualforandring, kunne Præster muligen sletikke fungere; men en saadan Ritualforandring skal passere Kirkeraadet, (hvor den afværges), og *indtil da* skal det *forbydes* Præster at medvirke. Forat faa Lys i den juridiske Side af Sagen søgte jeg først *Matzen* – men der var Middagsselskab eller Møde, da højrøstede Stemmer lød langt ud paa Trappen, – og saa listede jeg afsted, og drog ud til *Henr. Scharling*²⁾. Han klagede stærkt over Fog (som han ellers højagter og elsker), som han har søgt at paavirke til at tale i Tide med Ministeren; men Fog holder sig tilbage, sukker, og Samtalen ender paa Omraader, der ere saa langt som muligt fra det brændende Spørgsmaal. Scharling – som veed god Besked fra »Broder William«³⁾ – meddelte dernæst Sammenhængen med hele Ligbrændingsloven. Den er Udbyttet af en Tuskhandel. Man lovede Nellemann saa og saa mange Stemmer til »Retsreformen«, hvis han saa

vilde vise Imødekommen paa omtalte Punkt, og det gik han strax ind paa. Goos er engageret i Sagen ved sin Fortid, og kunde ikke gaa imod (men overlod Nellesmann Affærene saa meget som muligt), og hele Transactionen beviser paany Rigtigheden af den gamle Sætning, at saalænge de politiske Partier æde hinanden, har Kirken Fred, men naar Forliget begynder, saa lægges Kirken paa Auctionsbordet, forat betale Omkostningerne. Ligbrændingen er den første Udbetaling, nu kommer Husmandslodderne bagefter. (Goos skal ikke være utilbøjelig til at træffe et Arrangement i saa Henseende under Communernes Garanti). Scharling var misfornøjet med Goos, som mangler Ryg-rad. I Universitets-lønnings-sagen⁴), som han selv har været med til at udarbejde, lod han Sagen ynkelig beklippe, uden kraftig Modstand. Hvor meget Scharling end indseer Nødvendigheden af Scavenii Afgang af private Grunde, synger han dog daglig, naar han tænker paa Goos, med den gamle Vise: »ach, lieber Tod von Basel, hätt' wir den alten noch!«. Om den juridiske Side (Ritualet) turde Scharling ingen Mening have; men han ansaa det for paatrængende nødvendigt, at *Biskopperne* (ikke *Kirkeraadet*) hurtigst muligt udsendte et Cirkulære (helst med samlede Underskrifter, ellers enkeltviis) til Præsterne, forat stoppe dem i Farten; thi særlig Grundtvigianerne ere glade over »Ligbrændingen« (»Menneskeret«, »personlig Frihed«); men de mange Forargede spørge: »hvad gjøre Biskopperne?« – Efter Ordinationens Slutning igaar, hilste jeg paa Fog i Kirken og foreslog ham en Spadsretur Kl. 1; han gik ind derpaa, og i to Timer dels vandrede, dels kørte vi i aaben Droske omkring i Frederiksberg-egnen. Jeg ønskede ham bort fra Hjemmet, forat have ham i uforstyrret Ro. Det lykkedes, og han var klar, rar, og i Grunden mere hørende end talende. Jeg sagde ham, at jeg strax tilskrev *Dem*, og han blev glad derover, og tilføjede, at han vilde sætte *Pris paa at høre Deres Mening om Sagen snart*. Indtil da overvejer han.

Mit første Spørgsmaal var: Har Ministeriet taget sit Ønske tilbage om Ligbrændingssagens Behandling i Kirkeraadet, efterat det Usømmelige er skeet ved Lovens Vedtagelse? *Svar*: Nej! Sagen skal lægges for i Septbr.; og selv om Goos tager den tilbage, lægger Fog den for. – 2) kunne Præster fungere ved Baalfærd lige strax, uden Ritualforandring? er her en juridisk Hage, som vi kunne bruge til at holde Sagen hen, eller er det en Spidsfindighed? *Svar*: Fog vil tænke over det. (Jeg mener iøvrigt, at overfor Juristerne Nellesmann & Goos er en juridisk Begrundelse ikke saa ilde). 3) Kan Goos ikke formaaes til at vise Kirken det Hensyn, at forbyde Præsterne Deltagelse i Baalfærd, indtil Kirkeraadet er hørt? *Svar*: fra Goos er intet Forbud at haabe; han – som saa mange Andre – lever af Opportunismens Vand og Brød! 4) Bør Biskopperne da ikke snarest mulig ved et Cirkulære underrette Præsterne om, at Ministeriet har forlangt Kirkeraadets Erklæring om Gejstlighedens Stilling til Sagen, og at de altsaa have at entholde sig fra Deltagelse i Ildfærd, indtil Kir-

ken er hørt? Hvis Biskop Fog vilde gjøre Udkast til et saadant Cirkulære, var der *Mulighed* for, at *alle* Biskopper underskrev, og at der blev *Eenhed* i alle Stifter, hvad der var heldigst. Fog har god Magt over *Sthyr*; De kan maaskee vinde *Clausen*; og jeg skal bearbejde *Schousboe*; vi andre ere jo enige. *Svar*: Sagen er tiltalende; og denne Henstand til Septbr. kan maaskee saaledes naaes; men, naar Sagen saa kommer for i Kirkeraadet til Septbr., og der saa i selve Raadet bliver Spaltning, en Majoritet, der vil *forbyde* Præsterne Deltagelse i Ligbrændingsfærd, og en Minoritet, der er »liberal« og *tillader* Hvermand at følge sin Opfattelse – hvad saa? Maa saa ikke hellere *hver Biskop* i *sit Stift* ligestrax gribe Sagen an, som han vil? Dertil svarer jeg: Man bliver maaskee nødt til at gribe til denne Udvej; men den vil paa sørgelig Maade constatere Uenighed i Kirkeraadet, og derfor vilde jeg gjerne *forsøge* en *fælleds* Optræden først. Enes vi først om at skaffe Ro indtil Septbr., er der dog *en Mulighed* for (m. H. t. Schousboe kun svag), at en alvorlig Forhandling i Kirkeraadet kan bevæge os til *Eenhed* i Opfattelsen. – Paa dette Punkt staaer Sagen. Jeg beder Dem nu indstændig, kjære Biskop Swane, om at overveje alt det Foranstaaende og saa sige *Fog først* – (og mig ved Lejlighed) – Deres Mening og Raad. Han trænger frygtelig til Incitament. Denne Sag er af stor Betydning; thi medens Sagen cirkulerer ml. Kirkeraadets Medlemmer (*nu* er den først naaet Scharling), saa har Ministeren handlet; Klikken⁵) agiterer; og Præsterne haane »det sølle Kirkeraad«. Her trænges til enig, resolut Optræden. Det er en stor Mangel ved kgl. Resol. 8 Oktbr. 1883 (Matzen S. 179), at det kun er *Kirkeministerens* Lovforslag og ikke *private*, som i Reglen skulle forelægges Kirkeraadet; thi ad den *private* Bagdør vil Alt blive smuglet ind. Bør der ikke protesteres herimod i vor næste Samling.

Jeg spurgte dernæst Fog, om han tænkte sig, at *alle* Biskopperne skulde møde til Guldbrylluppet? Han svarede: Sthyr ønsker og beder om, at jeg skal opfordre samtlige Biskopper til at komme og saa gaa i Deputation til Majestæterne; nu ønskede han min Mening. Jeg svarede: Hvad *Alle* enes om, bøjer jeg mig for og følger Opfordring, hvis den kommer; men uopfordret og godvillig kommer jeg ikke. Jeg anseer det for langt sømmeligere, at hver Biskop prædiker til Højmesse i sin Stiftskirke paa Christi Hfsdag og dér tillige beder for Konge og Dronning i Menighedens Forsamling, end at vi møde til Hoffest paa Amalienborg – hvor Ingen savner os, og hvor Ornatet ikke passer. Fog kan paa Alles Vegne frembære Lykønskning; og Sthyr kan møde som Landstingsmand. Muligen indbyder jeg alle Præstefamilierne til Thee i Dagens Anledning. Bør Biskopper, Amtmænd osv. osv. alle flygte fra den dem betroede Kreds? Det støder mig. Fog kunde give mig Ret, og Opfordring udgaær næppe.

Saa var jeg hos *Holm*. Han var velvillig, glad, og lovede gladelig, hvad jeg bad om, idet han vistnok endnu er i en vis festlig Stemning, som

de nye Forhold medfører. Naar Embedsbesættelserne til *Allerup-Davinde* og *Tryggelev* engang komme, skulle vi see, om Løfterne holde. Jeg lagde ham paa Sinde, at alle Sager, som Kirkeraadet skulle behandle, bleve omsendte i god Tid, saa at vi hjemme kunde overveje Sagerne. Jeg udsendte *forsigtig* en lille Prøvebemærkning om Præsters Forhold til Ligbrændings-sagen, men han trak sig hurtigt ud af den Samtale, som jeg endte med den Bemærkning, at efter *Ministerens Villie skulde* dette Spørgsmaal drøftes i Kirkeraadet, og indtil da kunde ikke nogen Præst fungere ved slig Lejlighed. Endelig spurgte jeg Holm, (Fog vidste det nemlig ikke), om Biskopperne, med Haab om Resultat, kunde gjøre Indstillinger om Ridder- og Sølvkors til Præster og Lærere i Anledning af Guldbrylluppet. Han svarede, at *han antog det sikkert*. Han vilde tale med Ministeren om, at Biskopperne kunde opfordres til at indstille, hvad der da bør skee i god Tid. Men selv om Opfordringen ikke kom, vilde Indstillinger vistnok være velkomne. Paa mit Spørgsmaal, om hver enkelt Mand skulde indstilles for sig paa et Ark Papir, svarede han, at dette ønskedes vel som Regel, men i nærværende Tilfælde maatte *han ønske*, at Biskoppen paa et enkelt Ark nævnede de Mænd – (ikke *altfor* mange), paa hvem Opmærksomheden ønskes henledet.

Nu, kjære Biskop Swane, har De vist faaet nok. Siig nu ikke, at jeg er »vigtig«. Jeg har kun søgt at faa Lys i Punkter, som vare mig selv dunkle, og som jeg saa belyser for Andre igjen. – Tak for de gode Vidnesbyrd om *Clausen til Brylle*. – Hjertelig Tak ogsaa for Indbydelsen til *Viborg c. 20de Juni*. Omtrent d. 18–19de Juni kommer jeg – vil Gud – hjem fra Visitats og har saa 10 Dage til Landemodet (d. 29de). I dette Mellemrum vilde et *lille Besøg* i Viborg Bispegaard passe mig meget godt.

Lev nu vel, kjære Biskop Swane,

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

Med *Skat Rørdam* fik jeg talt om Ligbrændingen; vi mødtes ved Ordinationen. Han vil forbyde Præster at fungere i *Crematoriet*, men vil overlade Enhver, om han vil tale i *Hjemmet* (altsaa ej i *Kirken*). Ogsaa han tilraadede: stop hele Sagen indtil Septbr.!

¹) Den franske dominikaner, *H. Lange*, talte i Kbhvn første gang 13/3–91 (Nord. Ugebl. for kath. Kristne, 29/3–91) og holdt 1892 14 stærkt besøgte og i pressen meget omtalte foredrag om katolicismen (sst. 13/3–92 og flg. numre); de var meget polemiske og fremkaldte heftig strid. Efter Skat Rørdams opfordring holdt Ussing en række modforedrag i Garnisons kirke (Evangeliske Foredrag i Anledning af Pater Langes Angreb paa vor Kirke, 1892, jfr. Min Livsgerning I, 116). ²) Henrik Scharling talte 15/9–91 i KR skarpt mod ligbrænding som en etape i afkristningen og opridsede problemet som en konflikt mellem luthersk traditionstroskab og grundtvigsk-brandesiansk radikalisme; balfærd passede for grundtvigianere og hedninger, burde medføre udmeldelse af folkekirken og kun foregå under medvirken fra frimenigheder etc. jfr. Berl.

Tid. 17/3-92. ³) Dr. jur. *H. W. Scharling* (1837–1911), broder til C. H. Scharling, nationaløkonom og højrepolitiker, professor i statsøkonomi 1869, finansminister 1900–01. ⁴) Lov nr. 74 af 12/4-92 om universitetets lønningsforhold (Love og Anordninger 1892, 480 ff.); loven var sagligt forbundet med højskoleloven af samme dato, jfr. Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–1892, 1944, 396 ff. ⁵) Formentlig forkæmper for ligbrændingssagen.

Nr. 78.

Viborg 12 April 1892.

Kjære Biskop Stein!

Deres Brev af 7de, som jeg af Hjertet takker Dem for, besvarer jeg med bedrøvet Sind. Fog vil *Intet* gjøre i den antydede Retning. Jeg tilskrev ham Løverdags langt og indtrængende, men roligt, søgte at paavise ham Faren ved, at i Interimmet til Septbr. kan en ubesindig Præst ved Function ved Ligbrænding, som Ministeren ikke desavouerer, bevirke et fait accompli, hvorved Kirkeraadet til Septbr. bliver afmægtigt, – at en fælleds Optræden nu, hvorved Præsterne tilholdes at afvente Kirkeraadets Udtalelse i Septbr., vistnok vilde tiltrædes af os Alle, – at Goos overfor denne utvivlsomt vilde tie, – at denne Fælles-Optræden nu var et saare heldigt Præcedens til at bevirke Enighed i Septbr., men at uden en saadan en Spaltning da var at befrygte, – at Geistligheden formeentlig vilde paa-skjønne og agte et saadant Skridt, – at Udtalelsen, affattet af ham, vilde faae den tilbørlige Vægt og Fynd med Undgaaelse af ethvert demonstrativt Præg, – og sluttelig, at jeg troede, at vi skyldte Kirken og os selv det omhandlede Skridt.

Mit Brev modtog F. Mandag Morgen og svarede strax. Jeg beklager ikke at kunne sende Dem hans Brev; jeg har engang gjort det, og da jeg kort efter mundtligt sagde ham det, blev han ubehagelig berørt, – og deri kan han vel ogsaa have Ret. Han spørger: Kunne vi forbyde Præsterne at fungere ved Ligbrænding? De sætter som Termin for saadant Forbud Kirkeraadets Sammentræden. Vil det ikke være høist uklogt, for Tiden saaledes at fremhæve Kirkeraadet? Det har kun lidet Tilhold baade i den politiske og præstelige Verden. »Kirkeraadet har tilmed tabt en væsentlig Støtte i Scavenius.« (Dette er sandt, men i hvert Fald er *Bispe*-embedet ikke altereret ved Sc's Afgang). »Idethele troer jeg, at Kirkeraadet for Tiden bedst sikrer baade sin Existents og sin Indflydelse ved, at der ikke tales for meget om det.«

Deres Brev af 7de gav mig Haab om, at Fog ved Samtalen med Dem kunde føle sig tilskyndet til at tage Sagen i sin Haand, og derfor skrev jeg. Ved mange Leiligheder har jeg erfaret, at han er en klog Mand, der forstandigt veier Tid og Forhold; De og jeg kunne jo ogsaa see feil paa Sagen, men det har dog stor Betydning, at saa forskjellige Mænd som

Scharling og Sk. Rørdam ere enige med os i, at Sagen bør stoppes. *Eet* Tilfælde kan præjudicere hele Stillingen, og der kan ikke tvivles om, at en Henskyden til Septbr. vil blive respecteret oven- og nedenfra. Med Sorg siger jeg, at – Nei, jeg vil hellere holde tilbage. *Maaskee* skriver jeg efter Helligdagene (thi jeg prædiker Langfredag og 1 Paaskedag) atter til Fog, ikke i Haab om at omstemme ham men for nærmere at begrunde *Eet* og Andet i mit Brev og muligt at gjøre ham indlysende, at Geistligheden med Rette kan kræve vor Veiledning eller Anvisning m. H. t. et indtrædende Tilfælde, hvor der ikke vil lævnes Tid til at indhente en saadan.

Alt hvad De skriver om Goos's Mangel paa Fasthed, er vistnok desværre rigtigt. Forleden talte jeg med Kmhr. Lüttichau, som bekræftede dette, men at han imidlertid havde været fast i Præstegaards-Udstyknings-Sagen¹), som næppe vilde vinde Fremgang.

Zeuthen fortalte mig igaar, at Aschenf. Hansen opgiver sit Embede og skal være Reisepræst for Indre Mission med Bopæl i Frederiksberg, saaledes at han tillige halvt lønnes af Foreningen, der arbejder mod Prostitutionen, og derfor paa hvert Sted, hvor han optræder, skal holde to Møder. Asch. H's Bosættelse paa Frederiksberg vil kunne forøge Vanskeligheden for Kbhvns indre Mission ved at holde Stillingen²).

Med Hensyn til Møde ved Guldbrylluppet har jeg forandret Tanker og er nu stemt for, at vi tage derover. Jeg nævnede før Lüttichau, som ikke er en Hofschwanz men en fornuftig Mand; han kjender Forholdene og meente, at det maatte være en given Sag, at vi mødte, derhos, Clausen kommer og selvfølgelig Fog og Sthyr; hvis saa Schousboe ogsaa indfinder sig, er vor Udebliven paafaldende, og man veed, hvor nøie der lægges Mærke dertil. Kongen har flere Gange viist mig personlig Venlighed, og jeg vil ikke ansees for uskjønsom. Jeg vilde derfor meget ønske, at De vil være med, og dersom De vilde forhøre hos Schousboe og bede ham underrette mig med to Ord, kan jeg gjennem Daniel bede Fog om at ordne Sagen som ved Jubilæet, da vi Biskopper mødte ved Couren sammen med Kbhvns to Provster. Hvorvidt Balslev vil møde, maa vel beroe paa Omstændighederne; jeg havde et rart Brev fra ham forleden. Jubilæumsdagen havde glædet ham. Gøtzsche i Fredericia har sagt til Zeuthen, at Balslevs Prædiken var »ypperlig«, og B. skriver, at efter Dagens Møie og Middagen for de 85 med Taler etc. havde han Kræfter til med sin Slægt at tilbringe to Timer i Samtale. Men senere var han bleven forkjølet. Vil Gud, saa møder han til Septbr., og han maa nødvendig undværes ved Ligbrændingssagen. Ja, jeg kommer atter tilbage hertil. Er denne Argumentation dog ikke rigtig?: En Vedtagelse m. H. t., om Præster kunne fungere ved Ligbrænding, og da, i hvilket Omfang og om efter et forandret Ritual, er nødvendig; denne Vedtagelse *maa* forelægges Kirkeraadet til Septbr.; indtil da staae Præsterne raadløse overfor indtrædende Tilfælde, – altsaa er det i sin Orden, at Biskopperne ved et Fælleds-

Cirkulære betyde Præsterne, at de indtil videre bør afholde sig fra al Deeltagelse. Hvor umandigt overfor denne Situation at søge Udflugter!

Til sidst til noget Glædeligt; det er fortræffeligt, at De kan og vil komme c. d. 20 Juni og tage hele Bispegaarden med. Det skal med Guds Hjælp blive et Par gode Dage. Levvel, kjære Ven, og en velsignet Paa-skifest for Dem og Deres.

Deres hengivne

J. Swane.

¹⁾ Jfr. nr. 74, note 1. ²⁾ IM.s fremstød på Frederiksberg vakte uhyre forbitelse i Kbhvns IM, jfr. P. Holt: Nød dem -, 1940, 58.

Nr. 79.

Odense Bispegaard 12./4. 92.

Kjære Biskop Swane!

Som Supplement til mit Brev forleden sender jeg endnu disse Linier. Schousboe har boet hos mig i et Døgn. Jeg traf ham forleden ved Provst Tobiesens Søns Begravelse i Flemløse; saa bad jeg ham til Gjæst; han kom igaar og rejste idag, for faa Timer siden. Jeg talte langt og længe med ham om Ligbrændingssagen. Han er enig i Følgende: Goos har handlet urigtigt i at spørge Kirkeraadet, og saa lade Sagen blive underskrevet Lov, førend vor Erklæring foreligger. Alverden troer, at det er Biskoppernes Skyld, som have smølet med Svaret, og Ingen veed, at dette først er begjæret til Septbr. Schousboe mener ogsaa, at det var ønskeligt, om der udgik et Cirkulære til Præsterne, forat retlede dem, saa at Ingen af dem etablerer en Praxis, førend Kirkeraadet har talt. Et saadant Cirkulære burde – efter hans Mening – dog ikke underskrives af alle Biskopper, men hver enkelt Biskop burde udsende det i sit Stift, hvad der ikke udelukker, at Ordlyden var eens, og han »mente nok«, at han kunde gaa med til en saadan Udtalelse, hvis den ikke blev skarp, men ganske rolig. At Biskop Fog skrev den, ansaae han som heldigt. – Hvad Sagens Forhandling i Kirkeraadet angaaer, forbeholder han sig derimod »frie Hænder«, og han kunde iaar – ligesaa lidt som ifjor – gaa ind paa Fogs, Scharlings, Deres og mine Anskuelse om det ukirkelige ved Ligbrænding. Han fandt den uskyldig, syntes godt om Højesteretssagførerens¹⁾ Forsvar for Sagen, men kunde endnu Intet sige om, hvorledes han maatte stille sig til Spørgsmaalet om Præsternes Forhold til Baalfærd.

Med Damgaard talte Schousboe og jeg idag, og (uden Foranledning

fra min Side) udtalte den erfarne Mand og Politicus, at det var *en taktisk Fejl*, at ſen om Gejstlighedens Stilling til Sagen var kommen ind i Loven. Han deler ganske min Opfattelse, at ſen er en »Ulv i Faareklæder«; den seer uskyldig, imødekommende ud, men gjemmer den Fare, at Rigsdagen taler med om Gejstlighedens Stilling. – Schousboe bliver – ligesom De og jeg – helst bortefra Guldbrylluppet; men er ikke vis paa, om det gaar an. Jeg maa vedblivende hævde, at Prædikestolen i Stiftet er den Dag en Biskops Plads. Jeg spørger den »hoffähige« Paulli iaften om hans Mening.

Vi ligge her i Odense i væmmeligt Valg-roderi. En løs Person med et endnu løsere Snakketøj: Guldsmed, *Frimurer*, Ridder af Dannebrog, Christiansen¹⁾ stiller sig som »Højres« Candidat. Jeg gaaer ikke til Valg den gang, da jeg ikke kan bekvemme mig til at stemme paa en saadan Personage. Vi ere sunkne dybt. Gid Shakespeare maatte spaa sandt, naar han i Macbeth (4 Akt) udtaler:

»naar Alt er sunket til det sidste Trin,
saa maa det standse eller stige til den fordums Højde«.

Der gaaer Rygter om, at h v i s Valgene blive gunstige for Regjeringen, saa skal der skee en stor »Forsoningsfest«; Rigsdagen kaldes sammen strax, Provisorierne skaffes ud af Verden, og *Ingerslev* danner et nyt Cabinet. Der tilføjes, at »Kirkeraadet« i saa Fald vil blive offret paa Forsoningens Alter. *Det* troer jeg nu ikke, men jeg er vis paa, at vi gaa svære Tider imøde. Gud give os Krafts og Visdoms og Besindigheds Aand!

Gud give Dem og alle Deres en velsignet Paaskefest!

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

¹⁾ Højsteretssagfører *B. F. Salomon* (1849–1903) førte ligbrændingsforeningens sag (nr. 67, note 1), jfr. Ligbrændingens Historie i Danmark, 230 f. ²⁾ Guldsmed *H. C. L. E. Christiansen* (1843–97) afløste 1892 M. Hedemann som højre-repræsentant i folketinget for Odense amts 1. kreds.

Viborg 19 April 1892.

Kjære Biskop Stein!

De skal have Tak for Deres Meddelelse om Goos's Komme til Odense. Jeg betragter dette som en lykkelig Tilskikkelse, idet jeg efter min Opfat-

telse af G. mener, at en mundtlig Forhandling med ham, præget af den personlige Alvor og Bevidstheden om at tale Kirkens Sag, som De vil lægge for Dagen, vil paavirke ham.

Derom ere vi enige, at forinden Kirkeaaedet er hørt *om* og eventuelt *hvorledes* Præsterne kunne forholde sig ved Ligbrænding, bør det tilkjendegives dem, at de maae afholde sig fra enhver Deeltagelse. Jeg har meddeelt Dem Fogs Opfattelse, efter hvilken man gjør klogest i ikke at nævne Kirkeaaedet; jeg kan efter megen Overveielse ikke billige dette; det vilde være at strække Gevær overfor et befrygtet Angreb. Det bør vist siges Ministeren, at det her gjælder om et *rituelt* Spørgsmaal, thi Ritualet kjender ingen anden Jordefærd end Begravelse, og at derfor Kirkeaaedet maa høres.

I een Henseende er jeg uenig med Dem, idet jeg er saa langt fra at mene, at Ministeriet burde udstede et Circulaire angaaende Entholdelse fra Function ved Ligbrænding under Interimet, at jeg tvertimod anseer dette for Biskoppernes Sag. Staten har tilladt Ligbrænding uden at høre Kirken, saa maa Kirken gennem sine Biskopper sige til Præsterne: Indtil videre ikke befatte sig dermed. Vil det ikke være rigtigt i Samtalens Løb, efterat De har udtalt Dem om det Principielle, at henstille til Goos, om han ikke finder det i sin Orden, ja pligtskyldigt overfor Præsterne, at vi veilede dem ved et Circulaire i Retning af foreløbig Entholdelse, for at ikke en eller anden Fusentast skal forløbe sig? Nu nok herom; imorgen vil jeg skrive til Fog skjøndt uden Haab om at omstemme ham, men jeg nævner ikke, at De vil tale med Goos. Om Samtalens Udfald vil De nok meddele mig, kjære Ven.

Tak for Holms Brev, som følger tilbage. Forøvrigt kjendte jeg Praxis fra Jubilæet i 1888.

Om vor Nærværelse eller Ikke-Nærværelse d. 26 Mai skrives der – ak – for Meget, men det maa jo til. Fra Schousboe igaar Brev med Paulis Billet; Sch. vil, hvad Pluraliteten vil. Min gamle Ulyst er vaagnet og bestyrket ved Paullis Ord. Jeg har idag tilskrevet Clausen, meddeelt, *at* Fog finder en Repræsentation ved sig og Sthyr passende, *at* Paulli har samme Opfattelse, *at* De og jeg helst blive hjemme, *at* Schousboe vil som de Fleste, *at* jeg lader Balslev ude af Betragtning, da hans Alder og Storkors kvalificerer ham til at tiltræde Repræsentationen, om han vil, ligesom hans Alder tillader ham at blive hjemme, om han saa vil; *at* jeg derfor beder ham, Clausen, om med Omgaaende at meddele mig, om han vil tiltræde Repræsentations-Tanken ved F. og Sth., da i saa Fald vi Fire blive hjemme, eller om han fastholder Beslutningen om at give Møde, hvilket unægtelig næsten nøder os Andre til ogsaa at komme. (Begrundelsen af dette, at nemlig en Repræsentation ved de to Nævnte og Clausen ikke er passende, har jeg ikke nævnt, men den vil forstaaes.) Jeg haaber, at De billiger denne min Fremgangsmaade, og at De, hvis Cl. møder, er enig i, at vi Alle bør indfinde os.

Nu tilønsker jeg Dem Lykke og Velsignelse til Samtalen med Goos og sender Dem min hjertelige Hilsen.

Tilgiv det stygge Præg af Hast, som mit Brev har; jeg har havt *mange* Breve at skrive idag.

Deres hengivne

J. Swane.

Odense Bispegaard, 21/4 92.

Kjære Biskop Swane!

Nu har da Minister Goos været her; men da han var ledsaget af Asmusen, Stemann, Weiss¹⁾, og Timm, og da han blev modtaget og hele Tiden eskorteret af Rector, Stiftamtmand, Borgmester²⁾, Musæumsbestyrelse og Arkitekter, vil De forstaa, at Samtale med ham blev meget vanskeliggjort, saa meget mere som Opholdet varede fra 1½–7½, i hvilken Tid Meget skulde besees. Han var ¼ Time i Bispegaarden, forat faa en Forfriskning, men her var Mange tilstede, saa mere indgaaende Samtale blev umulig. Efter Middagen fik jeg ham dog ene ind i en Vinduesfordybning og sagde kort og godt: Tid og Sted forbyder nærmere Samtale om Ligbrændingsloven, hvis Vedtagelse, førend Kirkeeraadet er hørt, har bedrøvet Mange, ogsaa mig. Men een Ting staaer nu fast, at Kirkeeraadet vil udtale sig om Gejstlighedens Stilling til Sagen, naar vi samles i Septbr., og een Ting vil jeg derfor lægge Ministeren paa Sinde, at ingen Præst ved at fungere ved en Ligbrænding før den Tid maa kunne foregribe Kirkeeraadets Stilling til Spørgsmaalet, saa meget mere som vort nuværende Ritual næppe kan tilstede Præsten at fungere ved Jordpaakastelse ved Baalfærd.

Hertil svarede Goos: Ingen Præst *maa* paa egen Haand fungere, førend Kirkeeraadet er hørt.

Jeg svarede: Dette kan kun forhindres paa to Maader: enten derved at *Biskopperne* i et Cirkulære vejlede Præsterne i saa Henseende; eller derved, at Justitsministeriet ikke sanctionerer noget *Regulativ*³⁾ for Ligbrænding før efter *Kirkeeraadets Samling*. Førend Regulativet er stadfæstet, kan nemlig Intet skee, og saa gaaer Tiden til Septbr. rolig hen.

Mod et paatænkt Biske-cirkulære indvendte Goos Intet; men han endte Samtalen med at sige: Jeg skal snarest tale med Justitsministeren om at forhale Regulativet, indtil Kirkeeraadet har været sammen. – Her blev vi afbrudt af andre Gjæster.

Med Timm talte jeg ogsaa om Sagen, han syntes uvis med Hensyn til en Ritualforandrings Nødvendighed, men raadede mig til at opfordre *Ministeren* til at *han* skulde udsende et Cirkulære til Præsterne om fore-

løbig at være stille. Men dette Raad fulgte jeg ikke, efterat have faaet Deres sidste Brev.

Saaledes staaer Sagerne. Jeg spurgte Timm, om han nu ikke kunde minde Goos om at faa Regulativet forhalet indtil videre; men han svarede, at dette forbød hans Stilling ham. Den Eneste, der kunde forhandle videre med Ministeren om Sagen, var Dept.-chef *Holm*. Mon Fog dog ikke vil tale med *ham*? Lykkeligst var det, om Regulativet blev forhalet; thi saa behøvedes intet Cirkulære, og det er svært at faa Enighed herom.

Ministeren og Følge rejse til Fredericia (Døvstumme), Vejle (Kvinde-seminarium) og Aarhus; til Viborg naaer han ikke denne gang. Biskop Clausen faaer ham ventelig at see Søndag eller Mandag. Er det ønskeligt, at han talte til Goos i samme Retning, som nu er saaet, maa De godt sende ham disse Linier.

Deres hengivne

H. Stein.

¹⁾ *A. P. Weis* (1851–1935), assistent i Min. 1879, fuldmægtig 1888, kontorchef 1892 (skolesagerne), 1917–21 departementschef i undervisningsministeriet. ²⁾ Borgmester i Odense var 1877–97 *J. G. C. F. Koch* (1827–1914). ³⁾ se nr. 83, note 1.

Nr. 82.

Viborg 25 April 1892.

Kjære Biskop Stein!

Tak for Deres Brev af 21de og endnu mere Tak for Deres klare og fyndige Henvendelse til Goos. Resultatet deraf maa jo kaldes forholdsvis godt. Men hvad nu? Efter Overveielse seer jeg Stillingen saaledes: Goos's Udtalelse, at ingen Præst maa fungere ved Ligbrænding, før Kirkeaaedet er hørt, indeholder en utvetydig Anerkjendelse af Kirkeaaedet, – men dersom nu en Præst forløber sig, vil han saa staae fast ved sit Tilsagn?

G's Løfter om at tale med Justitsministeren om at forhale Regulativet tillægger jeg liden Vægt, thi N. vil vistnok være ham overvægtig, og seet fra Justitsminist.s Standpunct, synes det mig vanskeligt ja ucorrect for ham at tøve med Regulativets Udfærdigelse, efter at Loven er udkommet. Derfor seer jeg ikke rettere, end at det er Biskoppernes Sag at vejlede Præsterne, saasnt Regulativet (som jeg anseer for udebliveligt) er udkommet, og denne Veiledning burde, – som De har paaviist – skee ved et ligelydende Circulaire, forfattet af Fog. Det er min Mening, men hvorledes faae dette iværksat?

Jeg skrev ikke til Fog i forrige Uge og har ikke fortrudt det, thi Udfaldet af Deres Samtale med G. burde jo oppebies. Vil De, kjære Ven, nu ikke finde det i sin Orden, at De meddeler Fog Deres Samtale

og søger at paavirke ham til at tage Sagen i sin Haand, saaledes at han, vidende om Goos's loyale Stemning, taler med ham og saa erfarer, om en Forhaling af Regulativets Udfærdigelse til efter Septbr. tør ventes, og i modsat Fald om enten G. vil udfærdige et Circulaire til Præsterne, eller vi bør gjøre det. At G. ikke vil gjøre det, anseer jeg for det Sandsynligste, thi N. vil vistnok forhindre ham fra dette Skridt. N. er vor farligste Modstander.

Jeg haaber, at De er villig til at skrive til Fog, og dersom De gjør det og kortelig meddeler mig Indholdet af Deres Skrivelse, og De derhos ønsker, at jeg ogsaa skal skrive, vil jeg gjøre det. Vel reiser jeg paa Visits fra 27de til 2 Mai, men private Breve sendes mig. – Maatte det nu lykkes at udrette Noget i denne Sag!

Jeg *nødes* til atter at tilskrive Dem om d. 26 Mai. De vil erindre, at jeg tilskrev Clausen om Situationen med Henstilling til ham at blive hjemme. Jeg vedlægger Cl's Svar. Dette sendte jeg til Schousboe, som jo havde udbedt sig Oplysning om, hvorledes jeg stillede mig, og af Sch's vedlagte Brev seer De, at han nu er bestemt for at reise. Clausen har været Avlsgaarden Huguemont, om hvilken Slaget ved Waterloo dreiede sig. Naar fire Biskopper reise, anseer jeg vor Udeblivelse for en Umulighed, og jeg haaber forvist, at De efter Deres oprindelige Udsagn: »reiser de Andre, reiser jeg ogsaa,« ikke svigter. Men saa maa Fog snarest anmodes om at anmelde vort Komme inden d. 30 dM.

Til Balslev skriver jeg ligeledes, den kjære gamle Mand bør ikke være uvidende om, hvad vi Andre gjøre. Bliv nu, kjære Biskop Stein, ikke altfor kjed af denne Ende paa Sagen; jeg har gjort, hvad jeg kunde, for at faae et bedre Udfald.

Den begyndende store Strike i Kbhvn har bedrøvet mig meget, men jeg glæder mig over Arbeidsgivernes Fasthed og haaber, at den vil seire¹). Overfor Socialismen anseer jeg skjærpede Lovbestemmelser (i Forbindelse med vore sociale Reformer) for en Nødvendighed eller ialfald en skarpere Anvendelse af de bestaaende Love. Øvrigheden bærer ikke Sværdet forgjæves!

Kjærligt Levvel! Dersom dette Brev altfor meget bærer Præg af Hast, saa tilgiv det. Jeg staaer paa Springet for at besøge mine Børn paa Landet en Dags Tid, inden mit Reiseliv begynder.

Deres hengivne

J. Swane.

Vil De brænde Cl's og Sch's Breve.

¹) Dagbl. meddelte 22/4–92 at »Strikebevægelsen« – fremkaldt af en lockout – »synes at skulle antage hidtil her i Byen ukjendte Dimensioner«.

Kjære Biskop Swane!

Efterat jeg i Aften havde modtaget Deres Brev, skrev jeg strax til Fog. Jeg har meddelt ham *Alt*, hvad jeg har meddelt Dem, og paapeget Ønskeligheden af, at der i det mindste tales med Holm. Ad privat Vej har jeg skaffet mig at vide, at Levysohn er ifærd med at udarbejde Regulativet¹⁾; og jeg er tilbøjelig til at tro – ligesom De – at Nellemann snarere bøjer Goos, end omvendt. Denne Frygt har jeg meddelt Fog, og saa peget paa de to Muligheder, der saa frembyde sig: enten et ministerielt eller et biskoppeligt Cirkulære. Jeg har ogsaa sagt Fog, at jeg har meddelt *Dem* Samtalen med Goos; og jeg har udtalt for Fog, at det aldrig kunde falde mig ind *at søge* Ministeren i denne Sag, men da jeg *fandt* ham paa min Vej, maatte jeg tale. Nu henstiller jeg, om De vil yderligere skrive til ham; han lægger stor Vægt paa Deres Ord.

Jeg har ogsaa meddelt Fog, at naar de andre Biskopper *virkelig* komme, saa *nødes* jeg til at komme med, da jeg ikke vil demonstrere med Udeblivelse = Folkethingets Formand.²⁾ Men inderlig glad skulde jeg blive, hvis jeg fik Meddelelse om, at jeg *uden Anstød* og med *god Samvittighed* kunde blive hjemme, forat prædike og samle Præsterne. Jeg har alt Guldbryllups-prædikenen færdig; den kommer nu til at høre til »de ufødte Væsener«; men hverken for Prædikener eller Mennesker er det den strængeste Lod.

God visitats! Jeg rejser ud d. 3die Maj; ogsaa til mig sendes altid private Breve.

Deres ærb. hengivne

H. Stein.

De 2 Breve *ere* brændte.

¹⁾ *F. E. Levison* (1843–1907), læge og foregangsmand i ligbrændingssagen, udarbejdede justitsmin.s regulativ (4/10-92) om de praktiske foranstaltninger ved ligbrænding, jfr. *Ligbrændingens Historie i Danmark*, 206 f. 233. ²⁾ Venstrepolitiker, folketingsformand *S. M. Høgsbro* (1822–1902) plejede at demonstrere ved hoffester, men mødte dog (»et stort Offer«) ved guldbrylluppet (Sofus Høgsbro: *Brevveksling og Dagbøger II*, udg. af Hans Lund 1925, 172 f.).

Kjære Biskop Stein!

Deres Brev af 26. f. M., som jeg takker Dem for, maa jeg besvare med et Par Ord, forinden De bliver heelt optaget af det store Møde¹⁾.

Jeg vil følge det i Tankerne; maatte det blive Guds Kirke til Gavn og hans Navn til Ære! Maatte den sande folkekirkelige Retning hævde sig kraftigt overfor Udvæxterne. Pluraliteten af Indlederne synes mig at tilhøre Retningerne; er der saa sørget for, at dygtige Mænd fra vor Side ville optage Discussionen? Naar Dagene ere omme, og De er kommen lidt til Ro, vil De maaskee med et Par Ord – thi Bladene give jo Referater – meddele mig, hvilket Totalindtryk De har modtaget af Mødet.

Jeg har ikke skrevet til Fog om den meget omhandlede Sag; mon De har faaet Svar fra ham paa Deres Brev af 26de? Jeg skrev ikke, thi d. 27de Morgen reiste jeg paa Visitats og har siden reist indtil den 13de Aften kun med et Par Dages Mellemrum et Par Gange, og da var jeg træt, og der laae vanskelige Embedssager. Desuden mener jeg, at F. er ubevægelig. Men saa snart jeg kommer til Kbhvn, vil jeg tale med ham men venter mig Intet. Hvorledes kunne vi faae talt sammen i Kbhvn? Jeg kunde intet Logis faae hos Uttenreiter – Alt er allevegne optaget, jeg maa boe hos min Søn. Hvor boer De? I Slotskirken, hvor Biskopperne have Adgang til Choret, maae vi træffe Aftale om et Mødested. Min Ven Johnstrup²), hvem jeg har anmodet om at skaffe mig et Adgangskort til Universitetsfesten, den, jeg sætter Priis paa at overvære, thi jeg elsker alma mater, har *tilkjæmpet* alle Biskopperne Adgang. Torsd. Kl. 12 skulle Biskopperne have Foretræde.

Zeuthen fortalte mig forleden, at Indre Mission lader sig repræsentere d. 26de ved Vahl og And. Stubkjær³). Jeg bemærkede hertil, at dette bedrøvede mig, thi derved manifesterer Indre Miss. sig som et Parti. Efter sin Væren er den Beckske Indre Missions Arbeide ikke forskjelligt fra enhver alvorlig Præsts Stræben, nemlig Guds Riges Fremme, thi at den er organiseret ved en Bestyrelse, gjør i saa Henseende Intet til Sagen. Den Indre Miss. er derfor ved Festen repræsenteret ved Landets Biskopper, og naar den ikke vil anerkjende dette men vil repræsenteres gennem to Bestyrelsesmedlemmer, saa erklærer den sig som et Parti. Med samme Ret kunde Grundtvigianerne lade sig repræsentere. Jeg spurgte Z: hvem repræsenteres af Vahl og A. Stubkjær? En Deel christne Mennesker, men have de intet andet Særkjende, saa høre de jo Folkekirken til, og saa have de Biskopperne; i modsat Fald ere disse Mennesker noget for sig 3: et Parti. – Nu hører jeg, at V. og A. St. med det Samme skulle repræsentere Dansk Missionsselskab, saa faae de noget Concret med, det er ganske snildt, Bølgen voxer og truer med at bryde over alle Dæmninger.

Smith er idag tiltraadt i Søndresogns Kirke og har ved sin Prædiken stadfæstet, at han er den Acquisition, som jeg ventede at faae i ham. Jeg takker Gud derfor.

Lev nu vel, kjære Ven!

Deres altid hengivne

J. Swane.

¹⁾ Jfr. nr. 65, note 5. ²⁾ Geologen, professor, dr. phil. *F. Johnstrup* (1818–94).
³⁾ *A. Stubkjær* (1824–1902), indremissionær, medlem af IM.s bestyrelse 1869–1902 og den betydeligste af lægmandslederne.

Nr. 85.

Viborg 21 Juli 1892.

Kjære Ven!

Allerførst – efter min lange Tavshed – min og vor Tak til Dem og Deres kjære Frue for de to Dage, De skjænkede os i Juni; vi bevare Erindringerne om dem trofast i den gode Forvisning, at de have bragt os endnu nærmere end før, og at vi To i den Tid, jeg endnu har tilbage, ville staae troligt sammen i vort Arbeide for Kirken.

Og saa Tak for Deres *to Breve*.

Jeg tog denne Morgen »Aus Schleiermachers Leben« frem og læste paany Beretningen om hans saa skjønne og mærkelige Død¹⁾. Hvilken Naade at faae en saadan Udgang, den bliver kun enkelte Udvalgte til Deel. Og hvor lærer den os ikke at vogte os for orthodoxistisk Snæversyn, thi hvad der end kan siges om Schl's Christologi, saa vidner hans Udgang ærefrygtbydende om et Aandens Liv i den inderligste Hengivelse til Christus. Jeg tænker paa Hebr. 13,7.

Men nu til Dagens Æmner. Deres Udtalelser om det Plengeske Anliggendes Forhold til Skolelovgivningen ere en Bekræftelse af, hvad der var mig bekjendt, og forsaavidt trøstesløse, som de stadfæste, at dersom Zeuthens Andragende indgives, vil der kun gives det Svar, som jeg har forudsagt Z., nemlig at der maa acqviesceres ved de givne Bestemmelser. Men dette er in casu en Beskjæmmelse for Kirken, der stilles magtesløs overfor den øiensynlige Fare for en utilbørlig Religionsundervisning²⁾.

Jeg frygter for, at Goos omgaaes med Tanken om en definitiv Adskillelse af Seminarieforstander-Embedet og Præsteembedet. Her er ført Forhandlinger om Fastsættelsen af Beregningen af Faartofts Gage som Forstander i Forhold til Indtægterne af Sognekaldet, og disse ere endte med en Skrivelse fra Ministeriet, hvori det hedder, at F. »maanedlig skal have Gage som Seminarieforstander med 1/12 af 4200 Kr., dog foreløbig ikke længere end til Udgangen af Septbr. d. A., da der vil blive truffet endelig Afgørelse af, hvorvidt Bjørnsholm Sognekald skal endelig forenes med Forstanderembedet.«³⁾ Denne Udtalelse kan tydes i dobbelt Retning, men efter hvad De har meddeelt om den private Henvendelse til Skouboe, nærer jeg Frygt. Fra Faartoft har jeg Intet hørt siden hans Tiltræden, imorgen reiser jeg paa Visitats (til 2. Aug.) i den Egn og haaber at kunne træffe ham og at kunne stemme ham – om behøves – gunstigt for det Bestaaende. Provsten roser ham og mener, at han er fast og dygtig.

Landemodet d. 13de gik smukt og godt, men det var mig en Sorg, at Ordinanden³) er simplicissimus, saa han burde vrages som en til Lærerembedet uskikket Person. Hans Præstationer ved Examen vare som en umoden Seminarists, Mund og Mæle fattes ham derhos. Det er mig ubegribeligt, at han har kunnet opnaa h. I. Og nu sendes han ud til gode Menigheder med gammel Christentro og Elementer af Indre Mission! Og han er Præstesøn! Lad mig rette en feilagtig Yttring til Dem: Naar der ved Landemode er Ordination, er Handlingens Gang denne: Intimation ved res. Capell., Ordination, Provst prædiker efter sin Tour.

Vi faae vel Deres Foredrag om Diakonsagen i Syn. Acten, jeg længes efter den, jeg er endnu ikke rigtig kommet med i denne Sag. – Ved Landemodet og to Dage efter havde vi Provst Thorup⁴); Søndagen efter prædikede han i sine gamle Menigheder 1 Miil herfra som han forlod for 30 Aar siden. I de Aar kjæmpede vi To Side om Side paa de udvidede Landemoder mod Christiani⁶) o. l., det var i de Aar, da Grundtvigianismen tilsyneladende havde Suprematiet i Kirken. Siden har vi kun mødtes en enkelt Gang; han er en brav og dygtig Mand og heelt livskraftig trods sine 73 Aar, saa det var fornøielige Dage med ham. Nu er Indre Mission paa den høie Hest. Igaar holdt en ganske ung Cand. Møllerup⁸) et Foredrag i Domkirken om Kirkenøden i Kbhvn. Jeg var der ikke, jeg anede Uhyggeligheder, men Julie⁷) var der og Charlotte Frimodt⁸), som i denne Tid gjæster os; de kom ilde stemte hjem. Vi ere jo Alle enige om Nødens Virkelighed, og Kirkestyrelsen har jo omsider forelagt sit Forslag til den Afhjælpning⁹); at der, inden denne kan realiseres, søges tilveiebragt een eller flere Jernkirker, er i sin Orden. Maalet er godt, men Midlerne! Den unge Mand begyndte med et stærkt Vækkelsesraab og gav derefter en Skildring af Tilstanden i Kbhvn med de grelleste Farver og med de crasseste Ord. Hvorfor i Domkirken og ikke i en Sal? Og det er under Zeuthens Ægide, han indledede. I Lemvig og Struer er M. optraadt i Forbindelse med Prof. Vestergaard¹⁰). Denne Sidste forener med megen Elskelighed en stor Tilbøielighed til at extravagere.

Balslevs Forslag¹¹) anseer jeg for ubrugelige i den Skikkelse, hvori de foreligge, men de kunde vistnok tjene som et godt Grundlag for en videre Bearbejdelse, og det er kun med Sorg jeg tænker paa, hvor liden Udsigt der er til, at den saa paatrængende Revision af Daabs- Nadver- og Vielsesritualet vil kunne gennemføres. Her er det Grundtvigianerne, som er Hindringen, Indre Mission kom man nok til Rette med; naar den blot faaer Lov til at tumle sig ude i Landet, vil den ikke være umedgjørlig i nævnte Henseende.

Foruden Arbeidet paa en ny Psalmebog, hvorom De skrev, har »Menighedsconventet« efter Meddelelse fra en – som det forøvrigt synes – ikke meget opmærksom Deeltager nedsat en Comitee, bestaaende af Høiesterets-assessor Mourier, Florian Larsen¹²) og endnu en Jurist, til at udarbejde et Ritual ved Fraskiltets Vielse, hvorved ængstelige Samvittigheder yder-